

A 3100

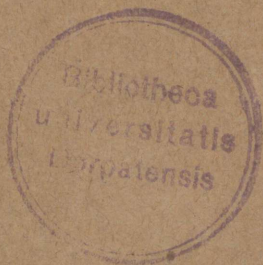
11.18

J. SITSKA

ÜLEÜLDINE AJALUGU

II JAGU

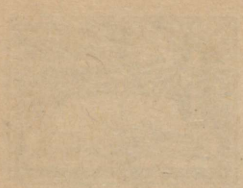
KESKAEG

„RAHVAÜLIKOOL“
TALLINNA

ÜLEÜLDINE AJALUGU

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF CHICAGO

876 34

J. SITSKA

ÜLEÜLDINE AJALUGU

II JAGU

KESKAEG

5636

„RAHVAÜLIKOOL“
TALLINNA

2

Tartu Riikliku Ülikeoli
Raamatukogu
64385

i 16050836

Sekv. B. Mänsi trükikoda, Tallinnas Laial uul. 5.

A 3100.

Sisu.

A. Ettevalmistuse aeg.

1. Ristiusk.	lehek.
1. Jeesus Kristus († 35).	1
2. Ristikogudus. Paulus (36—64).	2
3. Titus rikub Jerusalemma linna ära (70 p. Kr.). Bar-Kochba (135 p. Kr.).	3
4. Ristiusu kasvamine ja tagakiusamine 1. ja 2. aastasajal.	4
5. Otšustavad võitlused Deciusse (249—54) ja Dio- cletianuse (303—305) all.	7
6. Konstantinus (312—337).	7
7. Esimene üleüldine konsiilium Nikea linnas (325).	9
8. Julianus (361—363). Paganausu lõpp.	9
9. Jumalateenistus.	10
10. Preestrid, piiskopid ja paavst.	11
11. Kloostrid.	11
12. Ristiusu mõju.	14
II. Rahvaste rändamine.	
1. Germaanlased.	16
2. Riigikord.	18
3. Drusus Elbe jõel (9 e. Kr.).	18
4. Teutoburi lahing (9 p. Kr.).	19
5. Markmannide, gootide, alamannide, frankide ja sakside pealekippumised (166. a. saadik). Ul- filas (350. a. ümber).	21
6. Hunnide pealekippumine (umbes 370). Adriano- poli lahing (378).	22
7. Alamannide, burgundide ja frankide asumine Galliasse (406).	23
8. Alarich Roomas (410). Läänegootlaste (419) ja vandaalide (429) riik. Angelsaksid Britannias (450).	24
9. Attila. Katalauni lahing (451).	25
10. Lääne-Rooma riigi ots. Odovakar (476).	27
11. Idagooti kuningas Theoderich (500. a. ümber).	27
12. Vandaalide ja idagootlaste riigi äralõpetamine Justinianuse ajal (533—554) Langobardid (568).	28
13. Romaani tõugu rahvad.	30
III. Slaavlased.	
1. Slaavlased.	30
2. Slaavlaste asupaigad.	31

	lhk.
IV. Franki riik Merovingide soost valitsejate all.	
1. Chlodvig (a. 500).	32
2. Merovinglaste langemine; kojaülemad (6. ja 7. aastasajal).	34
V. Islam.	
1. Mohammedi põgenemine.	35
2. Islam ja tema laialilagunemine.	36
3. Jerez'i (711) ja Poitiersi (732) lahing. Konstantinoopoli piiramine (718)..	37
4. Araablaste kultuur Abbasiidide valitsuse ajal 750 algades).	39
B. Páris keskaeg.	
I. Karl Suure ajajärk.	
1. Bonifazius, sakslaste apostel († 755).	41
2. Merovinglaste valitsuse lõpp (751).	42
3. Karl Suur (768—814).	43
4. Karli maadevõidud.	43
5. Öhtumaa keisririigi uuesti põhjendamine (800).	46
6. Karli riigikorraldus.	47
7. Karli hoolekandmine oma rahva kehalise ja vaimlise hea käekäigu eest.	48
8. Karli surm (814).	50
9. Verduni leping (843).	50
10. Lääniolud. Karolinglaste ots Saksamaal (911) ja Prantsusmaal (987).	51
II. Normannid.	
1. Sõjakäigud ja riikide asutamine (9. kuni 11. aastasajal).	55
2. Daanlased Inglismaal. Alfred Suur (900. aasta ümber)	56
3. Hastingsi lahing (1066).	57
III. Saksamaa suurus.	
1. Franki Konrad (911—18).	58
2. Heinrich I. võit ungarlaste üle (933).	59
3. Otto Suur. Lahing Lechi väljal (955).	60
4. Saksa keisririigi rajamine (962).	61
5. Pärastised Ottod. Saksa keisri-suguvõsa kustumine (1024).	62
6. Keisri võim kõige kõrgemal astmel. Konrad II. ja Heinrich III. ajal (1024—1056).	63
IV. Keiser ja paavst.	
1. Heinrich IV. lapseõli.	64
2. Cluny mungad ja Gregorius VII. (1073—85).	65
3. Heinrich IV. Canossas (jaanuarikuul 1077).	68
4. Gregoriuse ots (1085)..	69
5. Heinrichi ots (1106).	70
6. Vormsi konkordaat (1122).	70
7. Hohenstaufid ja velfid. Lothar (1125—1137) ja Konrad III. (1138—1152).	71

	lhk
8. Friedrich I. Barbarossa (1152—1190). Arnold Brescia linnast.	72
9. Legnano lahing (1176).	73
10. Barbarossa ots.	74
11. Heinrich VI. (1190—1197).	75
12. Innocentius III. (1198—1216). <i>Magna Charta</i> (1215).	75
13. Innocentius III. ja Sa ^h samaa	77
14. Friedrich II. (1215—1250).	78
15. Hohenstaufi suguvõsa ots (1268). Tapmine Sit- siilia saarel (1282),	80
16. Valitsuse vahe-aeg (1250—1273). Keisrivõimu langemine.	81

V. Kirik, rüütlikeisus ja risticõjad.

1. Uued mungaordud (11. kuni 13. aastasajani).	81
2. Kiriklik teadus ja kunst.	83
3. Jumala rahu (1041).	84
4. Rüütlikeisus.	85
5. Urban II. ja Clermonti konsilium (1095).	87
6. Esimene risticõda (1096—1099).	88
7. Teine risticõda (1147—49).	91
8. Kolmas risticõda (1189—92).	92
9. Neljas risticõda. Ladina keisririik (1204) Laste risticõda (1212)	93
10. Risticõjad ketserite vastu ja inkvisitsioonikohus (1209—1229).	93
11. Risticõdade lõpp (viies 1228, kuues 1250 ja seitsmes 1270).	94
12. Vaimulikud rüütliordud.	95
13. Risticõdade tagajärjed.	97

VI. Läänemere maakonnad.

1. Maa ja rahvas.	98
2. Vahekord naabritega.	99
3. Kokkupuutumine sakslastega.	100
4. Piiskop Albert	101
5. Võitlused eestlastega	102
6. Daanlased Eestimaal	102
7. Eestlaste allaheitmine.	103
8. Maavalitsejad.	104
9. Maa päriselanikud.	105
10. Suur eestlaste mäss (1343).	106
11. Tüli ordu ja piiskoppide vahel.	108

C. Uue aja tulekul.

I. Prantsus- ja Inglismaa.

1. Paavsti ilmalvalitsuse langemine (1302—1303).	109
2. Templiordu lõpp. (1312).	111
3. Lahingud Crecy (1346) ja Potiersi (1356) juures	112
4. Etienne Marcel ja talupoegade mäss (1358).	113
5. Wat Tyler (1381).	114
6. Azincourti lahing (1415). Orleansi neitsi (1429—31).	115

	lhk.
7. Rooside sõda (1450—85).	116
8. Louis XI. ja ja Charles Julge († 1477).	117
II. Saksamaa valitsuse-vaheajast saadik.	
1. Killustud Saksamaa.	118
2. Kuurvürstid.	121
3. Habsburi (1278) ja Luxemburi (1310) keisrisuguvõsa koduse jõu asutamine.	122
4. Baieri Ludvig ja Friedrich Kaunis (1314—1347).	123
5. Luxemburi keisrid (1346—1437) Habsburid, Albrecht II. ja Friedrich III. (1438—1493).	124
6. Sala-vandemeeste kohus (Femgericht).	125
7. Linnade ühisused.	126
8. Helveetslaste ühisused.	128
III. Vana aja uus elule-ärkamine.	
1. Itaalia 14. ja 15. aastasajal.	129
2. Veneetsia ja Firenze.	130
3. Humanismus	132
4. Trükikunsti leidmine (1440. aasta paiku).	134
IV. Usupuhastuse katsed.	
1. Cola di Rienzi (1350). Kirikulõhe (1378—1416).	135
2. Kiriku kõlvatus.	136
3. Pisa ja Konstanzi konsiiliumid (1414—1418).	137
4. Viclif († 1384) ja Hus († 1415).	138
5. Baaseli konsiilium (1431—1448). Aleksander VI. ja Savanarola (1498).	140
V. Islam ja ristiusk.	
1. Kaliifiriigi ots (1258).	141
2. Osmannid (1300. aastast saadik).	141
3. Konstantinoopoli äravõitmine (1453).	142
4. Granaada langemine (1492).	144

ÜLEÜLDINE AJALUGU.

KESKAEG.

A. ETTEVALMISTUSE - AEG.

I. Ristiusk.

1. Jeesus Kristus († 35). — Sel ajal kui Rooma vabariik keisririigiks muutus, hakkas Juudi ehk Heebreera rahva keskel Palestiinamaal uus usk juurt võtma, mis pärastpoole kõik haritud maailma rahvad oma poole tõmbas. See oli ristiusk. Peale oma iseseisvuse-aja lõppu, millest Piiblilugudes jutt on, olid juudid ehk heebrealased Persia valitsuse all elanud ja siis ühes perslastega Aleksander Suure ja tema järeltulijate valitsuse alla saanud. Kui nad veel kord iseseisvaks olid saanud, heitis Pompejus Hommikumaal olles nad Rooma riigi ülemvalitsuse alla (61 e. Kr.). Roomlased muutsid Judäa- ehk Juudamaa Rooma provintsiks ja panid oma asevalitsejad juutisid valitsema, kes nendega kurjalt ja hoolimatalt ümber käisid. Mida enam roomlased neid rõhusid, seda kindlamalt lootsid juudid Messiast tulevat, kes neid võera rahva valitsuse alt pidi päästma ja Jumala riigi maa peale asutama, nagu prohvetid olid tõotanud. Keiser Tiberiuse ajal astuski liht puusepa poeg, Jeesus Naatsareti linnast üles, kes ütles, tema olla tulnud rahvast ära päästma ja Jumala riiki tooma. Kõikidele tõi ta rõemusõnumi, et nad Jumala lapsed on, et nad taeva-riiki võivad pääseda, kui nad taevase Isa armu sisse usuvad ja oma pattusid õiglaselt kahetsevad. Taevariigiks ei nime-

tanud ta aga mitte juutide maapealset võimu ja suurust, vaid kõikide rahvaste osasaamist Jumalast. Mitte välispidiste usukommete täitmise läbi, nagu variserid ja kirjatargad juutide hulgas lootsid, ei pidanud Jumala riiki kätte saama, vaid südame puhtuse ja armastuse läbi; inimesi, isegi vaenlasi, pidi nagu iseennast armastama. Jeesuse sütitav õpetus ja puhas elu avaldasid seda mõju, et mitmed juudid teda Kristuseks ehk Messiaseks hakkasid pidama (Kreeka keeli *christós* = Kristus — tähendab, niisama kui Heebrea keeli *maschiách* = Messias — salvitud meest); aga suurem osa Juudi rahvast lootis mõnda vägimeest Messiaseks ilmuvat ja luges arvamist, et see alandlik preester Messias olevatki, Jumala teotamiseks. Sellepärast tõtsid preestrid, kui Jeesus ühes oma jüngritega paasapühaks Jerusalemma tuli, Rooma asevalitseja ehk maavalitseja Pontius Pilatuse ees kaebtust, ta olevat Jumala teotaja ja mässutõstja, ja ei jäänud mitte enne rahule, kui Pontius Pilatus ta risti laskis puua, nagu harilikult kurjategijatega sel ajal tehti.

2. Ristikogudus. Paulus (36—64). — Nüüd oli küll uue õpetuse laialilaotaja surma saadetud, aga õpetus ise ei kustunud sellepärast veel mitte. Kristuse vaimustud järelkäijad, tema jüngrid, arvasid isegi mitmel korral Kristust ennast eneste keskel nägevat, surnuist jälle üles tõusnult. Nad hakkasid uskuma, et Kristus taeva oma Taevase Isa juure läinud, kust ta oli lubanud tagasi tulla oma riiki edasi ehitama. Tema kibe surmapiin paistis neile vabatahtlik lepituseohver olevat inimesesoo pattude eest. Täis kindlat lootust tema tagasituleku peale ütlesid ta järelkäijad end kõigist maapealsetest muredest lahti, müüsid oma varanduse ja hakkasid apostlite, s. o. Jeesuse ligemate jüngrite, iseäranis Peetruse juhatusel ühist ja vaikset elu elama. Viletsusest ja tagakiusamisest hoolimata kasvas esimene ristikogudus alatasa suuremaks. — Aga usk ristipoodud Kristuse sisse tungis ka kaugemale. Juba sel ajal elas kõigis suuremates Rooma riigi linnades hulk juutisid, kes oma kodumaad ja usku ära ei unusta-

nud. Kiirelt lagunes sõnum ristipoodud ja surnuist ülestõusnud Kristuse üle võersil elavate juutide keskel laiali ja heal meelel võtsid nad seda evangeeliumi (Kreeka k. *euangélion*, s. o. rõemusõnum) kuulda. Aga Kristuse sisse uskujad ehk ristiusulised olid alguses ainult juudid, sest nende arvates ei võinud keegi töötatud Jumala riiki sisse saada, kes mitte ka Moosese antud ususeadust ei täitnud. Alles Paulus, ise juut Tarsuse linnast Väike-Aasiast, päästis ristiusu juudiusu küljest ja tegi ta üleilmlikuks. See tulise ja tõsise vaimuga mees oli sisemist rahu, mis tal puudus, Juudi variseride hulgas otsinud, aga mitte leidnud. Korruga aga valgustati teda ja ta muutus ägedast Kristuse vastasest evangeeliumi agaramaks kuulatajaks, mille väljalaotamise ta oma elu-ülesandeks tegi. Sellejuures ei teinud ta mingisugust vahet juutide ja paganate vahel. Kui Jeesus Kristus end kõikide eest on ohverdanud, ütles ta, misjaoks peab siis veel tühje seaduse-ettekirjutusi tähele panema! Kes tema sisse usub ja tema eeskuju järele puhtalt elab, see saab õndsaks, olgu ta juut või kreeklane, sulane või isand. Nii õpetades käis Paulus mitmel puhul Süüriamaa, Väike-Aasia, Makedoonia ja Kreekamaa läbi ja asutas lugemata hulga ristikogudusi paganate seas. Selle eest vihkasid teda ristiusku juudid. Viimaks pandi ta juutide nõudmise peale kinni ja viidi Rooma, kus ta, vist Nero ajal, kui kristlasi taga kiusati, surma sai.

3. Titus rikub Jerusalema linna ära (70 p. Kr.). Bar-Kochba (135 p. Kr.) — Vahepeal ootas suurem osa Juudi rahvast kannatamata igatsusega koguni teistsugust Messiast. Maavalitseja toores vägivald ajas neid Nero ajal mässama, lootuses, et Jumal neile vägimehe päästjaks saadab. Kõik roomlased Palestiinamaal tapeti kas maha või aeti maalt välja. Nero saatis oma parema väepealiku Vespasianuse, nende vastu, kes nende käest ühe linna teise järele ära kiskus, kuni ta ise keisriks sai. Siis pani ta oma pojale Titusele raske ülesande peale, viimast juutide pelgupaika, Jerusalema linna, ära võtta. Õnnetus

piiratud linnas valitses riid ja tüli mässulaste keskel, kes viha pärast üksteist tükkideks oleksid purustanud. Ainult roomlaste vastu olid nad ühel meelel võitlemas ja kaitseks linnamüürisid meeleheitlise julgusega. Piiratud linnas hakkas peagi hirmus näljahäda valitsema; üks ema sõi oma lihase lapse ära. Viimaks said roomlased tormi joostes linnamüürid kätte, kusjuures juutide tempel tuleroaks langes. Aga veel kulus mitu nädalat ära, enne kui viimane linnaosa roomlaste kätte langes. Jerusalema linn tehti maatasa. Enam kui miljon juuti sai otsa, muist mõegatera all, muist nälja käes ja muist tules, sajadtuhanded müüdi orjadeks; kes üle jäid, nende peal lasus veel rängem Rooma valitsus kui enne. — Kui keiser Hadrianus 60 aastat hiljem käsu andis äralõhutada linna Rooma väljateeninud soldatitele asupaigaks jälle üles ehitada, tõusis rõhutatud rahvas veel kord üles. Tema etteotsa astus julge sõjamees Bar-Kochba, s. o. tähepoeg, kes end Messiase ütles olevat. Kolm aastat peeti roomlastega sõda, kes ligi tuhat linna ja küla ära hävitasid, enam kui poolmiljoni inimest maha tapsid ja lugemata hulga sõjavangisid orjadeks müüsid. Peale sõja lõppu lasi Hadrianus linna teise nime all (*Aelia Capitolina*) üles ehitada, juutidele aga keelas ta surmanuhtluse ähvardusel ära oma jalga linnamaa peale tõstmast; maailma peale laiali puhutud Juudi rahval ei ole sest ajast saadik enam olnud kodumaad.

4. Ristiuse kasvamine ja tagakiusamine 1. ja 2. aastajal. — Kuna juudid neid, kes Kristuse sisse uskusid, vihkasid ja põlgasid, lagunes ristiusk paganaate seas imekspanemisväärt kiirusega laiali. Iseäranis otsisid alamad rahvakihid oma viletsuses ristiusust troosti ja hingekarastust. Pühakiri, evangeeliumid ja Pauluse epistlid käisid käest kätte. Koguduse liikmete hulgas valitses rõemus uskumine ja kindel kokkuhoidmine; kõrgete ja madalate vahel ei tehtud vahet, kõikidel oli ühesugune õigus, kõik lugesid end omavahel vendadeks; isegi seda tuli ette, et isand ja ori ühe ja sellesama koguduse liikmed olid, et ori preester ja isand tema alandlik õpilane oli. Nii

ei tarvitse imeks panna, et teise aastasaja keskel Rooma riigis igalpool ristikogudusi leida oli, koguni ka Mesopotaamias, Persias, Indias ja Araabias. Aga juba vara äratas uus usk ka kibedat vaenlust. Haritud mehed naersid selle üle, et ristilöödud mässulase poole palves pöörati, lugesid kristlasi ebausujüngriteks ja heitsid neile inimesesoo vihkamist ette, sest et nad maailma hukkamise ütlesid ukse ees olevat ja „viimse päeva“ tulekut ootasid. Harimata rahvahulk ei sallinud neid, sest et nad teisi roojasteks lugesid ja end teistest lahus hoidsid, ka teiste pidudest ja rõemudest osa võtta ei tahtnud, vaid kõike põlgasid, mis teistel püha ja kallis oli. Rahva seas tõusnud jutud rääkisid koledustest, mida kristlased oma koosolekutel tegevat, nagu oleksid nad viimseini kurjategijad. Vilets Nero süüdistas neid kui inimesesoo jätiseid Rooma linna põlema sütitamises ja hakkas kõige esmalt neid taga kiusama. Ta laskis neid loomanahkade sisse õmmelda ja koerte kätte visata või jälle neile tõrvatud riided ümber panna ning siis risti puua; ristil pandi neile tuli otsa, ja siis põlesid nad kui küünlad ning valgustasid öösel Nero aedasiid (64 p. Kr.). — Aga isegi tublid valitsejad arvasid tarvis olevat ristiuisule vastu astuda. Muidu pidasid roomlased sellest targast põhjusemõttest kinni, et nende alamad seda usku võisid pidada, mida ise tahtsid, siiski oli aga ka neil kauast ajast saadik viisiks, uute ja lubamata uskude poolehoidjaid nuhtluseväärilisteks kurjategijateks lugeda. Kuidas võisid siis keisrid sallida usku, mis kõiki teisi uskusi valeks tunnistas ja isegi Rooma jumalaid ebajumalateks luges! Ka sellepärast paistsid kristlased neile mässumõttelised olevat, et nad keisrikujudele viina ja viirukit ohvriks ei toonud, ehk küll kõik teised riigialamad seda tegid; ka sõjateenistusse ei tahtnud nad astuda, sest et see nende usu järele patt pidi olema, ja ülemuse sõna kuulsid nad ainult sedavõrd, kui nende usk seda lubas. Kui siis kord üks Rooma maavalitseja juhatust palus, kuidas kristlastega tuleks ümber käia, andis Trajanus käsu, et neid mitte ei pea üles nuuskima; kui nende peale aga kaebtust tõste-

takse ja nad keisrikujule ei ohverda, siis tuleb nad surma saata. Trajanuse käsk jäi ka tema järeltulijate ajal maksma. Nii olid kristlased õigusetu riigialamad. Kui naaber paha-seks sai või kui maavalitsejal himu tuli, siis võis sündida, et iga kristlane kas tsirkuses metsloomadele roaks ette heideti, risti poodi, elusalt ära põletati, või ahelates mäe-kaevandusse viidi, sest need karistused ootasid Rooma riigis igaühte, kes „majesteedi au“ külge puutus ehk jumalaid pilkas. Linnades oli rahvahulk iga õnnetuse puhul valmis kristlasi süüdistama ja nõudma: „Kristlased lõvide kätte!“ Antoninus Piuse ajal viidi Smürna elatanud piiskop P o l y k a r p u s Rooma prokonsuli ette. Kui prokonsul tema käest nõudis, ta vandugu Kristus ära, vastas ta: „86 aastat otsa on minu Issand ja Õnnistegija mulle ainult head teinud, kuis võin ma teda ära vanduda!“ ja astus julgelt puuriidale, mis rahvahulk agaralt juba valmis oli teinud. Kuigi surma-kartus mõnda kristlast usust sundis taganema, oli ometi teiste rõemus ja usklik surm põhjuseks, et tuhanded usk-matad imestades ristiõpetuse poole pöörasid. Nii said surma saadetud ristiusulised „märtriteks“, s. o. „tunnistaja-tekks“, et evangeeliumi õpetus tõe peale on rajatud. Õigusega võis üks kirikuvanem ütelda: „märtrite veri on kiriku seeme.“

5. Otsustavad võitlused Deciuse (249—51) ja Diocletianuse (303—305) all. — Viletsuseajad, mis peale Marcus Aureliuse surma Rooma riigile kätte tulid, edendasid kiirelt ristiuskku. Paljud otsisid usust troosti tulevase õnne sisse, ja kui ka valitsejate hulgas, kes kiirelt üksteisele järgnesid, mõned üksikud leidsid, kes Trajanuse määruse järel käisid, siis oli suurem hulk neist ometi seda laadi, et nad uut usku tähelegi ei pannud. Mõned vaatasid ristiusu peale koguni sõbralise pilguga. Vilets ja alatu E l a g á b a l u s, kes Rooma linna Baali templi laskis ehitada, tahtis sinna ka ristiusuliste Jumalale altari ehitada. A l e k s a n d e r S e v e r u s (222—235) oli Jeesuse kõrgetest õpetustest vaimustud ja laskis oma paleesse tema marmori-kuju üles panna. Kui aga a. 249 D e c i u s, muidu tubli mees, kes Rooma vana jõudu ja tublidust armastas, keisri-

troonile sai, algas ta otsekohe võitlust kristlaste vastu, sest neid arvas ta süüdi olevat, et riik ikka enam ja enam alla hukatuse poole veeres. Tagakiusamine oli siinamaani ainult tähtsamaid ristiusu kiriku juhtisid, üksikuid kogudusi või maakondasid tabanud, kus maavalitsejatel niisugune tahtmine tuli, nüüd aga andis Decius käsu kõiki kristlasi riigis üles otsida ja neid kõiksugu piinadega sundida ristiusku maha jätma. Ristiusu kirik hakkas selle hirmsa löögi all kõikuma; alles kui Decius lühikese valitsuseaja järele Gooti sõjas surma sai, jäi tagakiusamine soiku ja kirik sai vägevamaks kui ta enne olnud. Juba hakkasid ilmalikud kohtud piiskoppidest suurt lugu pidama, juba tekkisid kõigisse linnadesse ilusad suured jumalakojad, juba võis loota, et ristiusk paganausu lõpulikult võidab; siis aga tuli keiser Diocletianuse all veel suur võitlus elu ja surma peale. Kõige pealt käskis Diocletianus kõik kirikud ära lõhkuda ja pühakirja-raamatud ära põletada; pärastpoole, kui tema palee külge kaks korda tuld oli pistetud, mida ta kristlaste süüks arvas, käskis ta Jeesuse usu poole hoidjaid piinariistade abil nende usust lahkuma ja Rooma ohvriteenistuse poole pöörama sundida. Niihästi ametikohad kui ka toores rahvahulk hakkasid nüüd vaeste ristiusuliste vastu hirmsal kombel möllama. Lagemata legendad ehk pühad jutud on selle viletsuseaja mälestust alal hoidnud. Tervest riigist oli Galliamaa ainuke maakond, kus piinamisi ja tapmisi vähem ette tuli, sest siin valitses kristlaste poolehoidja alam-keiser Konstantius, kes Diocletianuse käskusid mitte karvapealt ei täitnud, vaid silmakirjaks ainult mõned kirikud laskis hävitada. Aga kristlaste usuvaimustus oli tugevam kui Diocletianuse piinariistad. Peale Diocletianuse surma (305) soikus kristlaste tagakiusamine.

6. Konstantinus (312—337). — Varsti peale kõige raskemat tagakiusamist pääsis ristiusu kirik Rooma riigis Konstantiuse poja Konstantinuse läbi jäädavalt võidule. Konstantinus nägi ära, et kristlaste toetus talle kõige enam kasu toob; sellepärast hakkas ta neid võitlustes, mis peale Diocletianuse surma keisritrooni pärast tõusid,

targu oma poole tõmbama. Kui ta oma vägevama vastase Maxentiuse vastu läks, kes Rooma alam-keiser oli, laskis ta oma meeste kilpide peale ristimärgid maalida ja sai Tiberi jõel, ühe silla juures põhja pool Rooma linna, hiilgava võidu (317), mille läbi terve õhtupoolne riigiosa tema võimu alla langes. Pühajutt räägib, Konstantinus olla unes taeva küljes ristimärki näinud ja selle all kirja „see märk toob sulle võidu.“ Peale võidu saamist andis ta ühes oma poolehoidja ja sugulase Liciniusega, kes idapoolses riigiosas alam-keiser oli, Milaanos käsukirja välja, et igal usutunnistusel olgu ühesugune eluõigus; nimelt käskis ta ka kristlastele kõik nende kirikud ja muu varanduse, mis nende käest ära oli võetud, jälle tagasi anda. Peagi hakkas Licinius oma riigiosas kristlasi jälle taga kiusama, sest ta kartis, et tema alamad Konstantinuse poole hakkavad hoidma. Konstantinus kuulutas enda seda nähes kiriku kaitsjaks, läks sõjariistadega Liciniuse kallale, sai temast võitu ja laskis ta surma saata, hoolimata sellest, et ta vandega oli tõotanud, tema käest ei elu ega vabadust riisuda (324). Seega sai Konstantinus ainuvalitsejaks ja hakkas terves riigis kristlaste eest hoolitsema, ehk ta küll ka usku Rooma jumalate sisse, mida ikka alles riigiusuks loeti, kitsendama ei läinud. Kõige suuremates linnades laskisid tema ise või tema ema Helena ilusad ristiusu kirikud üles ehitada. Nagu Rooma linn oma paganausu templitega hiilgas, nii tahtis ta uut pealinna Bosporuse kaldal ristiusu jumalakodade poolest hiilgavaks teha. Vaimuliku seisuse eest kandis ta suurt hoolt, andis vaimulikkudele meestele suured eesõigused, kinkis neile maid ja mõisasid ja andis neile luba testamendi teel pärandud varandusi ja muid kingitusi vastu võtta. Selle luba tagajärjel oli juba 50 aasta pärast kümnes osa maad tervest riigist vaimuliku seisuse käes. Sellest on arusaadav, miks ristiusu ajaloo kirjutajad mitte ära ei väsinud teda lausa kiitmast ja teda ka Konstantinus „Suure“ nimega austasid, ehk ta teistest oma aja valitsejatest loomu poolest küll mitte lahku ei läinud, vaid niisama täis kavallust, valet ja hoolimatust oli, nagu teised; ei põrganud ta

ju tagasi iseene perekonna liikmeid salaja surma saatmast, sest peale sugulase Liciniuse laskis ta veel oma esimese abikaasa ja vanema poja ära surmata.

7. Esimene üleüldine konsiilium Nikea linnas (325). — Kaitse eest, mis Konstantinus kirikule osaks laskis saada, nõudis ta ülemat otsustamiseõigust kiriku sisemistes asjades omale, ehk ta küll alles surmavoodil enese ristida laskis, seega eluajal õiguse pärast kristlane ei olnudki. Ristiusu kirikuvanemad olid aastasadade jooksul Jeesuse õpetust mitmet moodi seletama hakanud ja seletamistel tülli läinud, kusjuures nad hoopis unustasid, et Jeesus kõige pealt armastust ja leplikku meelt ligimese vastu nõudis. Mida laiemale ristiusk lagunes, seda vähem peeti seda Jeesuse ülemat õpetust silmas. Juba olid ristiusu poolehoidjad kahte erakonda langenud: üks neist, arvurikkam, kuulutas end „õigeusklikuks“, kuna teine, nõrgem erakond, „ketserid“, eksiusulised pidid olema, kes „katoliku“, s. o. üleüldise kiriku sülest välja heideti. Konstantinuse ajal oli jälle uus tüli käimas, nimelt selle küsimuse üle, kas Jeesus, kui Jumala poeg, on Jumalaga ühesugune või on ta, nagu Aleksandria linnast pärit olev ristiusu õpetaja Arius kinnitas, ainult Jumala sarnane ja Jumala loodud. Kui rahvas selle üle ärevusse sattus, kutsus Konstantinus terve riigi piiskopid Väike-Aasiasse Nikea linna kokku, et seda tüli seletada. See oli esimene üleüldine konsiilium ehk kirikukogu (325). Keiser ise võttis temast osa ja andis oma otsuse Ariuse poolehoidjate vastu. Seepeale mõistis konsiilium Ariuse õpetuse hukka. Küll veel ei põletatud ketserid ära, nagu pärastpoole, Arius aga ja tema poolehoidjad pidid maalt välja minema. Et Konstantinus peagi oma mõttet muutis ja ka tema järeltulijate hulgas mitmed keisrid Ariuse poole hoidsid, siis kestis tüli edasi, kuni Theodosius Suur uue konsiiliumi kokku kutsus, kus Ariuse õpetus uuesti hukka mõisteti ja siis talle väevõimuga ots tehti.

8. Julianus (361—363). Paganus lõpp. — Kuidas võisid ristiusulised, kes oma vahel kokku ei jõudnud

leppida, ebajumalate teenijate vastu leplikku meelt näidata! Juba Konstantinuse pojad, Konstantius ja Konstans, kes riigi oma vahel kaheks jagasid, lasksid paganausu templid lukku panna ja keelasid ohverdamise validate karistustega ähvardades ära. Teisiti tegi nende järeltulija, tubli sõjamees ja kõrgesti haritud keiser Julianus, Konstantinuse vennapoeg. Tema ristiisku onupoegade vere-tööd, kes kõigist sugulastest ainult tema elusse olid jätnud, vali usukombete täitmine, mida ristiisu preestrid tema käest noorusepäevadel nõudnud, ja vastikud tülid kristlaste eneste keskel olid tema ühelt poolt ristiisu vastu vihale äritanud, niisama kui vana pagana-aja suured vaimutööd teda vaimustusega täitsid. Ta katsus kõik teha, mis võimalik, et vana aja usk jälle au sisse tõuseks. Ta ei kiusanud küll ristiusulisi taga, sest seda ei lubanud tema aus meel, aga ta näitas igalpool, kus ta aga mahti sai, nende vastu põlgtust üles ja pidas neid halvemaks kui paganausulisi, halvemaks isegi kui juutisid. Aga paganausk oli juba kõdunenud, ja Julianus, kellele kristlased „ärataganeja“ nime andsid, ei jõudnud teda õitsema ajada. Kui Julianus 20-kuulise valitsuse järele perslaste vastu sõdides surma oli saanud, kustus ka tema äratud paganausu lõke jälle. — Julianuse järeltulijad olid jälle agarad ristiisu poolehoidjad. Theodosius Suur kuulutas kõiksugu ebajumalate teenistuse surmasüüks (392). Sest ajast peale hakkasid risti-usulised paganausulisi tagakiusama. Ülivaimustud mungad ja preestrid kihutasid rahvahulkasid üles igalpool paganausu templid lahutama, ja kõige kaunimad vana aja ehitused ning kujud tehti sel ajal pihuks ja põrmnks. Vana kreeklaste ja roomlaste usk kadus jäädavalt, või leidis omale ainult veel linnast eemal, maal, külaelanikkude ehk paganate keskel poolehoidjaid (Ladina k. *paganus* = külaelanik). Kolmesaja aastase võitluse järele oli ristiusk terve Rooma riigi oma alla saanud ja seega vana maailma asemele nagu uue sünnitanud.

9. Jumalateenistus. — Vana ristiisu jumalateenistus oli õige lihtne. Kui aga mahti leidis, tulid usklikud

ühe oma kaaslase majasse kokku palvetama ja piiblit lugema, kusjuures vastamisi pühakirja seletati ja üheskoos lauldi. Lõpuks tuli ühine sööma-aeg. Mida suuremaks aga kogudused kasvasid, seda välispidisemaks ja vormilisemaks läks usuelu. Jumalateenistust hakati määratud tundidel ja päevadel pidama, iseäranis sagedasti valiti jumalateenistusepäevaks pühapäev, mis Issanda ülestõusmise mälestusepäev oli. Ühine sööma-aeg muutus mälestuse-söömaajaks, mida õhtul peeti ja mil õnnistud leiba ja viina võeti, millega Kristuse ihu- ja vereohvrit meele tuletati. Hakati iseäralikka jumalateenistuse-hooneid ehk kirikuid ehitama, ikka suuremaid ja kaunimaid, ja neid viimaks pühaks paigaks lugema. Kirikuid ehitati Rooma kohtuhoonete ehk basilikate eeskujul: piklik ruum jaotati kahe sambarea läbi kolmeks kitsamaks ruumiks; ukse vastas olevasse otsa ehitati üks osa poolümmarguselt välja, kuhu altar ja preestrite toolid asetati.

10. Preestrid, piiskopid ja paavst. — Algu- ses ei olnud ristirahva hulgas iseäralikku vaimulikku seisust, vaid igamees, kes eneses tungi tundis, võis koosolekul kõneleda ja palvetada. Siiski valiti mõned koguduse- liikmed mõnesuguste asjade talitajateks; nende nimi oli Kreeka keeli mõnes kohas *presbyteros*, s. o. vanem, mõnes kohas *episkopos*, s. o. ülevaataja. Neist sõnadest on meie sõnad preester ja piiskop sündinud. Aegamööda hakkasid ainult vanemad ehk ülevaatajad jutlust pidama, usku õpetama, ristima ja muid pühaid talitusi toimetama. Kiriku- talitusi kogus aeg-ajalt ikka juure, nii et vanemad ehk üle- vaatajad enam muud tööd teha ei saanudki, kui ainult kirikuasju toimetada. Neid hakati viimaks selle ameti vastu iseäraldi ette valmistama: neile anti koolides sellekohast õpetust ja nad pühitseti eraldi selle töö peale. Nii tekkis vaimulik seisus, mida nagu vahemeheks rahvahulga ja Kris- tuse vahel loeti. Hiljemini sai üks vanem linnas teiste vanemate ülemaks ehk piiskopiks. Varsti peale seda hakati ainult piiskoppisid õigeteks ristirahva karjasteks ja juhtideks pidama; hakati õpetama, et ainult nende kaudu

kirikus pühast vaimust osa võib saada. Et kirik ühiseks jääks, selleks hakkasid ühe maakonna piiskopid *synodidel* (Kreeka k. *synodos* = koosolek) koos nõu pidamas käima, kusjuures harilikult maakonna pealinna piiskop eesistuja oli. Selle läbi tõusis pealinna piiskop nagu üle teiste, sai terve maakonna vaimulikuks ülemaks ehk *peapiiskopiks*. Kõige tähtsamaks said viimaks suurte maailmalinnade piiskopid, kes Roomas, Aleksandrias, Antiochias ja Konstantinoopolis elasid, niisama ka Jerusalema linna piiskop, kus Õnnistegija jalg oli viibinud. Need olid nõndanimetatud patriarhid (Kreeka k. *patriárches* = pereisa), kes konsiiliumidel eesistujateks ja üleüldse terve kirikuasja ülemad juhid olid. Juba vara ilmus Rooma piiskoppidel soov ainsateks ristiusu ülemjuhtideks saada, sest nende eluase oli riigi pealinnas ja peale selle lugesid nad end apostel Peetruse järeltulijateks, kelle kätte evangeeliumi põhjal ülem karjaseamet terve maailma ristikoguduse üle oli antud. Muinasjutt teadis nimelt rääkida, et apostel Peetrus Rooma linna olla tulnud ja siin piiskopiks saanud; keiser Nero ajal olla ta risti poodud. Kõige selle mõjul läks Rooma piiskopil Leol korda kõiki Lääneriigi piiskoppisid oma mõju alla sundida; selle eest on ta Leo Suure aunime osaliseks saanud. Tema ettepanekul kuulutas Lääne-Rooma keiser „apostli tooli“ Roomas kõige kõrgemaks kiriku asutuseks maa peal (450). Sest ajast saadik hakati Rooma piiskoppi *papa* kutsuma (Ladina k. *pápa* = isa). Kuid ka teise pealinna Konstantinoopoli piiskop tahtis kõige ülem kirikujuht olla. Sellest tõusid tülid, ja nende tagajärjel langes kirik viimaks kaheks, Rooma-Katoliku ja Kreeka-Katoliku kirikuks (1050.)

11. Kloostrid. — Varsti hakkas armastuse- ja alandusevaim, mida usupõhjendaja nõudnud, ristiusu kirikust kaduma. Kirikuülemad hakkasid au ja ilmalikku võimu taga ajama. Selsamal ajal oli aga ristiusu kirikus ka mehi, kes just vastuoksa kõike maailma tööd ja tegemist patuks arvasid ja selle eest end hoida katsusid. Maailma maha jätta, vanematest, naisest ja lastest lahkuda, kõik maailma

himud ja lõbud, ka kõige ilmsüütamad, ära salata, oma keha piinata, sest et just tema patuelu edendab, — see paistis neile meestele hingeõnnistuse kättesaamiseks ainukene õige tee olevat. Sellepärast läksid nad kõrbesse ja mujale kõrvalistesse kohtadesse asuma ja elasid siin kui paigamehed puuduses ja viletsuses, end igaviisi piinates, kuidas aga keegi veel oskas. Üks niisugune mees elas 30 aastat talved ja suved läbi kõrge tulba otsas. Kõige kuulsam niisugustest paigameestest oli püha Antonius Egüptusemaal, keda „munkade esi-isaks“ kutsutakse (elas umbes 300 a. p. Kr.). Juba noores eas oli ta kõik oma varanduse vaestele annud, ise aga üksildasse paika läinud, kus ta vanade müüride varjul elas ja kõigi inimliste himude vastu enese sees võitles. Vaevalt raatsis ta oma kehale und ja toitu anda. Selle läbi sai tema nimi kuulsaks. Paljud tahtsid niisama elada kui tema, asusid tema lähikonda ja tunnistasid ta oma juhiks ja käskijaks. Nii tõusis terve seltskond paigalisi ehk munkasid (Kreeka k. *mónachoi* = üksiklasi). Üks Antoniuuse jänger ehitas neile Niiluse jõe saarele asupaiga, millele aed ümber tehti. Seda paika nimetati kloostriks (Lad. k. *claustrum* = sissepiiratud koht). Siin elasid paigalised ettekirjutud seaduste ehk reeglite järele ja valisid omale eestseisja ehk abti (Süüria-Heebrea k. *abba* = isa). Ka naisterahvad jätsid maailma maha ja elasid kui nunnad kloostrites. Nagu külgehakkav haigus lagunes see eluviis Egüptusest teiste rahvaste juure laiali. „Linnad läksid rahvast tühjaks ja kõrbed said rahvarikkaks“, on selle aja kohta öeldud. Varsti tungis see eluviis ka Öhtumaale. Nursia linna Benedictus (umbes 500 a.) seadis siin kloostrielanikkudele seadused kokku. Munkade käest nõuti kolm töotust: nad pidid vaesuses, s. o. ilma isikliku varanduseta elama, ei tohtinud abielusse astuda ja pidid oma ülemate sõna kuulma. Kes kord kloostrisse oli läinud, see pidi sinna ka elama jääma, pidi aga peale palvete ka kasulikku tööd tegema, sest ilma tööta elu, ütles Benedictus, saadab hinge hukka. Benedictuse põhjused võeti hulgas Öhtumaa kloostrites tarvitusele. Benedictuse ordu mungad

olid agarad töötegijad, kuna Hommikumaa mungad ainult unise palvetamisega taevariiki tahtsid kätte teenida.

12. Ristiusu mõju. — Ristiusk on palju kaasa aidanud inimesesugu ausamaks ja kombelisemaks teha. Patu ja kurjuse vastu sõdis ta alati heade tagajärgedega. Esimeste kristlaste elukombed olid puhtuse poolest eeskujulikud. Ristiusu kiriku sülle võeti vabaid inimesi ja orjasid, roomlasi ja barbarlasi ühel viisil vastu. Jumala ees ei pidanud seisuse- ega rahvusevahe maksma. Selle läbi laotas ristiusk põhjusemõtet laiali, et kõik inimesed vennad ja ühe õiguse osalised on. Orjaseisuse peale hakati lahkemalt vaatama. Põlgtus hakkas kaduma, mille all orjad Rooma riigis siinamaani olid elanud, sest mitmed orjad, kes märtrisurma surid, võeti ristiusu kiriku pühade meeste ning naiste nimekirja üles. Kirik hakkas orjade vabakslaskmist nõudma ja kinnitas, et Jumalal sest hea meel on. Küll kulus veel mitusada aastat, enne kui vana orjus kadus, aga pärastpoole tekkis ristiusu kiriku enese heakskiitmise all uus orjus, maaorjus, mille all talupojad kuni kõige uuema ajani on äganud. Tähtsat on ristiusk ka sellega korda saatnud, et ta vaeste ja haigete eest suuremat hoolt kandma kutsus, kui seda pagana-ajal oli tehtud. Sai hariliseks nähtuseks, et kiriku nõudmise peale rikkad mehed muist oma varandusest vaeste heaks kinkisid. Nende varandustega ehitati vaeste- ja haigemajasid. Ka kloostrid ise võtsid heategemise oma ülesandeks ja tegid sagedasti head, nii kuidas Lunastaja oli käskinud: pahem käsi ei pidanud teadma, mis parem teeb. Ristiusk on inimese südame kõige ausama tungi, halastamisetungi, au sisse tõstnud. — Kuid ka ristiusu varjuküljed tulid nähtavale. Silma torkab kõigepealt sallimata meel, millega ristiusk kõigi teiseusuliste vastu üles astus ja mis kõiki kurjategijateks luges, kes muud kui ristiusu õpetust uskusid. Mitte armastust, nagu usuõpetus käsib, vaid viha ja tagakiusamist said teiseusulised maitsta, niipea kui ristiusk ise tagakiusamisest oli pääsnud ja Rooma riigis võimu oma kätte saanud. Selle viha ja sallimata meelega ohvriks langes

hulk vana aja kunstitöösid ja suurepäralisi templi-ehitusi, mis ära hävitati, sest et nad paganausu teenistuses olnud. Peagi hakkasid ristiusulised ka oma vahel üksteist taga kiusama. Iga ususelts oli selles arvamises, et tema ja ainult tema õieti usku oskab seletada, ja hakkas teisi, kes usku teistviisi seletasid, kui võerausulisi ehk „ketserid“, taga kiusama. Hakatuses ei surmatud võerausulisi küll mitte, sest Jeesus Kristus ise oli selge sõnaga keelanud verd valada. Kuid verevalamisest hakati varsti sellega mööda saama, et võerausulisi elavalt ära põletati. Nii jäi Kristuse sõna järele veri valamata. Vaimuvabadus oli aga kadunud ja teaduste edenemine võimatuks tehtud.—Rooma riiki on ristiusk ennem hävitanud kui kosutanud. Kõige tublimad mehed jätsid ilmaliku riigiteenistuse maha ja astusid kiriku teenistusse. Tubli Ambrosius, kes siinamaani Milaanos maavalitseja olnud, heitis sealsamas piiskopiks. Mis hoolis tema kui vaga ristiusuline veel maapealse isamaa viletsusest! Tuhanded, kellel õigus oleks olnud isamaa eest mõeka kätte võtta, piinasid end kõrbes või kusagil kloostrimüüride vahel aegamööda surmale, et taevas uut isamaad omandada. „Miski ei ole tühisem kui riik“, kirjutab üks kirikuisa, ja kõige tähtsam kirikuisa, püha Augustinus, kes a. 400 p. Kr. Aafrikas piiskop oli, ütles, kui barbarlased Rooma riiki kõigilt poolt hakkasid üle ujutama, see olla ükstapuhas, kelle valitsuse all inimene elada, kui teda aga muidu ei sunnita jumalavastaseid tegusid tegema. Küll oli juba keisrite omavoli Kreeka-Rooma riigikodanikkude ohvrimeele ja isamaa-armastuse tuimaks teinud, aga ristiusk ei jätnud neist hingeomadustest enam nimegi järele.— Kui Salamise ja Zama vägimeeste järeltulijad tuimalt oma riigi kukkumist pealt vaatasid, siis aitas ristiusk ometi kaasa, et kukkumine mitte nii valus ei olnud. Juba oli ristiusk ka barbarlaste juure tunginud ja nende metsikut meelt taltsutama hakanud. Tuli ette, et barbarlased preestrite palveid kuulda võtsid ja riigielanikka, kes end enam mehe kombel kaitsta ei jaksanud, puutumata jätsid. Kõik oli kõikumas ja kokku langemas, muudkui kirik üksinda mitte.

Ta tegi metsikute barbarlaste iseloomu pehmemaks ja juhatas neid kultuuri-elu poole. Iseäranis muutusid kloostriid ihu- ja vaimukultuuri keskpunktideks. Siia jäid vana aja teaduse ja kunsti jäänused põlvest põlve väikesel mөөdud alale. Usinad mungad kirjutasid peale vaimulikkude kirjade ka vana aja teaduste ja luuletööde raamatuid ära ja hoidsid nad kloostrite raamatukogudes alal; sealt toimetasid neid alles hilisemad põlved keskaja lõpul jälle laiemate hulkade kätte. Kloostriid olid pea ainukesed kohad, kus noortsugu õpetati. Siit läksid ka ristiusu kuulutajad paganamaale ja hakkasid siin ristiusku laiali laotama. Paganamaale asutatud uute kloostrite elanikud ei saatnud aega mitte ainult palvepidamisega mөөda, vaid võtsid ka kirve ja adra kätte, laastasid metsi, kuivatasid soosid ja muutsid nad viljarikasteks põldudeks ning nägusateks marja-aedadeks. Mõnegi kloostri ümber tekkis aja jooksul õitsev linn.

II. Rahvaste rändamine.

1. *Germanlased.* — Rooma keisririigil oli ainult veel kaks tähtsat vastast. Iranis oli Aleksander Severuse ajal Persia tõugu Sassanidide sugukond parthlaste valitsuse Persias lõpetanud ja uue Persia riigi asutanud, mis peagi vägevaks sai ja roomlastega Mesopotaamia pärast alatasa sõda pidas. Aga palju suurem hädaoht oli teisest küljest Rooma riigi peale tulemas. Maa Rheini jõe, Põhja ja Lääne mere, Weikseli ja Donau jõe vahel oli kahetuhanda aasta eest koguni teist nägu kui nüüd. Maa oli suuremalt osalt soone ja niiskusest ning udust aurava põlise metsaga kaetud, kus metssõnnid, põdrad, karud, hundid ja ilvesed sees elasid; ei siginenud seal viljapuud ega nisupõllud, sest külm õhk, mis lõnamaalast kohutas, näis siin kõik sigiduse kinni panevat. Siin, kui ka Skandinaavia poolsaarel elas hulk sõjakaid rahvaid, kes kehaehituse, keele, kombete ja usu poolest oma vahel ligidalt sugulased olid, ühise nimega *germanlasteks* kutsutud, niisama nagu kreeklased, roomlased, keltid ja slaavid suure Indo-Germaani rahvaste-perekonna liikmed. Punakaskollased

juuksed, sinised silmad, niihästi mehed kui ka naised suure kondiga — need olid nende ühised tundemärgid. Germaanlaste eluviis oli osalt karjakasvatajate, osalt põllupidajate rahvaste sarnane. Nad ehitasid küll kindlaid majasid, aga ainult tahumata palkidest, elasid ka koos, aga mitte linnades, vaid külades, sagedasti aga üksikutes taludes. Maa oli neil alles ühisomandus. Peatoidust saadi karjakasvatusest ja küttimisest; põllutööd tehti ainult vähe. Heameelega peeti sõda ja käidi röövimas. Kui sõda või jahti pidada ei olnud, siis saatsid meesterahvad oma aega joomapidude ja täringimänguga mööda; õnnemängu küljes olid nad nii kinni, et sagedasti terve oma varanduse, isegi vabaduse ära mängisid. Loomade eest hoolitsemise ja põllupidamise jätsid nad naiste ja sulaste hooleks. Sel kombel ei võinud neil muidugi suurt armastust kodumaa vastu targata, vaid nad olid kergesti valmis uut kodupaika otsima minema. Siiski oli sellel poolmetsikul rahval hulk häid omadusi. Suur Rooma ajaloo-kirjutaja Tacitus, kes neid ligemalt kirjeldab, kiidab nende tulist vabadusearmastust ja hoolimata vaprust, aga ka nende ustavat ja ausat meelt, nende lahkust külaliste vastu ja puhtaid kombeid. Naisterahvas oli neil suures lugupidamises. Naisterahvas läks sagedasti lahinguväljale kaasa ja õhutas seal oma poegi ja mehi vaprale võitlusele. Vanade germaanlaste usk andis tunnistust nende võitlusehimust ja tõsisest meelest. Saksamaalustus vana paganausk võidurikka ristiusu ees küll peagi, aga Skandinaavias, kus ta kauem valitses, on hulk laulusid ja muinaslugusid alale jäänud, mis tema iseloomu seletavad. Ülem jumal oli neil V o d a n, põhja pool Odin'iks kutsutud, kõikide isa, kes oma taevalikus elupaigas V a l h a l l a 's elas, kuhu ka lahinguväljal langenud sõjamehed viiakse, et siin uut elu ja uut võitlusehimu saada. Tema poeg on D o n a r ehk T h o r, äikesejumal, kes oma haamriga hiiglaste, pahurate maapealsete elanikkude vastu alalist võitlust peab. Neid ja teisi jumalaid teeniti pühades hiites ja metsades, sest pühakodadesse või elumaja-

desse oma jumalaid vanggi panna ei tihanud vanad germaanlased mitte. Jumalatele toodi loomi, aga ka inimesi, iseäranis sõjavangisid ohvriks.

2. Riigikord. — Alguses said germaanlased ise vaevalt aru, et nad üks rahvas olid. Iga suguharu elas oma ette, kord sõpruses, kord vaenus oma naabri-suguharudega. Mõnedel olid kuningad juhtideks, mõnedel ei olnud rahuajal ülemust olemaski, vaid ainult sõja-ajaks valiti sõjapealik ehk hertsog ametisse. Kõik tähtsamad suguharu asjad arutati rahva-koosolekul läbi. Määratud ajal, kas noorel või vanal kuul, tulid terve suguharu vabad liikmed sõjariistus kokku, vaatasid oma väe jõu üle, pidasid sõja ja rahu üle nõu, mõistsid surmavääriliste üle kohut ja kuulasid tähtsate meeste ettepanekuid. Olid ettepanekud meelt mööda, lõid nad sõjariistu kõlinal üksteise vastu, kui mitte, tõstsid nad kisa. Sel puhul anti ka kasvavatele noortele meestele kilp ja oda kätte ja kuulutati nad sel kombel täis sõjameesteks, ühtlasi valiti aadeli meeste hulgast rahvavanemad ehk vürstid, iga sadakonna peale üks, kes oma suguharu-osas ekk sadakonnas rahuajal kohtumõistja, sõja ajal pealik oli. Aadelimeesteks loeti neid, kes rikastest ja kuulsatest perekondadest pärit ja nagu kõrgemal seisid kui harilikud vabad mehed (Freie). Alamal kui vabad mehed, olid kitsendud vabadusega mehed (Unfreie); nende hulgas muist orjad (Sklaven), muist natuke paremas seisukorras elav pärisrahvas, maaorjad (Hörige).

3. Drusus Elbe jõel (9 e. Kr.) — Niisugune oli Germaani ehk Saksa rahvas, kes kutsutud oli Rooma valitsusele piiri panema ja teda viimaks hoopis lõpetama. Veel ei olnud Rooma võim kõrgemale tipule jõudnud, kui Mariuse ajal heitlemine tema ja sõjakate germaanlaste, kimbrate ja teutoonide vahel algas. Alguses oli võit roomlaste pool. Marius hävitas kimbrid ja teutoonid ja pärastpoole takistas Cäsar Galliamaa äravõitmisega germaanlasi lääne poole tungimast. Augustuse ajal tahtis asjalugu nii pöörduda, et germaanlased niisama kui

gallialased alla oleks heidetud ja ära roomastud. Nad hakkasid oma pealekippumistega Rheini ääres keisrit tüütama, nii et see oma võeraspoja Drusususe neid alla heitma läkitas. Drusus läks Rheini äärest tundmata ja teeta maad mööda kuni Elbe jõeni. Noor sõjapealik sai hobuse seljast kukkudes ise küll otsa, aga tema vend Tiberius astus tema asemele ja tegi Saksamaa Elbe jõest saadik Rooma provintsiks.

4. Teutoburi lahing (9 p. Kr.) — Germaania provintsi maavalitsejaks pani Augustus heasüdamlise, aga ettemõtlemata Quintilius Varuse. Varus arvas, ta võivat Saksamaal niisama talitada, nagu Süürias, kus ta enne maavalitsejaks oli olnud. Ta nõudis germaanlaste käest kõrgeid maksusid ja sundis neid oma ette kohtusse ilmuma, kus Rooma seaduse järele Ladina keeles õigust mõisteti, nii et kohtuskäijad asjaajamisest ise midagi aru ei saanud; kohtuotsused laskis ta oma liktorid vitsakimpude ja tapakirvestega täide saata. Seda aga ei jõudnud vabadusearmastajad sakslased välja kannatada, sest see, mida roomlane nende käest nõudis, ei olnud enam vaba mehe kohane; ainult kitsendud vabadusega mehed maksid maksusid ja said vitsadega karistada. Viha võera valitsuse vastu läks iga päevaga tulisemaks. Teiselt poolt aga oli hulk Germaani aadelimehi Rooma sõjateenistusse astunud, kuhu au ja rikkus neid meelitasid, ja siin Rooma viisi ja kommetega harjuma hakanud. Ka Arminius ehk Hermann, pealiku poeg Veseri jõe äärest, võimsast Heruski suguharust, oli Rooma teenistusse astunud ja siin pealtnäha Rooma oludega leppima hakanud. Julge ja tark noormees oli Varuse usalduse võitnud, nii et Varus teda igalepoole oma saatjaks kaasa võttis. Roomlaste sõpra mängis ta aga ainult silmakirjaks, sest tõepoolest ei ihaldanud ta muud, kui oma rahvast Rooma ikke alt vabastada. Ta asutas salaseltsi Heruski ja teiste suguharude vahel ja oli sellejuures nii ettevaatlik, et Varus saadud hoiatustest hoolimata lõksu langes. Varus tahtis parajasti oma kolme leegioniga Heruskimaalt, kus suve otsa oli asunud, Rheini

poole talvekorterisse minema hakata, kui sõnum tuli, et germaanlased kusagil mässama olevat hakanud. Varus otsustas mässajaid kaudu Rheini äärde minna, et teel mässajaid karistada. Mässajate poole viis tee pahemat kätt Veseri jõge, Teutoburi metsamägestiku kaudu. Tehtud teesid ei olnud, vägi pidi läbi metsa edasi tungima, kus puusaod risti ja põigiti ees olid, kuna taevast vihma maha valas, mis maa porilombiks muutis. Ainult suure vaevaga jõudis vägi edasi nihkuda. Äkki ilmusid germaanlaste väesalgad ja tungisid kohkunud roomlaste kallale eest ja tagant, paremalt ja pahemalt poolt. Veel õhtul enne seda oli Arminius Varuse telgis õhtust söömäs olnud, siis aga asja pärast ära ratsutanud. Järgmisel päeval oli ta juba asi, aga mitte enam kui sõber ja abimees, vaid kui vaenlane ja väsimata kallalekippuja. Kolm päeva katsusid roomlased end kudagi kaitsta, aga pehmes metsaloigus ei olnud neil nende sõjaosavusest mingit abi. Meelt heites pistis Varus omale mõega rindu ja hulk ohvitserisid tegi sedasama; ülejäänud roomlased andsid end võitjate kätte. Võitjad aga maksid oma piinajatele hirmsal kombel kätte: ülemad kas ohverdati jumalatele või poodi risti, muudel murti liikmed katki või anti nad orjadeks. Enam kui 30,000 Rooma sõjameest oli hukka saanud. Rooma valitsusest ei jäänud idapool Rheini jõge ka mitte jälge enam. Elatanud Augustus käristas, kaotusesõnumit kuuldes, riided lõhki, hüüdes valuga: „Varus, Varus, too mu leegionid tagasi!“ Juba hakati Roomas kartma, et sakslased ligemal ajal Itaalia kallale kipuvad. Seda nad aga ei teinud, vaid leppisid sellega, et vabaduses võisid elada. Keiser Tiberiuse ajal sai Drususe poeg Germanicus koguni Rooma kaotust kätte maksta, sest ta lõi Arminiust mitmes lahingus ja võttis tema abikaasa Thusnelda vangi. Pärastpoole aga jätsid roomlased germaanlased hoopis rahule ja lootsid, et Germaani suguharud oma vahel tülit-sedes Roomale ometi mitte kardetavaks ei või saada. Arminiuse võit Teutoburi metsamägedes jäi aga tähtsaks pöördeks Rooma tegevusesihis: ilma selle võiduta oleksid

roomlased Saksamaa niisama kui Calliamaa Rooma provintsiks jätnud, nii et Saksa keel ka paremal pool Rheini jõge, Veseri ja Elbe kallastel, Ladina keelele maad oleks pidanud andma, nagu ta Gallias valitsevaks keeleks sai ja selleks tänapäevani on jäänud (Prantsuse keel).

5. Markomannide, gootide, alamannide, frankide ja sakside pealekippumised (166. a. saadik). Ulfilas (350. a. ümber). — Sest ajast saadik ei teinud roomlased germaanlastele muud, kui kinnitasid nende vastu oma riigi piirisid. Ainult maa Rheini ja Donau jõe ülemise jooksu vahel jätsid nad omale ja andsid ta Germaani ja Gallia soost asunikukudele, kes oma põllu, aia ja viinamägede saadustest roomlastele kümnest pidid maksma; seepärast omandas see maa ka „kümnesepõldude“ (*agri decumates*) nime. See maanurk pidi vahelüliks väeosade vahel olema, kes Rheini ja Donau kallastele olid paigutatud. Kümnesepõldude põhjapoolne piir vastu germaanlaste maad oli kraavi, valli ja tornidega kindlustud. Kindlustud piir, mis *limes'e* nime kandis ja alles praegu näha on, algas Donau äärest Regensburgi ligidalt ja läks kuni Rheini äärde Koblenzi ligidale, nii et terve praegune Baadeni suurhertsogiriik ja osa Vürttembergi kuningriiki kümnesepõldude alla kuulusid. Rooma kaitse all tõusid maad Rheini ja Donau jõe ümber õitsvale järjele; siia tekkisid suured rikkad linnad, nagu Trier (*Augusta Trevirorum*), kus Rooma keisrid heameelega elasid, Köln (*Colonia Agrippina*), Mainz (*Moguntiacum*), Strassburg (*Argentoratum*), Baden-Baden (*Aquae*), Augsburg (*Augusta Vindelicorum*), Regensburg (*Castra Regina*), Vien (*Vindobona*) j. m. — Aga õitsev rahuaeg ei kestnud kaua. Juba Marcus Aureliuse ajal hakkasid germaanlased oma poolt Rooma riigi kallale tungima ja läksid riisudes ning tappes üle Alpide lõuna poole. Vahva keiser jõudis neid veel tagasi tõrjuda, aga peale tema surma läks barbarlaste poolt ähvardav hädaoht Roomale suuremaks. Barbarlased, kes siiamani oma vahel väikeste suguharude kaupa alata vaenu pidanud, hakkasid aru saama, et üheskoos

kallaletikkumine palju mõjusam on kui üksinda, ja heitsid 3. aastasajast algades harvemateks ja suuremateks suguharudeks kokku, kes omale uued nimed omandasid. Nii leiame frankid Rhein alamjooksu kallastelt, saksid Veseri ja Elbe vahelt, alamannid ehk suebid (shvaablaste) Rheini ja Donau jõe ülemjooksult, burgundid Neckari kallastest j. m. Ida poolt ilmusid gootid — esimene suguharu, kes Rooma riigi küljest tüki maad jäädavalt ära kiskus. Oma algasupaikadest, Läänemere rannalt, Veikseli jõe kallastelt, olid nad praeguse Venemaa legendiku kaudu Musta mere rannale rännanud ja hoidsid siin asudes oma pealekippumistega maal ja merel terve Balkani poolsaare hirmul, kuni viimaks keiser Aurelianus neile Dacia maa (Rumeenia) asupaigaks kätte juhatas, kus nad kahte osasse jagunesid, ühed ida-, teised läänegootid. Niisama agarad kallalekippujad olid põhjapool alamannid ja frankid, kes üle Alpide kuni Rooma ligiduseni tungisid, nii et Aurelianus Rooma linnale kaitseks uue müüri ümber laskis ehitada. Kõik maa, mis Rheini ja Donau taga oli, läks Roomal germaanlaste kätte kaotsi; tuli sagedasti sõda pidada, et germaanlased veel üle mõlema jõe lõuna poole ei saaks tungida. Sel ajal hakkas ristiusk germaanlaste keskel maad võtma ja oma kõlblist mõju nende peale avaldama. Läänegootide keskel elas umbes 350. aastal piiskop Ulfilas, kes piibli Gooti keelde ümber pani. See töö, mis osalt meie päivini alale jäänud, on kõige vanem saksakeelne raamat.

6. Hunnide pealekippumine (umbes 370). Adrianoopoli lahing (378). — Mitte kauaks ei jäänud Saksa suguharud oma asupaikadele, sest Aasiast tulev metsrahvas sundis neid üle piiri Rooma riigi sisse tungima. Pealetungijad olid Mongooli tõugu karjakasvataja rahvas hunnid, toored ja harimatad, aga vahvad sõjamehed, kes lapsest saadik hobustega nii olid ära harjunud, et hobuste seljas sõid, jõid ja magasid. Kesk-Aasiast algades tulid nad Uraali mägede ja Kaspia mere vahelt üle Volga ja Doni jõe ühes naiste, laste ja terve oma varandusega

lääne poole, uut kodupaika otsima. Praegusel Lõuna-Venemaal leidsid nad teelt suure riigi, mis Ida-Gooti rahvas siia asutanud. Nad heitsid idagootlased alla ja võtsid edasi rännates terve selle rahva kaasa. Ka läänegootlased said nende käest lüüa, need aga põgenesid Rooma keisri Valensi loaga üle Donau jõe Rooma riiki varjule; keiser oli neile siiapõgenemiseks luba annud, sest ta lootis neist omale tublid sõjamehi saada. Läänegootlased aga tõstsid varsti mässu, sest Rooma ametnikud, kes neid pidid elama asutama, pistsid selleks otstarbeks antud riigiraha tasku ja jätsid oma hoolealused nälga. Need läksid nüüd Balkani poolsaart mööda iseomale peatoidust riisuma. Ka Valens, kes Adrianopoli juures sõjaväega neile vastu astus, sai nende käest lüüa ja ise surma (a. 378). Valensi järeltulija, Theodosius Suur, jõudis neid lühikeseks ajaks vaigistada ja võttis nad oma sõjateenistusse. Aga peagi ei tahtnud vahvad gootlased enam „Rooma argpükside“ teenijad olla, sest et nad ise isandaks võisid saada. Vaevalt oli Theodosius surnud ja riigi kahes osas oma poegadele, Arcadiusele idapoolse ja Honoriusale läänepoolse osa, pärida jätnud, kui läänegootlased jälle mässu tõstsid, vahva sõjamehe Alarichi oma kuningaks valisid ja Balkani poolsaart mööda kuni Ateenast ja Spartast saadik röövimas käisid. Viimaks tungisid nad Itaaliasse. Lääne-Rooma riik oleks kadunud olnud, kui mitte vahva germaanlane Vandaali soost, Stilicho, Rooma vägede juhatust oma kätte ei oleks võtnud ja Alarichi mitmes lahingus löönud. Alarich pidi Illüüriasse taganema.

7. Alamannide, burgundide ja frankide asumine Galliasse (406). — Et Itaaliat barbarlaste uute pealekippumiste eest kaitsta, pidi Stilicho Rooma leegionid Britanniast ja Galliaast koju kutsuma ja need maad kaitseta jätma, et aga keskriik barbarlaste kätte ei langeks. Küll jäi Itaalia selle läbi iseseisvaks, aga kaitseta jäänud maakonnad langesid ilma takistamata barbarlaste võimu alla. Vandaalid, kes sinnamaani prae-

guses Ungrias asunud, tungisid Galliamaaale, rüüstasid ja riisusid siin kolm aastat, läksid siis üle Pürenei mägede Hispaaniasse, mis nad põletades ja tappes alla heitsid. Selle segaduse ajal tungisid ka alamannid üle Rheini jõe ja asusid Elsassimaale, burgundlased aga, kes Läänemere poolt tulid, asutasid omale Rheini jõe äärde Vormsi linna ümber uue riigi. Frankid võtsid veel Belgia linnad oma alla, ja nii oli siis terve Gallia ja Hispaania Rooma riigi käest nii hästi kui kadunud.

8. Alarich Roomas (410). Läänegootlaste (419) ja vandalide (429) riik. Angelsaksid Britannias (450). — Varsti hakkas Rooma käsi veel pahe mini käima. Stilichot, kes Itaaliamaa päästja, süüdistasid kadedad kojalased keisri Honorius ees äraandmises, ja vilets Honorius andis käsu ta surma saata. Nüüd ei jõudnud enam keegi Alarichi tagasi hoida, vaid vastupanemist leidmata tungis ta Rooma kallale, mis vaenlast oma värvate ees enam Hannibali ajast saadik ei olnud näinud. Aga kui teistsugu olid nüüd ajad! Roomlased ei hakanud end enam kaitsma, vaid andsid kõik kulla ja hõbeda, mis linnas leida, gootlastele ja ostsid end barbarlaste käest sellega kaks korda vabaks. Alarich oli nõus roomlastega lepingusse heitma, kui nad tema rahvale maad asumiseks oleksid juhatanud; aga Honorius, kes Ravenna linnas elas ja seal Alarichi kallalekippumist karta ei tarvitsenud, sest et linn sel ajal lagunidega ümber oli piiratud, ei võtnud tema ettepanekuid vastu. Siis läks kuningas kolmat korda Rooma alla ja võttis linna tormiga ära (410). Ta oli mõdukam kui roomlased niisugustel puhkudel, sest ta laskis oma mehi ainult kolm päeva linna riisuda, ja läks siis rikka saagiga, mille hulgas ka keisri õde, Lõuna-Itaaliasse, kust Sitsiiliasse ja Aafrikasse mõtles minna. Aga enne tuli talle surm, ja gootlased matsid oma suure kuninga Busénto jõkke maha. Ise aga läksid nad Galliasse, kus Honorius neile asumiseks lõunapoolses osas viimaks ometi maad andis (419). Nii tekkis Rooma riigi maa peale Lääne-Gooti riik,

mille pealinn Tolosa (Toulouse) oli, ja mis peale vandaalide äraminekut Hispaaniast oma piirid ka üle Pürenei mägede laotas ning viimaks terve Hispaania oma alla heitis. — Mis Alarichil mõttes mõlkunud, selle oli vandaalide kuningas Geiserich teoks teinud ja terve oma rahvaga Aafrikasse läinud. Mässama hakanud Rooma maavalitseja kutse peale läks ta nimelt üle Gibraltari merekitsuse ja heitis terve Aafrika provintsi ühes pealinna Kartaagoga alla. Oma laevastiku varal valitses ta üle terve Vahemere ja sundis kõik linnad ja saared omale maksu maksma. Isegi Rooma linna võttis ta ära, mis nüüd teist korda puhtaks riisuti (455). Kaks nädalat otsa möllasid vandaalid linnas, rikkusid toore vihaga kõige kaunimad kunstitööd ära ja viisid lugemata hulga rahvast, mehi ja naisi, noori ja vanu, oma laevadega orjaks. Nii sai metsik germaanlane nagu Kartaago linna tasujaks. Alles paavst Leo palve peale jäeti kole röövimine viimaks seisma. Seda metsikut lõhkumisetuhinat tuletakse veel tänapäev sõnaga „vandalism“ meele. — Selsamal ajal langes kaitseta jäänud Britannia saar sakslastele saagiks. Saksi- ja Angli- maa alt (praegusest Schlesvig-Holsteinist) ilmusid röövsalgad ja läksid kahe venna, Hengist'i ja Horsa, juhatusel Britannia saarele, mis nad aegamööda oma alla heitsid. Nende järel sai saar omale Inglismaa (Angli- maa) nime.

9. Attila. Katalauni lahing (451.) — Kuna germaanlased Rooma riigi küljest ühe tüki teise järele ära kiskusid, varitses neid roomlastega üheskoos hädaoht, mis hunnide poolt tuli. Vägev sõjamees Attila oli kõik hunnide suguharud oma valitsuse alla ühendanud ja siis kõik rahvad, kes Rheini jõest kuni Kaspia mereni ja Donau jõest kuni Läänemereni elasid, oma alla heitnud. Praegusel Ungriamaal, Tisza (l. tissa) jõe madalikus oli tema pealinn, mis puumajadest ehitatud, aga täis lugemata varandust. Peale Hunni keele räägiti Attila õuekonnas veel Gooti, Kreeka ja Ladina keelt. Tervest tuntud maailmast käis siin saatkonde vägeva kuningaga sõprust sobi-

tamas. Isegi keisrid Konstantinoopolis ja Roomas katsusid kardetud sõjamehe viha vaigistada ja saatsid sellele „Jumala vitsale“, nagu rahvad Attilat hüüdsid, rikkaid kingitusi, ei jõudnud aga auahnet kuningat taltsutada. Ta tahtis terve maailma oma alla heita. A. 451 läks ta, poolmiljoni sõjameest kaasas, üle Rheini jõe Galliamaale ja hakkas seda maakonda rüüstama. Temale vastu astus viimne osav Rooma väepealik Aëtius. Aëtius oli katset teinud Galliamaad germaanlaste käest Rooma valitsuse alla jälle tagasi võita. Hunni tõugu palgasoldatite abil oli ta Vormsi ümber asuvate burgundlaste kallale läinud ja nende kuninga Gunter'i ära võitnud; seda võitlust ülendab Saksa rahva lugulaul „das Nibelungenlied.“ Peale Gunteri äravõitmist oli ta Burgundi rahva, niipalju kui teda sõjast üle jäänud, Rooma alamateks vastu võtnud ja Genfi järve äärde, Savojamaale, elama asutanud. Nüüd, kus hunnide poolt hädaoht ähvardamas oli, ilmusid Burgundi sõjamehed Aëtiusse kutse peale talle sõnakuulelikult appi, niisama andsid ka frankid talle abi, sest nad mõistsid küll, et hunnid roomlastele ja germaanlastele ühetasa hädaohtu toovad. Kõige tähtsam aga oli, et Aëtius läänegootlastega lepingu sai teha, kelle kuningas Théoderich suure väehulgaga talle appi tuli. Katalauni legendikul, pärastises Ghampagne (l. shangpanj) maakonnas, löödi lahing, üks hirksamatest, mida ajalugu tunneb. Siin pidi otsus valmima, kes peale Rooma riigi vaibumist edaspidi ajaloo juhiks jääb: kas Aasiast tulnud metsikud hunnid, Soome-Eesti tõugu rahvaste sugulased, või germaanlased, kes roomlastega läbi käies sel ajal juba muist metsikuid kombeid eneste küljest ära olid heitnud. Saatus otsustas germaanlaste kasuks. Osava Aëtiusse juhatuses alla ühinenud roomlased ja germaanlased jäid võitjaks. Verine võitlus oli hommikust õhtuni kestnud. 100.000 surnukeha katsid lahinguvälja; ka kuningas Théoderich oli langenud. Verevalamine oli nii ränk, et vesi väikses, ojakeses, mis lahinguväljalt läbi jooksis, ojassee voolava vere mõjul üle kallaste välja paisus. Öeldi, võitlejad

olnud nii vihased, et isegi langenud sõjameeste vaimud õhus veel edasi võidelnud. — Veel kord käis Attila läänemaid hirmutamaks: järgmisel aastal tuli ta Itaaliasse ja hakkas seda maad põletama ja rüüstama. Keegi ei jõudnud koledale maadevõitjale vastu astuda. Koguni ootamata pööras ta ümber ja läks minema. Räägiti, ta olla paavst Leo sõna, kes ta leeris käinud, kuulda võtnud ja Itaaliast ära läinud; tõsine põhjus aga võib olla, et teda sundisid tagasi pöörama haigused tema sõjaväes ja muud sõjad. Varsti peale seda sai Attila ühel pulmapidul äkilise otsa. Tema poegade all lagunes tema riik niisama ruttu koost ära, kui tekkinud oli. Allaheidetud rahvad said kõik jälle vabaks. Hunnid ise kadusid ida poole metsrahvaste sekka; neist ei ole iialgi enam ajaloos juttu olnud.

10. Lääne-Rooma riigi ots. Odovakar (476). — Mõned aastakümned hiljem lagunes Lääne-Rooma riik Saksa palgasoldatite mässu tagajärjel koost. Juba Cäsar ja Augustus olid heal meelel ustavaid ja vahvaid Saksa sõjamehi Rooma väkke palganud; pärastpoole sai neid nii palju, et Rooma väes peale sakslaste enam palju teisi ei olnudki. Sellega omandasid sakslased võimu Lääne-Rooma riigis. Peale keiser Theodosiuse surma olid Saksa väepealikud Rooma riigi päris valitsejad, sest nemad olid need, kes keisrid troonile tõstsid ja troonilt heitsid. Viimaks nimetasid Saksa väepealikud eneste seast ühe, Odovakar nimi, kes keisri ihukaitseväes teenis, kuningaks (*rex*) ja lõpetasid seega keisrivalitsuse. Odovakar heitis Lääne-Rooma viimase keisri noore Romulus Augustuluse troonilt, ei teinud talle aga muud viga, vaid andis talle koguni suure mõisa elamiseks ja maksis talle iga aasta paiukiraha. Ise tunnistas Odovakar nimepidi Konstantinoopoli keisri oma ülemaks, ehk ta tõepoolest küll kui iseseisev kuningas Itaaliat valitses. Varsti aga astus tema asemele veel vägevam mees.

11. Idagooti kuningas Theoderich (500 a. ümber.) — Peale Attila surma vabakssaanud rahvaste hulgas olid ka idagootlased. Nad olid ühes hunnidega

Ungriasse läinud; nagu sada aastat varem läänegootlased, nii katsusid nemad Balkani poolsaarel uusi asupaik leida, ja kui see neil korda ei läinud, siis Itaalias. Neile astus Odovakar vastu, kes mitmes lahingus lüüa sai. Aga Ravenna linna, kuhu Odovakar varjule põgenes, ei jõudnud Theoderich mitte ära võita, vaid pidi pettuse abiks võtma, enne kui ta Odovakarist jagu sai. Kui ta kolm aastat Ravennat asjata oli piiranud, palus Odovakar rahu; Theoderich töötas vandega Odovakarit au sees pidada ja teda oma kaasvalitsejaks võtta; aga juba mõne päeva pärast murdis ta vannet ja tappis Odovakari oma käega söömalaua taga ära. Ühtlasi tapsid gootlased ka kõik Odovakari palgasoldatid maha (493). Muidu oli Theoderich tark ja võimas valitseja, kes väljakurnatud Itaaliamaad jälle lühikesekski ajaks tema endist õnne maitsta laskis. Elanikkude käest võttis ta küll kolmanda osa maad ära ja andis selle palgaks oma gootlastele, keda aadelimeesteks ja riigikaitsjateks loeti; muud häda ta maaelanikkudele ei teinud. Põllutöö, kauplemine ja tööstus läksid jälle õitsele, isegi kunsttöid hakati jälle tegema, sest Theoderich laskis Ravenna ja Verona vanu ehitusi kohendada ja neile uusi juure ehitada. Ka pidas ta, ehk ise küll oma nimegi kirjutada ei osanud, teadusest lugu, kutsus haritud roomlasi oma õuekonda ja seadis neid oma ministriteks. Temast enesest peeti enam lugu kui ühestki muust valitsejast tema ajal. Keegi ei julenud talle vaenulikult ligineda, vaid mitmed maad väljaspool Itaaliat, iseäranis Alpimaad, heitsid tema alla. Läänegootlased Hispaanias tunnistasid tema oma alaealise kuninga eestkostjaks, ja kõik Germaania tõugu valitsejad otsisid tema sõprust. Nii on arusaadav, et Berni Dietrich („Dietrich von Bern,“ s. o. Verona Theoderich) Saksa lugulaulude armsamaks kuningaks on muutunud.

12. Vandaalide ja idagootlaste riigi lõpetamine Justinianuse ajal (533—554). Langobardid (568). — Sel ajal, kui Theoderich suri, astus Konstantinoopolis Justinianus, kõige tähtsam Ida-Rooma keiser, troonile. Justinianuse ehitatud on Sofia kirik, kõige-

tähelepanemiseväärilisem ehitustöö Konstantinoopolis; tema töö on ka see, et Euroopas siidiussid hakati kasvatama, sest tema laskis munkasid Ida-Aasiast, Hiinamaalt siidiussimune Euroopasse tuua. Kõige tähtsamaks on ta oma nime selle läbi teinud, et kõik Rooma seadused ja korraldused, niisama ka kõik suurte Rooma õigusteadlaste põhjused ja seletused laskis kokku koguda ja korraldada. Nii tõusis Rooma seaduseraamat (*corpus juris*), mis kuni meie päevini õigusteaduse aluseks on jäänud, kõige suurem pärandus, mis roomlased järeltulevale maailmale on jätnud. — Aga Justinianus tahtis omale ka sõja-auguda ja vana Rooma riigi endises suuruses jälle elule kutsuda: Rooma provintsid, mis lääne pool võeraste kätte läinud, tahtis ta sõjateel jälle tagasi võita. A. 533 saatis ta oma tubli sõjapealiku Belisari Aafrikasse vandaalide kallale, kes pehmet elu olid hakanud elama ja oma alamatega lõpmata tülitseid. Nimelt olid nad, nagu burgundlased, lääne- ja idagootlased, ristiusku heitnud, niipea kui nad Rooma riigi maa peale elama asusid, hoidsid aga Ariuse õpetuse poole, mis „õigeusklikele“ roomlastele ja nende piiskoppidele hirmus paistis olevat. Kolme kuu jooksul võitis Belisar vandaalid ära, kelle riik sada aastat oli seisnud. Vandaalide kuningas võeti vangi ja nende riik muudeti jälle Rooma provintsiiks. Belisari kiire võit tegi Justinianuse veel himukamaks, nii et ta ka idagootlaste kallale Itaalias asus. Theoderich oli ainult tütre maha jätnud, Amalasintha nimi; see kõrgesti haritud naisterahvas valitses oma alaealise poja asemel riiki. Poeg suri ära ja Amalasintha ise sai auaalne sugulase käe läbi surma. Selle läbi tõusnud segadust tarvitades saatis Justinianus oma osava väepealiku Belisari Itaaliasse. Aga gootlased astusid oma vaprana kuninga Totila ja pärast Teja juhatusel idaroomlastele vastu ju kaitsesid oma riiki 19 aastat, ehk küll nende alamad Itaalias Justinianuse poole hoidsid ja neid salaja, kui aga said, ära andsid. Alles teine suur Ida-Rooma väepealik, Belisari järeltulija Narses, sai neist võitu ja

võttis Itaaliamaa Ida-Rooma riigi külge. Aga Itaalia ei jäänud kuigi kauaks Byzantioni keisrite kätte. A. 568 ilmus Itaaliase terve Saksa tõugu rahvas, langobardid, kes enne Elbe ja pärastpoole Donau jõe ääres olid asunud. Langobardid võtsid Po jõe madaliku oma alla, mis veel tänapäev nende järel Lombardi nime kannab, ja heitsid pärastpoole pea terve poolsaare oma alla. Nende pealinn oli Pavia Ticino (l. titsino) jõe ääres. Ainult Rooma, Ravenna ja mõned teised linnad, ka mõned saared jäid idaroomlaste kätte.

13. Romaani tõugu rahvad. — Germaanlased, kes Lääne-Rooma riigi osadesse olid asunud, sünnitasid seal põhjalikka muutusi. Nad asutasid mitmed uued riigid, mis endise ühe Rooma riigi asemele astusid; uutes riikides hakkasid Germaani viisid ning kombed ja Germaani seadused maksma. Ise aga ei jäänud germaanlased Rooma haridusest puutumata. Koguni siis, kui nad, nagu näit. langobardid, allaheidetud rahva oma teenijateks alandasid, ei jäänud nad nende mõjust mitte vabaks, vaid võtsid nende usu, keele ja kombed omaks ja sulasid nendega üheks rahvaks kokku. Nii tekkisid Itaalias, Hispaanias ja Gallias uued rahvad, keda Romaani rahvasteks kutsutakse, sest et nad germaanlaste pealetulekust hoolimata Ladina keele alal hoidsid. Pika aja jooksul on Ladina keel küll nõnda või teisiti muutunud, aga ometi ei ole praegune Itaalia, Prantsuse, Hispaania ja Portugali keel muud kui endine muutunud Ladina keel. Ainult Britannia saarel ja Rheini ning Donau äärsetel maadel kadusid Ladina keel ja ristiusk jäljetult, sest et roomlased siin ülepea mitte sügavamalt juurduma ei olnud saanud ja et need germaanlased, kes sinna asusid, alles paganad olid ning Rooma keelt kui ka kombeid vihkasid.

III. Slaavlased.

1. Slaavlased. — Suur germaanlaste liikumine puutus ainult pealiskaudu Ida-Rooma riiki. Selle asemel ilmusid Ida-Rooma riigile aga teised vaenlased, slaav-

1 a s e d. Nendest kuuleme kõigepealt Rooma ajalookirjutaja Tacituse kirjadest, kes neid kagu pool Baltimerd metsades ütleb asuvat. Siit Visla ja Njemani jõekondest laotasid nad end kolme külge laiali; ühed tungisid idapoolsete germaanlaste peale ja võtsid maa kuni Elbe jõeni oma alla, teised võitlesid Soome ja Türgi tõugu rahvastega praegusel Venemaal ja kolmandad läksid lõuna poole, võtsid Donau jõe äärsed maad oma alla ja tungisid veel kaugemale Balkani poolsaarele. Slaavlased jäid Rooma-Kreeka haridusest puutumata; sellepärast ei jõudnud nad nii kiiresti edeneda kui germaanlased. Nende töö oli kütmine, mesilastepidamine ja varsti ka põlluharimine. Nende sugukonnad hoidsid kindlasti ühte. Mitte ainult, et sugukonna liikmed ühise vanema juhatusel üksteist vaenlase vastu kaitsesid, vaid nad toimetasid üheskoos ka majapidamist: sugukonna liikmed töötasid üheskoos ja jagasid töösaadused perekondade vahel ära. Sugukonnad heitsid kokku suguharudeks, kes omale ühise vürsti valisid. Vürsti võim põhjenes sõjameeste peal, kes tema saatkonnaks kokku heitsid. Ühiseid asju arutati rahva-koosolekutel. Ühed suguharud teistega ei hoidnud aga mitte ühte, vaid elasid oma vahel lõpmata tülides. Sellepärast ei jaksanud nad naabritele vastu panna, vaid germaanlased näit. tõrjusid neid ida poole tagasi või heitsid osalt oma alla. Ka Aasiast tulnud Türgi ja Mongoli tõugu rahvaste poolt said slaavlased palju kannatada. Peale selle läksid slaavlased usu poolest lahku. Suurem osa suguharusid tunnistas oma peajumalaks Svarogi, taeva ja maa valitsejat, kelle lasteks Päikest ja Tuld loeti. Mõned suguharud lugesid tähtsamaks jumalaks Peruni, kellel välg sõjariistaks. Peale selle austati veel mitmeid jumalaid: vetel, metsadel ja põldudel olid igaühel oma jumalad.

2. Slaavlaste asupaigad. — Slaavlased olid südikad sõjamehed, kuid nende sõjakäikudest on vähe eateid järele jäänud, sest et nad vähem kui germaanlased haritud rahvastega kokku puutusid, kes nende sõjakäikusi

oleks kirja pannud. Mitmesuguste võitluste järele olid nad omale järgmised asupaigad kätte võidelnud: 1) Läänemere slaavlased ehk vendid elasid lõuna pool Läänemerd; suguharud, millesse nad jagunesid, olid obotritid Elbe jõe alamal jooksul, Ijutitshid Elbe ja Oderi jõe vahel ja pomeranlased Oderi ja Visla jõe vahel; 2) poolakad ehk Ijahid elasid Oderi parempoolsete harujõgede kallastel ja Visla jõe ülemal- ja keskjooksul; 3) tsehid elasid Böömi mägede vahel ja Määrimaal; 4) slovakiid elasid Tisza jõel ja Karpati mägede läänepoolses osas. Kõiki neid suguharusi kokku kutsuti läänepoolseteks slaavlasteks. Lõunapoolseteks slaavlasteks kutsuti järgmist suguharusid: 1) slovenid idapoolsetes Alpides ja Istrias; 2) kroatid ehk horvatid ja serblased Drava ja Sava jõekonnas ja Balkani poolsaare loodenurgas; 3) bulgaarlased Donau jõe alamal jooksul. Idapoolseteks slaavlasteks olid venelased. Oma jäädavad asupaigad olid slaavlased juba VII. aastajal kätte saanud.

IV. Franki riik Merovingi soost valitsejate all.

1. Chlodvig (a. 500). — Uutest germaanlaste riikidest, mis Rooma riigi maa peale tekkinud, läks üks nii vägevaks ja suureks, et ta rahvastele viimaks nagu endise Rooma riigi asemik hakkas paistma; see oli Franki riik. Franki rahvas ei talitanud mitte nii nagu gootlased, burgundid ja vandaalid, kes vaevase rändamisega oma jõudu kurnasid, ei jätnud mitte oma kodumaad maha, vaid jäid sinna asuma, kus nad ikka olid asunud, Rheini jõe kesk- ja alamjooksu kallastele; aga kodupaigast lootasid nad oma võimu ajajooksul ikka kaugemale lääne poole. Nad langesid kahte jakku: Salia frankid, kes Rheini jõe alamal jooksul, ja Ripuaria frankid, kes Rheini jõe ülemal jooksul asusid. Neil oli mitu kuningat, igal kuningal oma riik. Üks neist kuningatest, Chlodvig, kelle sugu muinasloolise esi-isa Merovechi järel „Merovingi sooks“ kutsuti, oli õnneliste sõdadega suure

riigi asutanud. Alguses, kui ta alles troonile sai, oli Gallias hulk väikeseid kuningriikisid. Loire (l. luaar) jõest lõuna pool valitsesid läänegootlased, kagus, Rhone jõel, olid burgundlased iseseisva kuningriigi asutanud. Põhja pool burgundlasi, Rheini jõe ülemal jooksul, asusid alamannid, ja läänegootlaste ja frankide vahel, mõlemal pool Seine (l. sseen) jõge, oli veel viimane Rooma riigi jäänus leida, kus „roomlaste kuningas“ Syagrius valitses. Selle kallale läks Chlodvig kõigepealt, surmas ta ja võttis tema maa omale. Siis tuli tal sõda alamannidega. Rheini ülema jooksu kaldal oli verine lahing, kus frankid pea-aegu lüüa oleksid saanud. Nüüd töötas Chlodvig, kes alles pagan oli, et ta Kristuse poole pöörab, kui võit lahingus temale jääb. Ta sai võidu, alamannid heitsid tema alla, ja Chlodvig laskis end ühes mitme tuhande frankiga Reims'i (l. rängs) linnas ristida. Nii said frankid ristiusulisteks, ja nimelt võtsid nad katoliku usu vastu, kuna teised ristiusku germaanlased Ariannuse järelkäijad olid. Usuasja võttis Chlodvig ettekäändeks kolmandale sõjale, mis ta nimelt läänegootlaste vastu pidas. Ta ütles, ta ei võivat sallida, et üks jagu Galliamaad veel nende ketserite käes on, ja võttis kõik maa kuni Pürenei mägedeni oma alla, nii et läänegootlaste riik ainult Hispaanias veel alale jäi. Seega oli Chlodvig suurema osa Galliamaad oma alla heitnud ja valitses tarkusega uute maade üle. Vanade elanikkude omanduseõigust ta ei puutunud, vaid andis oma frankidele juurevõidetud maadel ainult niisugusid maid tarvitada, millel peremeest ei olnud. Et ta ka muidu endistele elanikkudele frankidega ühetaolised õigused andis, siis harjusid nad uue valitsusega hõlpsasti ja hoidsid kindlasti tema poole. Muidu jäi Chlodvig ka peale ristiusku pööramist tooreks, nagu ennegi. Et üksinda frankide kuningaks saada, laskis ta äraandlikult ja tagaselja toimetades kõik väikesed frankide kuningad ühes nende omastega, ka iseene sugulased, halastamata maha tappa. Tema-aegsed inimesed olid aga hirmutegudega nii harjunud, et nad

teda sellepärast ei põlanud, vaid üks vaga piiskop, kes kõiki neid tegusid ligemalt kirjeldab, ütleb koguni, et Jumal tema vaenlasi kaotanud, sest et ta õiglase südamega olnud ja seda teinud, millest Jumalal heameel.

2. Merovinglaste langemine; kojaülemad (6. ja 7. aastasajal). — Chlodvigi pojad jagasid riigi oma vahel ära ja sammusid isa algatud teed edasi. Nad tegid terve Galliamaa ühiseks Franki riigiks, sest nad heitsid ka Burgundi riigi oma alla (534). Saksa maal võitsid nad thuringlased ära ja baierlased heitsid vabatahtliselt ise alla. Juba julgesid Merovingi soost kuningad Konstantinoopoli keisri vastu ähvardavalt üles astuda. Aga et nad riigi nagu mõne mõisa küljest oma poegadele tükkisid jagasid ja oma vahel lõpmata vennasõdasid pidasid, siis läks nende võim nõrgaks; riik hakkas lagunema ja rahvas raisku minema. Valevandumine, salakavalus ja sugulaste tapmine said igapäevasteks nähtusteks. Kõige enam koledusi saatsid kaks kuningannat korda, Brunhilde ja Fredegunde, kes teineteist sapise vihaga taga kiusasid. Hoolimata Fredegunde, kes mingisuguse kuriteo eest tagasi ei põrganud, saatis kihvti ja verevalamise abil nii palju Merovingi soo liikmeid surma, et viimane täiskasvanud merovinglane frankisid Pariisis kirikus laskis vanduda, nad ärgu tapku teda ega tema vennapoega ära, sest muidu lõppeda kuningasugu hoopis otsa. Ka Fredegunde vastane Brunhilde, kes loomu poolest ausameelsem oli, läks aegamööda ikka vägivaldsemaks ja hoolimatamaks, kuni Fredegunde poeg Lothar ta käskis võtta ja taltsutamata hobuse saba küljes surnuks lohistada (613). — Riik läks kodusõdade mõjul ikka nõrgemaks; allaheidetud rahvad vabastasid end, kõrged aadelimehed hakkasid iseseisvateks valitsejateks muutuma, igalpool valitses segadus. Viimaks jäid Merovingi soost kuningad ka hoopis viletsaks. Nende asemel valitsesid kõrgemad koja-ametnikud, n. n. kojaülemad (Lad. k. *major domus*, Saksa k. Hausmeier). Õnneks olid kojaülemad tublid mehed. Kojaülemate amet jäi

jäädavalt ühe aadelisoo kätte, kes Aacheni ligidalt Austraasia-
maalt pärit oli ja keda Pippinidideks ehk Karolin-
gideks kutsuti, sest et mitmed tähtsamad selle soo liikmed
Pippini ja Karli nime kandsid. Karolingi soost kojaülemad
olid kõik suurte annetega mehed. Nad heitsid lahkuminejad
aadelimehed jälle alla ja tegid Franki riigi selle läbi tugevaks,
nii et ta islami pealetungimisele suutis vastu panna, ja
sellega ennast ning tervet ristiisku Euroopat islami võimu
alt päästis.

V. Islam.

1. Mohammedi põgenemine. — Suur Araabia
poolsaar Aasias, mis küll keset kõige vanemaid kultuurimaid,
on alles hilja ajaloolise tähtuse omandanud. Araabia
sisemaal vahelduvad õudsed liivakõrbed rohulaantega, kus
hulgakaupa ilusaid söödamaid ja oasiseid leidub. Nagu
aastatuhandete eest, nii elavad siin veel tänapäevgi julged
beduunid karja kasvatades ja oma telkidega ühest kohast
teise rännates, külalise vastu lahkust üles näidates ja iga
pilk valmis sõjariista röövimiseks ehk sõjapidamiseks kätte
võtma. Ainult ranna-äärsetes maades saab põldu harida;
sinna on ka mõned linnad tekkinud. Araabia poolsaare
läänerrannas on paljaste mägede vahel liivaorus Mekka
linn. Siin elas (umbes 600 aastat p. Kr.) kaupmees
Mohammed, suure kasvuga, elavate silmadega ja ergu
ning luuleliku vaimuga mees. Ta heitis rikka lesega, kelle
teenistuses ta oli, abielusse, vabanes seega kõigist mure-
dest ja hakkas jumalikkude asjade peale mõtlema ning neid
juurdlema. Ta põlgas suguvendade paganausu jumalatee-
nistust ja hoidis ühe Jumala poole, keda Araabiasse rän-
nanud juutide ja kristlaste kaudu tundma oli õppinud. Ta
elas kaua ühes kaljukoopas oma mõtetega üksi ja hakkas
seal viimaks nägemisi nägema. Kord „õndsas ööl“ ilmus
tema juure ingel ja ütles: „Mohammed, sina oled Jumala
prohvet, ja mina olen Gabriel.“ Kui ta seda nägemist abi-
kaasale jutustas, uskus see teda. Ka tema ori Zaid uskus
teda ja sai selle eest vabaduse osaliseks. Need ja teised

Mohammedi ligemad sugulased olid tema esimesed usklikud. Siis hakkas ta kui Jumala läkitud mees uut usku avalikult õpetama. Hakatuses pidasid Mekka elanikud teda juhmiks. Kui ta aga ikka enam poolehoidjaid leidis ja vana paganausu preestrid juba päris kuivale ähvardasid jääda, siis astus Mekka rahvas talle väevõimuga vastu. Mohammed pidi põgenema, et oma elu päästa. See oli a. 622 p. Kr. Tema põgenemine (*hedshra*), mille üle araablased palju muinaslugusid jutustavad, paistis neile Mohammedi laiema tegevuse algus olevat ja sest aastast hakkasid nad oma aastaid lugema, nagu meie neid Kristuse sündimisest loeme. Põhja pool, Mediiina linnas, mille elanikud Mekka elanikkudega vihavaenus elasid, leidis Mohammed pelgupaika ja uusi poolehoidjaid. Tema õpetuse järel oli võitlus uskmatade vastu iga uskliku püha kohus. Kohe alustas ta väikest sõda Mekka elanikkude vastu; ta püüdis nende killavoorisid kõrbes kinni ja sai sel kombel rikast saaki. Ühes võitudega kasvas tema poolehoidjate arv kiiresti, ja peagi läks ta kui võitja oma kodulinna Mekkasse tagasi. Üks Araabia suguharu teise järele heitis tema alla ja tunnistas teda prohvetiks ning valitsejaks. Juba pidi ta väljaspool Araabia poolsaart rahvaid alla heitma hakkama, aga siis suri ta, 63 aastat vana. Räägitakse, üks Juudi naine olla talle mürki annud, et näha saada, kas ta ilmsuremata on. Tema surnukeha maeti Mediiina linna maha.

2. Islam ja tema laialilagunemine. — Mohammedi õpetused ja seadused koguti peale tema surma pühaks raamatuks kokku, millele *koraan* nimeks sai. On ainult üks Jumal, kuulutas ta, ja Mohammed on tema prohvet. Ka Mooses ja Kristus on Jumala valgustud mehed olnud, aga Mohammed on viimane ja suurem kui nemad. Muslimid, s. o. usklikku ootavad peale surma paradiisirõemud. Paradiisis on kirjeldamata ilusad aiad, riided, hobused, söögid ja joogid, ja igähele, kes sinna saab, antakse 72 ilusat neitsit. Usukommete täitmise, paastumise, palvetamise, pesemise, vaeste aitamise ja pühapaikadele rändamise läbi on võimalik paradiisirõemu

osaliseks saada. Aga kindlamalt kui nende abinõudega, kindlamalt kui 70 aastat kodus palvetades, saab see paradiisi, kes mõega kätte võtab ja usku välja laotama läheb. Uskmatad lähevad põrgusse. Jumal on igale inimesele tema saatuse ette määranud. Kellele surm on määratud, see sureb määratud ajal, kui ta end ka veel nii väga hoiaks; kellele surma määratud ei ole, jääb ka kõige kibedamas võitluses lahinguväljal puutumata. Muslin ei tohi viina juua, ei ka mängida ega sealiba süüa. Ta võib omal mitu naist pidada. Iga reede peetakse avalikku jumalateenistust, see on muslini pühapäev, kuid hingamisepäev ei ole see mitte. Nii õpetab islam, s. o. usk. Oma islamist said tulised Araabia kõrbepojad selle vaimustuse, millega nad pea terve maailma ära võitsid. — Peale prohveti surma astusid tema ligemad järelkäijad tema asemel valitsuse etteotsa; neid nimetati kaliifideks, s. o. asetäitjateks. Esimene kaliif oli Mohammedi äi Abu Bekr, kes koraani kokku kogus, järgmine oli Omar, kes islami üleilmliseks võimuks muutis. Omar ise elas palvetades Mediina linnas, tema sõjapealikud aga tungisid võimsalt kahe suure naabri riigi, Persia ja Ida-Rooma kallale. Kahe aastakümne jooksul võitsid araablased Ida-Rooma käest Süüria, Palestiina ja Egiptusemaa ära ja heitsid Persia riigi oma alla. Mohammedi käsu põhjal anti kõigile maadele, kes islami vastu võtsid, samasugused õigused kui võitjatel enestel. Ristiusulised ja juudid said suure maksu eest luba oma usku pidada, paganausk ühes tema ebajumalatega kaotati aga halastamata ära.

3. Jerezi (711) ja Poitiersi (732) lahing. Konstantinoopoli piiramine (718). — Peagi tõusid Araabia riigis sisemised rahutused. Kui peale Omari surma Mohammedi väimees Ali kaliifiks tõsteti, ei tahtnud Süüria asevalitseja Moavia, kes kuulsast Omaijaadi sugukonnast Mekka linnast pärit oli, tema alla heita, vaid laskis end ise kaliifiks kuulutada. Tõusis kodusõda; sõja jooksul langes Ali mõrtsuka käe läbi ja võim jäi Omaijaadide kätte. Kodusõda tõi ka lõhe Mohammedi õpetisesse. Üks

osa mohammedlasi, Moavija poolehoidjad, tunnistasid peale koraani veel sunnat, s. o. koraani seletust, mis esimeste kaliifide all kokku oli seatud; neid kutsuti sunniitideks. Teine osa, Ali poolehoidjad, ei tunnistanud muud kui üksnes koraani; neid kutsuti shiitideks. (Praeguste Mohammedi usku rahvaste hulgast on türklased sunniitid ja perslased shiitid.) Kui Omaijaadid võimu oma kätte olid saanud, asusid nad vaesest ja harimata Araabiast rikkasse ja haritud Süüriasse elama ja tegid Mekka asemel Damas-kuse linna riigi pealinnaks. Omaijaadide valitsuse all (656—750) paisusid islami piirid kõige laiemale. Nende väed võitsid Kartaago linna ära ja heitsid terve Aafrika põhjaranna kuni Atlandi ookeanist saadik enese alla. Araabia sõjapealik T a r i k läks aastal 711 Aafrikast üle merekitsuse Hispaaniasse ja võttis seal ranna-äärse kaljumäe, mis tema järele Gibraltariks (Gebel ehk Dshebel al Tarik, s. o. Tariku kalju) nimetati, oma alla. Läänegootlaste kuningas Roderich, kes talle vastu astus, sai tema käest seitsmepäevases lahingus Xeres'e või Jerez'i (herese) linna juures Andaluusias lüüa. Nüüd langes üks Hispaania linn teise järel araablase kätte; muist võeti väevõimuga muist saadi äraandmise läbi. Ainult veel põhjapoolses maaosas, ligipääsemata Astuuria mägedes, jäid läänegootlased vabaks, kõik muu Hispaaniamaa langes araablase ehk mauride kätte. Peagi tungisid mohammedlased ka üle Pürenei mägede ida poole edasi. Kui nad juba Loire jõeni olid jõudnud, astus neile Franki riigi kojaülem Karl, keda tema tugeva käevarre pärast Martelliks, s. o. vasaraks kutsuti, Franki sõjaväega vastu ja sai a. 732 Poitiers'i (l. puatjee) linna juures hiilgava võidu, mis Euroopat islami eest hoidis. Tänutäheks saatis paavst Karl Martellile Püha haua võtmed. — Ida pool löid aga idaroomlased ehk kreeklased araablased tagasi. Juba olid nad Ida-Rooma riigi küljest Väike-Aasia ära võtnud ja piirasid suure väe ja laevastikuga Konstantinoopoli linna. Aga linnalased kaitsesid end vahva keisri Leo juhatusel osavalt. Ühe isemäralise leidusega, n. n. „Kreeka tulega“, mis vee

all põles, rikkusid nad vaenlaste laevad ära, ja sundisid araablased taganema, kui need juba poolteist aastat linna olid piiranud (718).

4. Araablaste kultuur Abbassiidide valitsuse ajal (750. algades). — Ehk küll araablased Euroopat oma alla ei saanud heita, oli nende riik siiski veel suurem kui Rooma riik iialgi on olnud. Tajo (I. taaho) jõest kuni Induse jõeni ja Turkestaanist kuni Sahaara kõrbeni ulatasid nende riigi piirid; siin valitses koraani (Araabia) keel, ja kõik rahvad tunnistasid Mohammedi järeltulijat oma vaimulikuks ja ilmalikuks ülemaks. Juba oli valitsus, mida esimesed kaliifid endi vaimujõu varal oma käes pidasid, Omaijaadide all lihtsaks vägivalla-valitsuseks muutunud. Mohammed, Abu Bekr ja Omar ei tunnud muud rooga kui odraleiba ja datlid; nende eluasemeks olid lihtsad majad. Pärastised Omaijaadide soost kaliifid hakkasid pehmet hommikumaa elu elama, muretsesid hiilgust ja au oma ümber ja ei põrganud mingisuguste õeluste ega väljakurnamiste eest tagasi. Sagedasti tekkis riigis rahu-tusi. A. 750 tõukas Abbassiidide sugu, kes end Mohammedi onu Abbas'e järeltulijad ütlesid olevat, Omai-jaadid troonilt maha. Kõik Omaijaadid said veristes taga-kiusamistes otsa, paljalt üks ainus selle perekonna liige, Abderrahman, leidis riigi kaugemas nurgas, Hispaanias, pelgupaika ja asutas siin iseseisva kaliifiriigi, mille pealinnaks Cordoba sai. Ka Lääne-Aafrikas ei tunnistud Abbassiidide suguvõsa valitsejaks, nii et siis juba suur riik lagunema hakkas. — Sellest hoolimata olid Abbassiidid ikka veel kõige vägevamad valitsejad maailmas, ja nende pealinn Bagdad, mis nad Kaldeamaale Tigrise jõe kaldale asutasid, tõusis peagi kõige suuremaks ja kõige toredamaks linnaks sel ajal. Sest ajast saadik hakkasid araablased perslaste ja kreeklaste mõjul ka kunsti edendama. Tööstus ja kauplemine tõusid araablaste keskel õitsele ja uued araablaste suurlinnad, Bagdad, Damaskus, Kairo ja Cordoba ulatasid vana Rooma riigi linnadest hiilguse poolest ette. Lagemata mosheed (araablaste jumalakojad)

ja toredad paleed kaunistasid linnasid, ja veel tänapäev võime meie Hispaanias ja Hommikumaal nende suurepäraste ehituste varemeid imestada. Ka luulet ja teadust edendati. Abbassiidide soost kuulus kaliif Harun al Raschid, s. o. „Õiglane“, kes Karl Suure ajal elas, laskis araablaste muinaslood tuntud raamatus „Tuhat üks ööd“ kokku koguda ja hulk Kreeka raamatuid Araabia keele ümber panna. Teised Abbassiidide soost kaliifid kogusid suuri raamatukogusid kokku, asutasid tähetornisid ja koolisid. Niisama toimetasid Omajjaadid Hispaanias. Peagi olid araablaste kristlastest hariduse poolest ees. Aastasadade jooksul oli Hispaania mauride valitsuse all kõige rohkem haritud maa Euroopas. Paljud haridusehimulised kristlased käisid Hispaanias arvuteadust ehk matemaatikat, täheteadust ja arstiteadust õppimas. Neid teadusi, mis nad kreeklaste käest omandanud, edendasid araablaste iseseisvalt edasi. Sellest annab hulk Araabia sõnu tunnistust, mis neisse teadustesse vastu on võetud, nagu algebra, zenith, nadir, siirup, kaali, natron, älkohol j. n. e. Araablaste on Indiast meile ka praegu tarvitusel olevad arvumärgid toonud, mida nende järele Araabia numbriteks nimetakse, ja hiinlaste käest vist ka kompassi ja püssirohu. — Aga see kaunis islami õitseage ei kestnud kuigi kaua. Kaliifide riik hakkas varsti pudenema. Abbassiidid ei olnud teaduse- ja kunstiarbastusest hoolimata muud kui südamega hirmuvalitsejad, kes venna- ega isatapmise eest tagasi ei põrganud, kes rahvavarandust lõpmata priiskamises hoolimata raiskasid. Peagi muutusid nad oma kodukondlaste ja naistekarja mängukannideks, kes riigi valitsemise oma ametnikkude kätte jätsid ja ise ainult veel vaimulikud riigipead olid. Võimu katsusid oma kätte kiskuda auahned pealikud, kes emir al omra (üllempealiku) nime all Bagdadis umbes sedasama olid, mis kojaüllemad Franki riigis, kes aga riigi lagunemist takistada ei jõudnud. Kodusõjad trooninõudjate vahel said igapäevaseks nähtuseks. Ei ole siis ime, et Hommikumaa kultuur niisugustes oludes kesta ei võinud. Ristiusu rahvad aga hakkasid rahvasterändamise-

aja lõõkidest toibuma. Kui islami-hädaoht möödas oli, astusid Romaani ja Germaani soost rahvad suure valitseja juhatusel tee peale, mis nad inimesesoo etteotsa viis.

B. PÄRIS KESKAEG

Bibliotheca
universitatis
Dorpatensis.

I. Karl Suure ajajärk.

1. Bonifacius, sakslaste apostel († 755). — Veel kaua aega peale seda kui Chlodvig ristiisu vastu oli võtnud, jäi maa ida pool Rheini jõge, päris sakslaste asupaik, ristiust puntumata, ehk küll üks osa sellest maast ka Franki riigi alla kuulus. Franki riigi vaimulikud mehed hoolitsesid enam rikkuse kogumise ja sõja- ning jahipidamise kui paganate ristiisku pöörmise eest. Ristiusk tuli alles Britannia saartelt Saksamaale. Britannias oll ristiusk ühes keltlastega alguses metsikute angelsakside eest läänepoolsetesse mägedesse Wales'i (I. uels) maale pidanud põgenema, aga siit tungis ristiusk naabrisaarele iirlaste juure, kus elav usuolu aset võttis. Iiri mungad käisid agaralt üle mere mannermaal usku laiali laotamas ja asutasid ka sakslaste maale mitmed kogudused, nii ka kuulsa St. Galluse kloostri (613). — Selsamal ajal saatis paavst Gregor Suur misjonäärisid Britannia saarele angelsaksidele ristiisku kuulutama. Kannid Inglise nooredmehed, keda ta Roomas orjaturul nägema oli juhtunud, olid temas äratanud osavõtmist. Uhked angelsaksid, kes põlatud britanlaste käest ristiisku ei tahtnud, võtsid paavsti saadetud misjonäärisid kergesti kuulda, ja olid peagi ristiisku pöördud. Niisama kui varem Kelti tõugu iirlased, läksid nüüd 8. aastasajal ka Germaani tõugu angelsaksid üle mere Saksamaale ristiisku laiali laotama. Üks angelsaks, Vinfried, kellele paavst pärastpoole Bonifaciuse nime andis, on oma õnnistusrikka tegevuse läbi enesest jäädava mälestuse maha jätnud ja „sakslaste apostli“ nime all tutvaks saanud. Saksa Põhjamere äärest, Friisimaalt, algades kuulutas ta, väsimata

edasi tungides, veel Kesk-Saksamaal — Hessenis ja Thü-ringis evangeeliumi. Oma käega raius ta paganate pühad tammed maha ja ehitas nende asemele kabelid. See lugu avaldas paganausku sakslaste peale suurt mõju; nende arust oli nüüd selge, et Odin oma pühaid tammesid kristlaste Jumala vastu kaitsta ei jaksa, seega nõrgem on kui kristlaste Jumal. Uute kristlaste üle seadis ta piiskopid ja peapiiskopid valvama, et tema külvatud seeme jõudsasti idanema läheks. Ise aga astus ta kui Mainzi peapiiskop Saksa kiriku etteotsa ja valvas selle järele, et tema asutud Saksa kirik paavsti sõna kuuleks, sest tema arust võis ristiusu kirik ainult tugeva paavstivõimu najal kindlal jalal seista. Bonifaciuse tegevuse tagajärjel kasväs paavsti võim ka Franki riigis suureks; niihästi Franki kui ka Saksa kirik pidid usuõpetuse ja ülemjuhatuses poolest Rooma kiriku all seisma. Oma vanusepäevadel ei tunnud ta elavamalt soovi kui kannatajasurma surra. Ta läks Friisimaale, kus mõnel pool veel paganausk valitsemas oli. Siin läks tema soov täide; vihased paganad löid ta maha, kui ta parajasti jutlust pidas.

2. Merovinglaste valitsuse lõpp (751). — Veel Bonifaciuse eluajal sai paavst mahti oma tänu Franki kojaülematele üles näidata, kes Bonifaciusel agarasti abiks olid olnud paavsti võimu Franki riigis tõstma. Juba ammu olid kojaülemad tõsised riigivalitsejad, Merovingi soost kuningad aga ainult veel nimekandjad. Viimaks otsustas Karl Martelli poeg Pippin Lühike, kasvu poolest väike, kuid hiiglajõuga mees, merovinglaste valitsusele hoopis lõpu peale teha. Ta laskis Roomas paavsti käest küsida, kes peab olema Franki rahva kuningas, kas see, kes kodus vedeleb, või see, kes valitsusekoormat kannab. Kui soovitud vastuse oli saanud, kutsus ta a. 751 suure riigipäeva Soissons'i (I. suasong) linna kokku, laskis Merovingi soost kuninga valitsusest lahti kuulutada ja ennast kilbi peale tõsta. Troonilt maha tõugatud merovinglane läks kloostriisse mungaks. Varsti peale seda tuli paavst ise Franki- ehk Prantsusmaale ja salvis Pippini, keda ta „Jumala armust“

ütles kuningaks saanud olevat, Pariisi ligidal Saint-Denis'i (I. säng-dõnni) kirikus püha õliga, nagu ennevanasti Samuel Davidit oli salvinud. Tasuks nõudis paavst, Pippin tulgu talle langobardide vastu appi, kes ka neid Itaalia osasid, mis veel nende päralt polnud, oma alla tahtsid heita; iseäranis himukad olid langobardid Rooma peale, kus paavst juba ammu ka ilmalikkude asjade kohta mõju oli omandanud, sest et side Rooma ja Ida-Rooma (Konstantinoopoli) vahel ikka lõdvemaks oli läinud. Ida-Rooma keisri asemele, kes oma Itaalia riigiosasid kaitsta ei tahtnud ega jõudnud, ilmus nüüd Franki ehk Prantsuse kuningas kaks korda Itaaliasse, võttis langobardide käest nende juurevõetud maad ära ja kinkis need, Ida-Rooma keisri pahameelest hoolimata, Pühale Peetrusele, s. o. Rooma paavstile. Nii tõusis paavstide ilmalik riik ehk kirikuriik, mis kuni 1870. aastani püsis.

3. Karl Suur (768—814). Pippin oli tubli valitseja, aga tema poeg Karl Suur käis temast kaugelt üle. Karl oli kuulsam ja võimsam valitseja terve keskaja jooksul ning loodus oli temale vaimuannid jaganud, mis talle võimalikuks tegid igal põllul suuri tegusid korda saata. Juba Karli välimus, ta kõrge kasv, kena kehaehitus, ilus nägu ja selged silmad sundisid aukartusele. Kuni kõrge vanuseni ei olnud Karl oma alalise väsimata töötegemise peale vaatamata iialgi haige. Tihti tõusis ta öösel magamast ja hakkas tööle; riidessepanemisel pidas ta oma ametnikkudega nõu, söögiajal loeti talle ette, iga minutit püüdis ta kasulikult tarvitada. Sõjariistadega harjutamine polnud talle noorespõlves palju aega eneseharimiseks üle jättnud, sest isegi kirjutamist polnud tal võimalik olnud ära õppida; aga kui täis mees aitas ta pärast järele, mis varemalt tegemata oli jäänud. Tublide õpetlastega läbi käies omandas ta kõik selleaegsed teadused, kõneles soravalt Ladina keelt, tundis Kreeka keelt ja ei pidanud ennast kunagi liig vanaks, kui võimalik oli midagi õppida.

4. Karli maadevõidud. — Esialgu oli Karl sunnitud valitsust oma noorema venna Karlmanniga jagama;

aga kui vend suri, heitis ta vennapojad troonipärimise õigustest kõrvale ja võttis nende isa maad vägivaldselt oma alla. Varsti näitas noor isevalitseja, et ta oma riiki kaitseda oskab. Alam-Saksamaal, frankidest ida pool kuni Elbe ja Saale jõeni, asusid kolm Saksa rahva suguharu vestfaalid, engedlased ja ostfaalid; need suguharud elasid alles päris Vana-Germaani viisil, ilma linnadeta, ilma kuningadeta ja paganausus; nad armastasid vabadust, olid alati valmis sõdimas ning riisumas. Hulk aastasadasid juba olid Franki piirimaad nende pealekäämistele all kannatanud; aga nüüd tahtis Karl rahu saada ja otsustas nad alla heita ja ristiisku pöörda. Kord Vormsi riigipäeval (772) laskis ta sõjaotsuse sakside vastu teha ja tungis nii kange hooga nende maale, et saksid avalikult vastu hakata ei julgenud. Nende kantsid võeti ära, nende pühad tammed raiuti maha ja igal pool, kuhu Karl läks, sunniti rahvast alla vanduma. Aga see oli ainult eesmärguks pärast järgnevale koledale võitlusele, mis kolm aastakümnet kestis. Karl oli sunnitud saksidega vahetpidamata sõdima; ei aidanud midagi et ta nende maad hoolimata laastas, neid sõjariistade abil ristimist vastu võtma sundis ja et sakside eestvedajad temale truudust vandusid, niipea kui ta maalt lahkus, algas mäss jälle uuesti, ristiisu preestrid löödi surnuks, kirikud kisti maha ja viimane kui jälg Karli valitsusest kustutati ära. Selle visa vastupaheku hing oli Vidukind, vestfaalide paendumata hertsog, keda Karl kõige püüdmise peale kätte ei saanud. Kui saksid neljat korda alla olid heidetud, arvas Karl ennast viimaks ometi eesmärgile jõudnud olevat ja saatis sõjaväe ühe Slaavi suguharu vastu välja, kes teisel pool Saale jõge elas. Jälle tõstsid saksid Vidukindi õhutusel Karli sõjaväe seljataga mässu ning hävitasid sõjaväe. Karl ruttas värskete väehulkadega kohale; Vidukind põgenes daanlaste juure, kuid 4500 tema sõjaseltsilist võeti kinni, ja Verden'i (l. feerden) juures, Alleri jõe ääres, löödi ühel päeval neil kõigil pead maha. See kole veresaun ei saanud aga muud korda, kui äritas saksid veel visamale

vastupanekule. Alles siis, kui paremad rahvapojad kahes suures sõjalahingus otsa saanud ja Vidukind alla heitis ja ennast ristida laskis, võis Karl saksid allaheidetuks lugeda. Ainult pikkamisi harjus maharõhutud rahvas oma iseseisvuse ja vana usu kadumisega, kuna paganausku nende hulgast verise valjusega välja juuriti. Kuid aeg parandas haavad ja Saksimaa, mis nüüd rahulisele elule avanes, sai varsti üheks Franki riigi kõige õitsevamaks osaks. — Saksidest ida pool elasid Slaavi suguharud, kes rahvaste rändamise ajal germaanlaste eluasemed teisel pool Elbe oma alla olid võtnud. Ka need said Karli käevarre tugevust tunda ja nende maad liideti kuni Oderi jõeni Franki riigi külge. Põhjas elavad daanlased, kes suured mereröövliid olid, sundis Karl pikema võitluse järel lepingut tegema, millega Eideri jõgi võitjate ja võidetute vahele piiriks seati. — Ühtlasi laiendas Karl oma maade piirid ka lõunapoolsel riigiserval. Peale esimest sõjakäiku saksid vastu ruttas ta Itaaliasse, et paavsti tema vanade vaenlaste, langobardide vastu aidata. Ta pääsis halvastikaitstud Alpi mäekurudest kerge vaevaga üle, ja langobardide kuningas ei julenud talle avalikus sõjalahingus vastu tulla, vaid taganes oma kindla pealinna Pavia müüride taha varjule. Aga niisama vähe kui saksid oma metsades, suutsid langobardid oma linnades vägevale kangelasele vastu seista; Pavia heitis näljasunnil Karlile alla ja sellega oli langobardide riigil ka lõpp. Karl laskis võidetud kuninga kloostriisse heita ja nimetas end edaspidi frankide ning langobardide kuningaks (774). — Mõni aasta hiljemalt kutsus Barcelonas asuv A r a a b i a maavalitseja, kes Abderahmani kaliifiks ei tahtnud tunnistada, Karli üle Pürenei mägede. Karl võttis kutset hea meelega kuulda ja tungis kuni Zaragoza'ni (l. saragossa). Aga kui saksid mäss teda koju tagasi sundis ruttama, tungisid rõõvhimulised Pürenei mägede elanikud, baskid, kitsas Roncesvalles'e (l. rondseshaljes) orus tema järelväe kallale ja hävitasid selle ära; sel puhul sai hulk kuninga truid võitluse seltsilisi, muu seas ka vahva krahv Roland, Franki

muinaslugude armsam tegelane, surma. Siiski võttis Karl hilisematel sõjakäikudel osa Hispaaniamaad ära, ja Barcelonas seati Franki markkrahv valitsema. Idas püüdis baierlaste hertsog Tassilo ennast frankide võimu alt vabastada; aga ta võideti ilma suurema vaevata ja sunniti kloostrisse minema. Selle järele tungis Karl baierlaste rahutute naabrite, avaride, kallale, kes metsik hunnide tõugu rahvas olid, praegusel Ungriamaal elasid ja oma röövkäikudega naabrite seas väga suurt hirmu sünnitasid. Ka siin jõudis Karl eesmärgile: tema sõjapealikud võtsid avaride peakindluse Tisza (l. tissa) jõe ääres tormiga ära ja said saagiks varandused, mis avarid aastasadade jooksul kokku olid röövinud. „Seni“, ütleb Karl Suure ajaloo kirjutaja Einhard, „olid frankid vaene rahvas, aga see saak tegi nad rikkaks.“

5. Öhtumaa keisririigi uuesti põhjendamine (800). — Karli valitsus ulatas nüüd Abruzzi mägedest kuni Eideri jõeni ja Ebro jõest kuni Tisza ning Oderi jõeni; endise Lääne-Rooma riigi peamaad ühes Saksamaaga olid tema valitsuse all. Mis Augustusel korda polnud läinud, see oli Karli käes õnnestanud: germaanlased ja roomlased elasid rahulikult tema valitsuse all. Polnud ime siis, et vägev Franki kuningas ennast Öhtumaa isandaks, vanade imperaatorite järeltulijaks ja aupärijaks hakkas lugema! Kui kimbatusse sattunud paavst Leo III. teda omale appi palus, läks Karl aastal 800 Rooma ja laskis linna suurnikud kokku tulla, kes ta Rooma keisriks valisid. Jõulu esimesel pühal pani paavst temale kuldse krooni Peetruse kirikus pähe ja heitis tema ette põlvili, kuna kirikusolijad valju häälega hüüdsid: „Kiitus ja au Jumala kroonitud suurele Rooma keisrile Carolus Augustusele!“ Seega oli Lääne-Rooma keisririik välispidiselt jälle jalule seatud; Rooma nime hiilgus oli alles nõnda suur, et isegi Saksa valitsejad suuremat au ei tunnud, kui endid Rooma keisri nimega ehtida. Kuigi Rooma endiste aegadega võrreldes paljas varemtehunik oli, täitis ta maailma siiski veel aukartuse ja imestusega.

Karl ise kirjutas oma riigi tähtsale teaduslise hariduse edendajale Alkuinile, et tema ei saavat aru, kuidas Tours'i (l. tuur) õlekatuseid kuldsest Roomast paremaks võib pidada. Riik oli aga ainult nimepidi Rooma riik, oma sisu poolest oli ja jäi ta Germaani riigiks. Karl ise elas harilikult Aachenis, kus ta sooja allika vees suples ja sai käia.

6. Karli riigikorraldus. — Suureks ja raskeks ülesandeks oli Karli võitude teel saadud maid ühiseks korraldud riigiks liita. Küll jättis Karl igale rahvale ta vanad seadused ja kombes alles; aga ta heitis nende vürstid ja hertsogid valitsusest kõrvale, jagas terve riigi Franki kombe järele gau'deks ja need omakorda jälle sadakondadeks, ning seadis iga uue valitsuskonna etteotsa maavalitseja ehk „krahvi“. Krahvi kohuseks jäi maanteedel käimist kaitseda, avalist korda jalal hoida, kuningale maksusid koguda ja gau elanikkudest sõja korral väge kokku seada. Peale seda oli krahvi hooleks ka õiguse mõistmine. Kolm korda aastas pidid kõik sadakonna vabad mehed teatud kohta kokku tulema. Seal pidas krahv nendega lageda taeva all mõne suure pärna või tamme varjus kohut. Kaebaja ja kaebalune seletasid oma asja ära ja tõid tunnistajad ette; seitse krahvi valitud lugupeetud vabameest, keda „schöffideks“ kutsuti, tegid kohtuotsuse. Kui koosolijad schöffide arvamise õige leidsid olevat, kuulutas krahv otsuse pühalikult välja ning laskis täide saata. Ainult niisugustel rahva-kohtupidamistel, mida krahv juhatus, tohtis elu, vabaduse ja maaomandamise küsimuste üle otsustada. Suuremad volid kui harilistel krahvidel olid markkrahvidel, kelle hooleks piirimaade (markide) kaitsemine oli. Maavalitsejate tegevuse järele vaatamiseks ja rahva kaitsemiseks nende vägivalla vastu laskis Karl iga aasta iseäralikud ametnikud, saatkrahvid ehk kuninga-käskjalad, gaust gausse reisida ja kohalisi olusid tähele panna. Käskjalad andsid oma nähtustest temale isiklikult aru. Terves riigis maksis ainult kuninga sõna; aga siiski ei võtnud Karl midagi tähtsat ilma

maikogu ehk riigi-koosoleku nõusolekuta ette. Riigi vaimulikud ja ilmalikud suurnikud, sõjavägi ja ümberkaudne rahvas võtsid maikogust osa, kuid mõeduandvat osa edendasid seal päriselt ikkagi ainult suurnikud. Koosolekute otsused kui ka oma käsud laskis Karl üles kirjutada, ning sel teel tekkinud seadustekogu, mida kapitulaariateks kutsutakse, annab kõige paremat tunnistust Karli imestuseväärilisest tegevusest, mis suuri ega väikeseid asju kahe silma vahele ei jätnud.

7. Karli hoolekandmine oma rahva kehalise ja vaimlise hea käekäigu eest. — Jga asi, mis rahva head käekäiku kuidagi võis edendada, leidis targa valitseja poolt toetust. Karl asutas tühjadesse paikadesse inimesi elama ja edendas põllutööd, isiklikult eeskuju andes. Veel elasid vürstid rohkem oma laialiste maade sissetulekutest kui rahva käest võetavatest maksudest. Nagu Karl riideid kandis, mis abikaasa ja tütrede temale kudunud, nõnda hoolitses ta ka isiklikult oma mõisate majapidamise eest, jagas valitsejatele asjalisi käskusid ning pidas hoolega arvet varanduse üle; ta teadis, kui palju tal orjasid ja kariloomi oli ja laskis isegi sealihäükid tunnisi kõik kirja panna. Ka käsitööde peale heitis ta tähelepanekut ja andis juhatust, kuidas orjasid tema mõisates kasulikult käsitööd teha võib lasta. Kaubandusele avas suur kuningas uued teed, ehitas sildu ja püüdis koguni Maini jõge kanali abil Donauga ühendada, kuigi sellest plaanist ehitajate teadmatuse pärast midagi välja ei tulnud. Ka kunstile puhus Karl uue elu sisse, kuna ta suurematesse linnadesse, näit. Aachenisse, Nijmegen'isse (l. neimegen) ja mujale, ilusad paleed ja kirikud laskis ehitada. Sealjuures pidi ta sambad ja kujud küll veel Itaaliast tuua laskma, sest frankid ei saanud niisuguste ehete valmistamisega korda. — Miski asi ei olnud temale nõnda vastumeelt, kui frankide harimatus, sest frankid seisid hariduse poolest teistest rahvastest, iseäranis itallastest ja angelsaksidest, kaugel taga. Sellepärast püüdis ta nende seas kõigi abinõudega värskemad vaimuelu õhutada, ja et see tal korda läks, seda peab

tema kõige tähtsamaks elutööks lugema. Frankid laulsid kirikus liig maotult; et nende laulu parandada, laskis Karl Itaaliast orelimängijad ja lauljad tulla. Kus tublim õpetlane leidis, selle kutsus ta kohe oma juure; nõnda langobardide ajaloo kirjutaja P a u l u s D i a c o n u s e ja selle aja kõige tähtsama õpetlase, angelsaksi Alkuini, kes Karli poegi ja tütreid ning ka teda ennast õpetas ja kaua aega selle kooli juhatajaks oli, mille keiser selleks oma kotta asutas, et riigile tublisid riigi- ja kirikutegelasi ette valmistada. Need „kojakooli“ õpetlased olid Karli ligemateks sõpradeks ja nõuandjateks. Alkuin asus pärastpoole Tours'i lähedale kloostriisse abtiks ja asutas seal kooli, mis peagi kuulsaks teaduse kodupaigaks sai. — Kuid Karl audus suurt mõtet, mis alles uuemal ajal teoks on tehtud: terve rahvas pidi hariduse osaliseks saama. Ta käskis kõigis kloostrites ja piiskoppide asukohtades koolid avada ja tegi seaduseks, et igaüks oma poja kooli saadaks ning teda seal nõnda kaua laseks käia, kuni ta koolis pakutud teadused kätte on õppinud. Kõige vähemalt pidi igaüks vitsahirmu kartusel „Meie Isa“ palvet ja usutunnistust oma emakeeles oskama. Kuigi vägeval mehel korda ei läinud oma suurepärasest mõtet teoks teha, sai kooliasi tema eeskirjade mõjul ometi igalpool suuresti hoogu. Asutati hulk koolisid, isegi-küladesse, ja piiskopid kirjutasid koguduse-õpetajatele ette lapsi ilma tasuta õpetada. Rahvas räägiti, et keiser ise koolides käia ja seal virkasid kiita ning laiskasid laita, selle peale vaatamata kui suurest seisusest keegi on. — Oma poegadele andis ta õppimise edendamiseks ühe anderikka Saksa poisikese Einhard seltsiliseks, kes pärastpoole keisri suurepärase ehituste ülevaatajaks tõusis ning oma heategija eluloo osavalt kirja pani. Kuigi koolides ja õpetlaste seas Ladina keelt tarvitati, ei jätnud Karl oma emakeelt hooletusse. Ta püüdis ise Saksa keele grammatikat kokku seada, andis kuudele ja tuultele Saksa nimed ning laskis vanu kangelaselaulusid rahvasuust üles kirjutada. Sel ajal leidis haritud mehi peaaegu üksnes v a i m u l i k u s seisuses. Sellepärast seisid

vaimulikud mehed Karli silmas iseäranis suures lugupidamises ja ta valis omale nende seast nõunikud ning kaastöölised. Vaimulikkude hariduse ning ülespidamise eest kandis ta jõudu mööda hoolt: ta tegi seaduseks, et igaüks oma sissetulekust kümne nenda osa neile ja vaestele peab andma. Vaimulikkudes asjades küsis ta ta ikka paavsti käest nõu; aga kõigest oma alandusest hoolimata, mida paavsti vastu üles näitas, pidas ta ennast kiriku pärispeaks. Ta nimetas piiskoppisid ja kloostriülemaid ametisse, kutsus kirikukogusid kokku ja andis vaimulikkudele seadusi, kõik oma heaksarvamise järele üksinda.

8. Karli surm (814). — Kuulsus tema nii mitmekülgsest tegevusest tungis isegi kaugetesse maadesse. Konstantinoopoli keiser tunnistas Karli kaaskeisriks ja Homikumaa vägev kaliif Harun al Raschid saatis talle Aachenisse kingitusi, muu seas ka elevandi ning väga kunstipäraselt valmistud tunnikella. Karl tasus seda lahkusetegu seega, et Bagdadi kallid hobused, jahikoeri ja peenikesi kangaid läkitas. Ligidal ja kaugel kui võitmata sõjakangelane kardetud ja kui tark seaduseandja ning riigi korraldaja austud, sai Karl 72 aastat vanaks. Siis kutsus ta, oma ligidat surma ette aimates, riigipäeva Aacheni linna kokku, kroonis seal oma ainsa elus oleva poja Ludvigi oma kaaskeisriks ning järeltulijaks ja manitses teda sealjuures valju häälega kõigi rahva kuuldes valitsejakohusid ustavalt täitma. Mõni kuu selle järele suri Karl ja maeti Aacheni doomkirikusse, mis ta ise oli ehitanud.

9. Verduni leping (843) — Suure keisri järeltulijad ei olnud kaugeltki tema sarnased. Tema poeg Ludvig, keda Vagaks kutsutakse, kõlbas ennem mungaks kui riigipeaks ja näitas riigiasjade ajamises nõnda suurt nõrkust üles, et ta pojad juba ta eluajal oma tulevase päranduse pärast isaga tüllisse läksid, temaga sõda algasid, ta vangi võtsid ja temaga kõige alatamal kombel ümber käisid. Kui Ludvig mure pärast, mida poegade kõlvatus talle valmistas, suri, põrkasid pojad isekeskis kokku ja

puresid riiki kõigi kodusõja koledustega. Et viimaks keegi selles meeletus sõjas enam nende sõna ei tahtnud kuulda, tegid nad 843. aastal Prantsusmaal Verdun'i (I. verdöng) linnas isekeskis lepingu ja jagasid riigi oma vahel ära. Kõige noorem vend, Karl Paljaspea, sai Lääne-Frankimaa omale, keskmine, Ludvig Sakslane — Ida-Frankimaa, s. d. Rheini jõest paremal pool, olevad maad, ja Lothar, kõige vanem vend, Kesk-Frankimaa ühes pealinnade Aacheni ja Roomaga, peale selle keisrinime; tema maade hulka kuulusid siis Itaalia, vana Burgundi kuningriik Rhone (I. roon) ja Saône (I. soon) jõe ääres, kui ka tükk maad Moseli ja Maasi jõgede kaldal kuni Põhja-mereni. Seega oli Karl Suure riik jäädavalt tükeldud. Lääne-Frankimaale üksinda jäi ta vana nimi alles: Franki riik ehk Prantsusmaa. Ida-Frankimaast sai Saksamaa. Kesk-Franki riigist aga ei ole midagi enam olemas. Lothari sugu lõppes juba 875. aastal ja tema riigi rusudel sündisid mõnesuguste segaduste järele kaks vähemat riiki, Itaalia ning Uus-Burgund Rhone jõe orus, kus vägevad suurnikud end kuningateks upitasid. Ülejäänud põhjapoolne osa, mis Lothari järel Lotharingi nime kandis, langes suuremalt jaolt Ida-Franki riigi ehk Saksamaa külge.

10. Lääniolud. Karolinglaste ots Saksamaal (911) ja Prantsusmaal (987). — Kuid ka mõlemaid teisi karolinglaste riikisid ähvardas hävinemine, osalt nende valitsejate kõlbmatuse, peaasjalikult aga lääniolude tagajärjel, mis riiki aina suuremateks ja vähemateks aadeli-valitsuskondadeks killustasid. Germaanlaste juures valitses vana pruuk, et vürstid ja kuningad omale sõjasalga ehk kaaskonna (Gefolge) kogusid, see tähendab, pidu- ja võitluseseltsilised, kes neile vandega iseäranis truud töotasid olla. Franki riigis oli hulk rikkaid aadelimehi, piiskoppisid ja abtisid, kel mõne väikese riigivõrs mõisaid tuhandete orjadega käes oli valitseda; need aimasid kuningate eeskuju ajajooksul järel ja kogusid vabadest inimestest, kes nende teenistusse astusid, või ka rohkem lugupeetud orja-

dest oma ümber hästi arvurikkad sõjasalgad, mille abil nad endid vägevaks ja kardetavaks võisid teha. Niisugusid erasoldatid kutsuti vasallideks (Lad. k. *vassus*). Vandega ja käeandmisega töötas vasall oma isandat igal ajal truult ja hoolega teenida, temaga esimese kutse peale sõtta minna ja iseäraliste sündmuste puhul tema kotta ilmuda. Palgaks teenistuse eest sai ta isandalt tüki maad ühes seal peal elava rahvaga, kes talle maksusid maksma ja teda orjama pidi. Kuid maa seisis vasalli käes ainult kui lään (Saksa k. Lehen, Lad. k. *feudum*), see tähendab, selle tingimisega, et andja maa vasalli surma või truudusemurdmise korral tagasi saab; nõnda jäi läänisaaja täielikult oma isanda meelevalla all. Ülem läänisand oli kuningas. Ta andis oma läänimeestele osa riigivõimu käsitada, nimelt olid läänimehed oma maatükkide peal ülemad korrapidajad (politseinikud) ja kohtumõistjad. Ka muid õiguseid, nagu rahalöömise õigust, võis kuningas neile anda. Otsekohe kuninga all olid enamasti suured läänimehed, hertsogid, krahvid ja kõrged vaimulikud, nagu peapiiskopid, piiskopid ja paremate kloostrite abtid. Kuningas oli nende vanem (*senior*). Suurte läänimeeste all olid parunid (*baro* s. o. teener) ja vähemate kloostrite abtid, kes omalt poolt jälle nende all olevate lihtrüütlite vanemad või seniorid olid. Kõik need läänimehed loeti isandateks või kõrgesti sündinud inimesteks (*homines gentiles*), kuna kõik muud riigielanikud, nagu põllumehed, käsitöölised ja kaupmehed liht inimesteks loeti, kes tööd pidid tegema. Isandaseisuse kohus oli — rüütlitel sõdida ja vaimulikkudel palvetada. Vahekorrasse läänisandate ja läänimeeste vahel tekkis aastasadade jooksul hulk harjumusi ja viisisid. Läänisaamise ja — andmise juures heitis vasall oma seniori ette põlvili ja pani oma käed tema kättesse; sellega tunnistas ta end nagu seniori teenijaks ja käsualuseks. Senior omalt poolt andis vasallile suud ja kinkis talle mõne asja, nagu sõrmuse, kinda või muud, mis lääni vahekorda isanda ja vasalli vahel pidi kujutama. Peale seda vandus vasall oma uuele isandale truudust, kes teda omalt poolt pidi

kõige ülekohtu vastu kaitsema. Vasall jälle pidi läänisandale sõjas abiks olema, teda sõjavangist aitama lahti osta, tema tütre mehele saamise või poja rüütlikslöömise puhul talle rahakinki viima jne. Korraldud ajal etendasid vasallid enamasti õuekondlaste ja arusaajate osa; aga kui seadus enam ei maksnud ja toores jõud, rusikaõigus, võidule pääsis, olid nad sõjavalmis vägi, mille abil suurtsugu isandad tahtmist mööda kas isekeskis või ka kuninga enese vastu võisid võidelda. — Kui Karolingi soost kojaülemad Franki riigis jälle korda püüdsid soetada, oli lääniolu juured juba nõnda sügavale ajanud, et tema ärakaotamine enam võimalik ei olnud. Karolinglased tõstsid ta riikliseks korralduseks ja uuendasid tema abil sõjaasjandust hea tagajärjega. Esiialgu olid kõik vabad mehed kohustud valitseja esimese kutse peale ilma maksuta, oma sõjariistade ja oma moonaga sõjaväe juure ilmuma ja jalaväes teenima. Kui riigi piirid ikka enam laienesid ja sõjapidamine igapäevaseks asjaks muutus, langes säherdune väekorraldus lihtinimesele liig raskeks koormaks, ja ajajooksul läks ikka tülikamaks niisugust rahvaväge kokku saada. Peale seda jõudsid karolinglased araablastega võideldes otsusele, et tugev, hästi korraldud ratsavägi sõjas peaosatendab. Harilik vaba talupoeg polnud aga mitte nõnda rikas, et omal lahinguhobusid oleks võinud pidada, ega olnud tal ka selleks vaba aega, et ennast hobuste seljas võitlemises harjutada. Nüüd avitasid karolinglased endid seega, et nad Franki suurnikkudele riigi kui ka oma vastaste ja liig rikkaks läinud kiriku käest äravõetud maid lääniks andsid ja neid selle eest vasallivannet lasksid vanduda. Need „kroonuvasallid“ andsid muist maad vähematele vasallidele edasi ja sel teel tekkis suur kogu inimesi, kes täielikult sõjamehe-elukutset pidasid. Isegi enam lugupeetud orjad said oma isandate käest läänisid, mille abil nad ratsameheks ehk rüütlikks võisid hakata; neid nimetati „teenijateks (Dienstmannen) ehk „ministeriaalideks“ ja seati vabade meestega ühe pulga peale. Kroonuvasall aga oli kohustud mitte ainult ise esimese kutse peale hobusega

sõtta ilmuma, vaid ka kõik oma alamvasallid hobustega kaasa tooma. — Võimsad valitsejad, nagu Karl Martell, Pippin ja Karl Suur, kes oma käskusid igatahes maksma suutsid panna, soetasid endile sel teel sõjaväe, mis alati sõjavalmis seisis. Kuid nende nõrkade järeltulijate ajal põiklesid kroonivasallid oma kohustest kõrvale, ega ei annud läänisid tagasi, vaid sundisid Karl Paljaspead koguni läänisid neile parandatavaks omanduseks tunnistama. Ka riigiametid, näituseks krahviametit, hakati parandatavaks lääniks lugema, mida perekonnaliikmete käest ära ei tohtinud võtta. Nõnda ei jäänud kuningatel lõpeks enam ei ametid ega ka maid anda, nad kaotasid oma võimu, ja suured vasallid talitasid kui iseseisvad vürstid kunagi. Kõige vägevamad nende seast võtsid omale hertsogi aunimed, ahnitsesid terved riigiosad oma valitsuse alla ja tunnistasid kuningat ainult veel nimepidi oma ülemaks. Nii tekkisid Ida-Frankimaal Franki, Saksi, Lothringi, Shvaabi ja Baieri hertsogid. — Ainsaks kantsiks kõrge aadeli upsakuse vastu oleks vabade meeste seisus olnud, kuid ka selle neelas lääniolu ära. Neil viletsuseaegadel, kus seadus ega õigus enam midagi ei maksnud ja riik nõrgale kaitset ei suutnud pakkuda, ei jäänud lihtinimesel muud pääseteed üle, kui ennast mõne võimsa vaimuliku või ilmaliku isanda kaitse alla anda. See sündis harilikult sel viisil, et ta oma maa isandale andis ja siis selle nagu rendi peale tagasi sai, sest maa eest pidi ta isandale tegu tegema ja maksu maksma. Veel sügavamale langes vaba seisus seega, et sõjariistade kandmine ja tarvitamine ikka enam suurte ja väikeste vasallide hooleks jäi. Kuidas oleks harilik talupoeg võinudki vahetpidamata riigi piiridel sõdida või oma isandal tema alalistel tülikäikudel saatjaks olla! Ta jättis sõjamehe-elukutse sellepärast hea meelega vasallide hooleks, kes muud ei teinudki kui aina sõdisid, ja maksis parem kõrgemaid maksusid. Nõnda jagunes rahvas kahte teineteisest lahutud osasse; teine põlatud ja rõhutud talupoegade-seisus, kus vahe vabade ja pärisorjade vahel ajajooksul ikka rohkem kadus,

ja teine uhke ja upsakas sõjameeste aadeliseisus, kes piiride kaitsmise asemel oma jõudu naabritega tülitse-des kulutas. Pole siis ime, et juba mõnikümmend aastat peale Verduni lepingut Franki riigid nende tormide all, mis kaks uut vaenlast, normannid ja ungarlased, nende peale tõid, pea-aegu rusudeks oleksid langenud. Kurvemaid aegasid kui viimaste karolinglaste all on raske omale ette kujutada. Õnn veel, et see sugu kustus ja värs-kematele jõududele aset tegi. Ida-Franki- ehk Saksamaal sündis see aastal 911, ja Prantsusmaal aastal 987, mil Hugo Capet, vägev *Isle de France* (l. iil dö fraangss) hertsog, kuningavõimu oma kätte kiskus. Tema on kõigi kuningate esi-isa, kes kuni kõige uuema ajani Prantsusmaal on valitsenud.

II. Normannid.

1. Sõjakäigud ja riikide asutamised (9. kuni 11. aastasajani). — Nagu sakslaste omal ajal Rooma riiki, nii tungisid nüüd sakslaste riikidesse Daani ning Skandinaavia poolsaare ja saarte elanikud, kes sakslastega tõu poolest küll sugulased, aga ikka alles paganausku. Neid rahutuid saarte elanikka kutsuti normannideks, s. o. „põhjameesteks“. Julgemaid meremehi ja koledamaid mereröövlid kui need, pole maailm enne ega pärast näinud. Peale Karl Suure surma ilmusid nad igal kevadel oma kergete laevadega Franki randa, tulid seal maale või sõitsid jõgesid mööda üles, et linnasid ja külasid riisuda ning põletada ja elanikka tappa või orjapõlve viia. Hamburg, Köln, Aachen, Rouen (l. ruaang), Pariis, Bordeaux (l. bordoo) ja teised linnad said nende viha tunda. Kuid varsti ei leppinud normannid enam paljaste röövkäikudega: peale ümberrändamist ja sõjapidamist jäid mõnedki nende salgad võersile kauemaks ajaks peatama ja asutasid seal uued riigid. Nii läks normann Rurik 9. aastasaja keskel kulga sõjameestega „Russi“ maalt — nagu naabruses elavad soomlased Rootsimaad siis kutsusid — üle Läänemere ja asutas 862. aastal Ida-Euroopa laiadel tasandikkudel

Slaavi suguharude keskel uue riigi, mida sissetikkujate järele Russi (meie „Vene“) riigiks ja milte elanikka russideks (s. o. venelasteks) kutsuma hakati; võerad ise aga sulasid pärismaalastega peagi kokku. Ruriku järeltulijad, kes Kiievisse elama asusid, valitsesid Venemaad kuni umbes 1600. aastani. — Muist Norramaa elanikka hakkasid sellepärast nurisema, et ülekohtused kuningad kodumaal rahva vabadust kärpida püüdsid, ja läksid laevadega laiale merele ning jäid Islandi saarele peatama (874). Seal, Jäämere piiril, kestsid Vana Germaania kombed ja usk kõige kauemat aega, ning Islandi rahvalaulude ja muinasjuttude kogus, mis „Edda“ nime kannab, leiame nende kohta rikkalikult näitusi. Islandist leidsid vahvad meremehed teed Gröönimaale ja isegi Põhja-Ameerika idaserva, mida nad Vinlandiks, s. o. Viinamaaks kutsusid (umbes aastal 1000 p. Kr. s.), sest et sealsetes metsades palju viinamarju kasvas. Kuid teade sellest esimesest Ameerika ülesleidmisest kustus peagi, ja uue ilmajao ülesleidmise au jääb Kolumbusele täielikult alles. — Teine Norra meeste salk jäi 900. aasta ümber Seine jõesuu maale asuma, mis sellest omale Normandie, s. o. normannide maa nime sai, kuid need sissetikkujad kaotasid varsti oma keele ja iselaadi ning muutusid prantslasteks. Siit läksid Normanni rüütlid 11. aastasaja algul Alam-Itaaliasse, kus nad julgetes võitlustes saratseenlaste ja kreeklastega endile Neapolis ja Sitsiilias uue riigi asutasid.

2. Daanlased Inglismaal. Alfred Suur (900 aasta ümber). — Üheks normannide sõitude pea-eesmärgiks oli Inglismaa. Angelsaksid olid saart ära võites seitsmeks väikeseks riigiks lahku läinud, mida alles tubli sõjamees, Wessexi kuningas Egbert 828. aastal üheks riigiks kokku suutis liita. Aga vaevalt oli seega alus Inglise ainuallitsuse-riigile pandud, kui Britannia randa metsikud normannid, peaaesjalikult daanlased, ilmusid. Seekord ei leppinud nad mitte palja röövimisega, vaid tulid maad hoopis oma alla võitma. Angelsakside asi näis hoopis kirju olevat, normannid tikkusid peatamata edasi. Egberti pojapoeg

Alfred astus kõige kurvematel oludel troonile; ta sai daanlaste käest lüüa ja oli sunnitud rabades ja metsades redus elama. Kuid sealt hakkas kuningas, kes vaimu ja keha poolst ühte viisi tubli oli, vaenlasi samm-sammult tagasi tõrjuma. Rahva julgus tõusis kuninga võitude tagajärjel jälle, ning viimaks läks Alfredil korda vaenlasi lõpulikult võita. Kui maa daanlastest oli puhastud, hakkas Alfred sisemisi olusid korraldama. Ta andis head seadused, valvas hoolega selle järele, et õigust tehtaks, ja püüdis rahva haridust ja jõukust niipalju kui võimalik tõsta. Ta kirjutas ise Angelsaksi keeles raamatuid, kogus oma kotta õpetud mehi ja asutas koolisid. Päris õigusega seatakse angelsakside vahva vabastaja ja tark seaduseandja Karl Suure kõrvale ja kutsutakse teda S u u r e k s.

3. H a s t i n g s i l a h i n g (1066). — Alfredi järeltulijate ajal aga tulid d a a n l a s e d uuesti ja võitsid viimaks saare ära, nõnda et kuulus Daani kuningas K n u t S u u r (valitses 1020. aasta ümber) Daani- ja Inglismaad ühtlasi valitses. Tema valitses aga nõnda targalt, et ka angelsaksid teda peagi armastama hakkasid. Peale Knut Suure surma raputasid angelsaksid võera ikke uuesti maha, kuid langesid viimaks Prantsusmaal asuvate normannide saagiks. Kui E d u a r d U s u t u n n i s t a j a , viimane Alfredi soost valitseja, ilma lapsi maha jätmata suri, hakkas vägev N o r m a n d i a h e r t s o g Vilhelm Inglise trooni omale nõudma, kuna angelsaksid vahva krahvi H a r a l d i oma kuningaks tõtsid. Vilhelm otsustas saart sõjaga ära võita, ja p a a v s t , kes Haraldiga vaenus elas, õnnistas tema ettevõtet, ning saatis talle pühitsetud lipu. Hertsog Vilhelm läks suure väega, milles igast ilmanurgast õnneotsijaid koos oli, üle mere ja pörkas Hastings'i (l. heestings) linna juures, Inglismaa kagurannal, Haraldil angelsaksidega kokku. Vahva Rolandi laulu lauldes tormasid normannid vaenlaste lahingurinna kallale, leidsid aga niikaua visa vastupanekut, kuni kuningas Harald õhtul surmava haava sai ja tema sõjavägi ilma juhatajata jäi. Võitja heitis maa oma alla ja lämmatas iga vastupanekukatse mõega ning tulega. Lagemata angelsaksid kihutas karm võitja

sõjaseaduse põhjal talust ja kojast välja ning andis niiviisi saadud maad osalt oma sõjameestele lääniks, osalt jättis ta nad kuningamaaks oma kätte. Rohkem suurtsugu isandad said nõnda laialised mõisad, et nad endile omakorda jällegi terved karjad alamvasallisid teiste normannide hulgast võisid soetada. Aga ka neid alamvasallisid sundis tark kuningas kõige pealt enesele truudust vanduma, kuna mannermaal viisiks oli, et vasall oma lääniisandaga ka kuninga vastu sõtta pidi minema. Seega, et suurnikkude mõisad üle terve riigi laiali pillutati, ei lasknud Vilhelm Inglismaal säherdust aadelivalitsust võimule pääseda, nagu mujal riikides päevakorral oli, kus mõisad piiripidi koos olid, nii et neid terveks riigiks võis ühendada. Nagu maa, nii läksid ka kõrged riigi- ja kirikuametid võeraste sissetikkujate kätte, ning Prantsuse keel oli hulk aega kuninga-koja ja peenema seltskonna keeleks Inglismaal. Alles aastasadade jooksul kasvasid võitjad ja võidetud üheks rahvaks kokku, ning angelsaksi ja Prantsuse keelest sündis see rikas segakeel, mida me tänapäeval Inglise keeleks nimetame.

III. Saksamaa suurus.

1. Franki Konrad (911—18). — Kuna normannid põhjapoolt Franki riikide kallale tükkisid, oli jälle kord uus kolija röövrhvas Donau jõge mööda Euroopa südamesse tikkunud. See rahvas olid ungarlased ehk magyarid (l. madjaarid), kes Soome sugu rahvaste sekka kuuluvad ja Uraali mägede läänenõlvadel olid asunud. 900. aastast hakates käisid nende ratsasalgad Saksamaal ja Itaalias alatasa röövimas, nagu kord hunnidki. Kui keset neid viletsaid aegasid Ida-Franki karolinglaste sugu Ludwig „Lapse“ surmaga lõppes, astusid Saksamaa ilmalikud ja vaimulikud suurnikud kokku ning valisid frankide hertsogi Konradi kuningaks. See oli vahva ja tubli mees; aga tema ei jaksanud tõrgestest hertsogitest jagu saada, kelle ärahävitamist ta tarvilikuks pidas, ega ka ungarlaste röövkäikudele tõkkeid teha, vaid kulutas oma

jõudu ainult asjata võitlustega. Surmavoodil soovitas ta ausas enesesalgamises oma vennale Eberhardile ja Franki suurnikkudele oma vägevast vastast, Saksi hertsogit Heinrichi kuningaks valida, sest et üksi see riiki päästa suudaks. Suurnikud tegid antud nõu järel. Seega läks valitsus Saksamaal frankide käest sakside kätte. Selles suguharus olid Germaani keel ning kombad kõige puhtamal kujul edasi kestnud ja sellepärast kõneldakse sest ajast peale õigusega ainult veel Saksaja mitte enam Ida-Franki riigist.

2. Heinrich I. võit ungarlaste üle (933). — Heinrich I., keda Lepalinnu-püüdjaks kutsutakse, sest et Eberhard teda lepalindude püüdmisel leidnud, kui talle ta kuningaks saamise sõnumit viima läinud, oli väga tubli mees, kes Saksa riigi nii-ütelda uuesti asutas. (Temas olid jõud ja heldus ühendud, ning see õnnelik heade omaduste ühendus võitis talle kõigi alamate südamed.) Ta sundis uhked hertsogid oma sõna kuulama, ei puutunud aga müüdu nende võimupiiridesse, ja võis sellepärast oma tervet jõudu väliste vaenlaste vastu tarvitada. Ungarlaste käest ostis ta omale üheksa aasta peale sõjariistade rahu, aga ainult selleks otstarbeks, et vaheajal ennast hoolega nende vastu sõdimiseks valmistada. Sel ajal ei olnud teisel pool Rheini ja Donau jõe peaaegu veel ühtegi kindlustud paika; seepärast oli terve maa sissetungiva vaenlase ees lahti. Heinrich laskis Thüringi- ja Saksimaale hulk kindlusi ehitada, aetas neisse oma sõjamehed elama ja katsus ka muid inimesi igasuguste eesõiguste andmise abil sinna elama meelitada. Niisugusid kindlaid paiku kutsuti kodadeks ehk kantsideks (Burg) ja nende elanikka kodanikkudeks ehk kantsielanikkudeks (Bürger); mõned neist kantsidest kasvasid õitsvateks linnadeks. Heinrichi tegevuse mõjul ehitas nüüd suurem osa Saksamaa asundusi omale müürid ümber, nõnda et Heinrichi õigusega ka „linnade asutajaks“ kutsutakse. — Seni olid saksid sõjas enamasti jalgsi võidelnud; et neid osavate Ungria ratsanikkudega ühevääriliseks teha, harjutas

Heinrich neid nüüd ka hobuse seljas sõdima ja katsus esmalt jõudu teisel pool Elbe jõge asuvate Slaavi tõugu vendidega, kelle peakindluse *Brandenburg* ta tormiga ära võitis. See sõda oli alguseks aastasadade pikkusele koledale heitlusele, milles saksid vendid kuni üle Oderi jõe tagasi tõrjusid ja Elbe ning Oderi jõe vahelise maa Saksa piirimaadeks ehk „markideks“ tegid. Ka Praaga linna võitis Heinrich ära ja liitis seega Böömimaa Saksa riigi külge. — Vaheajal oli sõjariistade-rahuaeg ungarlastega lõppenud, ja kui ungarlaste saadikud uut maksu tulid nõudma, saatis Heinrich nad tühjade kätega minema. Kohe ujutasid ungarlased sed Saksamaa vanal viisil oma väesalkadega üle. Kuid vahva kuningas lõi ühte osa nendest veriselt, ja kui ungarlaste peavägi Heinrichi vappidega ehitud ratsaväge silmas, mis *Riade* juures (Saale jõe haru *Unstruti* ääres) lahingurinnas seisis, põgenesid nad nii kiirelt minema, et ainult mõned ungarlased vangi sattusid või surma said; terve Ungria laager langes võitjale saagiks. Nõndakaua kui kardetud Saksi kuningas elas, ei näidanud ungarlased enam oma nägu Saksamaal.

3. *Otto Suur. Lahing Lechi väljal* (955). — Kui Heinrich suri, järgnes temale troonil ta poeg *Otto*. Hiilgaval kroonimise-pidusöögil Aacheni linnas olid Saksa hertsogid tema teenijad, nagu sagedasti hiljemalt kroonimise pidudel; seda tehti märgiks, et hertsogid kuningat oma läaniisandaks ja endid tema vasallideks ning teenijateks lugesid. *Lothringi* hertsog hoolitses kui *kammerherra* (*Kämmerer*) kuninga tubade, *Franki* hertsog kui *laua-ülem* (*Truchsess*) söögilaua eest, *Shvaabi* hertsog kui *joogikallaja* (*Mundschenk*) viina ja *Baierihertsog* kui *marshal* hobuste eest. Kolm peapiiskoppi, *Mainzi*, *Kölni* ja *Trieri* omad, aga nõudsid üksteise võidu omale au, kuningat salvida ja kroonida. Aga *Otto* andis peagi tunda, et tõsine riigivalitseja tahab olla; sellepärast tuli tal mitu aastat suurnikkude mässudsga võidelda, millest tema oma vennad ja isegi üks tema poeg osa võtsid.

Kuid ta jäi kõigis neis hädaohtudes võitjaks ja teda peeti nii vägevaks, et isegi võeramaa valitsejad teda appi kutsusid. Nõnda palus Itaalia ilus naiskuningas Adelheid teda omale abiks ühe upsaka suurniku vastu, kes naiskuningat vangis hoidis ja temaga väga halvasti ümber käis. Otto läks sõjaväega üle Alpi mägede, tegi Adelheidi vabaks ja võttis ta suure toredusega omale naiseks; seega sai ta suurema osa Itaaliast oma valitsuse alla. Sest ajast saadik oli Itaalia Saksamaaga üheks riigiks liidetud (951). Uued rahutused riigi sisemil andsid ungarlastele julgust Saksamaal veel kord õnne katsuda. Juba olid nad kuni Augsburgini tunginud, kui Otto oma rüütlitega jaole jõudis ja tähendanud linna lähedal, Lechi väljal, metsikud sissetikkujad täielikult ära võitis. Lagemata ungarlased leidsid lahingus või põgenemise ajal surma, hulk võeti vangis, muude seas ka nende eestvedaja, ja poodi kui röövlid üles (955). Sellest saadik kadus ungarlastel himu röövkäikude peale; pikkamisi harjusid nad Donau keskmise jooksu ja Tisza jõe viljarikastel tasandikkudel kodust elu elama, astusid ristiisku ja said Euroopa hariduse kardetavatest vaenlastest selle kaitsejateks.

4. Saksa keisririigi rajamine (962). — Karl Suurest saadik polnud Euroopa teist nii võimsat valitsejat näinud kui „Saksi lõukoer“ Otto oli, ja see mees võis õigusega kätt selle krooni järele sirutada, mida ta vägev eelkäija kannud. Rooma keisrivõim oli tühiseks aunimeks muutunud, mida paavstid oma heaksvamise järele ühele või teisele valitsejale andsid. Nüüd aga omandas ta uue tähtsuse, kui Otto paavsti abipalumisega peale 962. aastal teist korda üle Alpi mägede läks ja enese Roomas keisriks laskis kroonida. Sellest ajast saadik pärisid keisrinime aina Saksa kuningad, kes seega otsekui terve Öhtumaa ülemateks tõusid. Nad said kroon küll paavsti käest, see polnud aga muud kui paljas kombetäitmine ega tähendanud sugugi, et keiser kuidagi paavsti all oli. Palju ennem luges Otto ennast Rooma kiriku isandaks. Paavstid, kes tema sõna kuulda ei taht-

nud, heitis ta apostlitoolilt kõrvale, ja roomlased olid sunnitud talle töötama mitte ühtegi paavsti ilma tema nõusolemiseta ametisse valida. Ka Saksamaal talitas Otto kiriku asjus oma tahtmist mööda. Ta suurendas küll vaimuliku seisuse võimu ja sissetulekuid, sest ta andis piiskoppidele ka ilmaliku võimu linnade üle, kus nad elasid, või koguni tervete maakondade üle; aga keiser luges neid selle eest riigiametnikkudeks, keda tema ametisse nimetas ja kes temale kui peremehele truudust ning sõnakuulmist pidid töötama. Kaugele ulatas nüüd uhke Saksi keisri kuulsus ja juba tema eluajal kutsuti teda Suureks Konstantinoopolist anti ta pojale ilus keisri tütar mõrsjaks; Kiievi Vene suurvürst kui ka Cordoba kaliif otsisid temaga sõprust, Burgundi ja Prantsusmaa kuningad palusid tema käest tõrgeste suurnikkude vastu abi, poolakad ja daanlased maksid talle maksu ning võtsid tema nimetud ristiusu-piiskopid vastu; isegi ungarlased saatsid talle kingitusi. Nõnda tõusis Saksamaa Otto ajal kõige vägevamaks riigiks Euroopas.

5. Pärastised Ottod. Saksi keisri suguvõsa kustumine (1024). — Otto Suure poeg Otto II. ja ta pojapoeg Otto III., kes mõlemad suureandelised nooredmehed olid, unistasid juba vanade Rooma keisrite ilmalavalitsuse ajalaleupitamisest. Kuid nende liig kaugele ulatavate plaanide tagajärjeks oli, et nad varakult surma said ning riigi korraldamata oludesse jätsid. Hulk võitlusi kulus ära, enne kui nende sugulane ja järeltulija Heinrich II. keisri võimu jälle au sisse oli tõstnud ja suurte vasallide kangekaelsuse murdnud. Viimaks aga võis Heinrich ennast tõesti ilma hooplemiseta sel viisil trooni peale maalida lasta, nagu ta maalitud on, et teda valgevereline Germaania teenib, mustavereline Gallia talle rahupalmi-oksa pakub ja ruuge Room ning punase peaga Slavania maksu toovad. Heinrich II. surmaga lõppes Saksi keisri-suguvõsa, mis üle saja aasta Saksamaal kuulsuserikkalt oli valitsenud (918—1024).

6. Keisri võim kõige kõrgemal astmel Konrad II. ja Heinrich III. ajal (1024—1056). — Kui Saksa keisri-suguvõsa edasi oleks kestnud, siis oleks Saksamaa kahtlemata samasuguseks pärandatavaks isevalitsuse-riigiks muutunud, nagu Prantsusmaa oli. Nüüd aga nagu tuletati Saksa suurnikkudele meele, et neil õigus oli valitsejat valida. Hertzogid, krahvid, piiskopid ja muud käskijad kogusid Rheini jõe äärde Mainzi ja Vormsi linna vahel lageda taeva alla tasandikule kokku ja tõstsid ühe Franki suurniku Konrad II. nime all troonile. See oli väga karmi iseloomuga mees, kuid oskas riiki hästi valitseda. Raudsel käel hoidis ta riigi sisemil korda ja piiridel rahu alal. „Konradi sadula küljes ripuvad Karl Suure jalused“, ütles rahvas. Konrad laiendas ka riiki, sest ta sai ilusa Burgundi kuningriigi, mis enesesse tervet Rhone ja Saône jõekonda niisuguste linnadega, nagu Genève (1 shneev) ehk Genf, Lyon (l. liong) ja Marseille (l. marseej), mahutas, poolkaudu pärimise teel, poolkaudu sõjariistade abil oma kätte, ja idas võttis Poola kuningas oma maa tema käest lääniks. — Oma vägevuse tipule aga tõusis Rooma-Saksa keisrivõim Konradi poja Heinrich III. ajal, keda ta tõmmu näojume pärast ka Mustaks kutsuti ja kes kehakasvu, tahtmisejõu, hariduse ning vaga meele poolest silma paistis. Tema välimus oli nõnda mõjuv, et kui ta kord Prantsuse kuningaga Lothringi pärast sõnavahetusse sattus ja ette pani asja kohe kahevõitluse abil seletada, kuningas vaikides minema läks. Kõik riigi vaenlased võitis ta ära; Poolamaale ja Ungriasse seadis ta valitsejad, kes endid tema vasallideks tunnistasid. Euroopa vürstid tunnistasid teda enestest ülemaks, ja rahvad lugesid teda loomulikuks kiriku ülempeaks, kelle kohuseks oli ka vaimulikkudes asjades korda soetada. Room oli nimelt kõige suuremaks kõlvatuse pesaks muutunud. Nimepidi oli linna vaimulikkudel meestel ja elanikkudel õigus paavsti valida; kuid päriselt otsustasid suurtsugu erakonna eestvedajad apostlitooli üle ja tõstsid paavstideks kõige viletsamaid mehikesi. Nüüd tülitsevad koguni

kolm paavsti üksteisega verises sõjas võimu pärast ja nende seas oli üks, kes juba poisikese-eas paavstiks oli tõstetud, oma ameti-au kõige mustemate kõlvatustega rüvetanud ja ameti viimaks raha eest kellegile teisele ära müünud, ning kahetses nüüd müümist. Sellele kõlvatusele tegi keiser Heinrich 1046. aastal oma kroonimisesõidul lõpu. Kahel sinoodil, millest teine S u t r i linnas (Roomast põhja pool) ära peeti ja teine P e e t r u s e k i r i k u s Roomas, heitis riigi piiskoppide kogu tema nõudmisel kolm vana paavsti ametist kõrvale ja valis nende asemele tubli S a k s a piiskopi paavstiks. Viimaks laskis ta Rooma rahva ja vaimuliku seisuse paavstivalimise õiguse omale anda ja seadis selle õiguse põhjal veel kolmel korral Saksa soost paavstid ametisse. Nüüd näis p a a v s t i v õ i m igaveseks ajaks S a k s a k e i s r i v õ i m u s e s olevat, mis seega kõige kõrgema hiilguse tipule tõusis. Aga otsekui kõige hiilguse kaduvuse meeletuletamiseks lõpetas raske haigus Heinrich III. elu keset kõige suuremaid plaanisid; Heinrich polnud veel täitsa 39 aastatki vana. Nagu tema isa, nii maeti ka Heinrich III. Speyeri doomkirikusse, mis nende kahe mehe ehitatud on ja neile kõige toredamaks mälestussambaks jääb.

IV. Keiser ja paavst.

1. Heinrich IV. lapsepõli. — Peale Heinrich III. surma jäi kroon, nagu mõnes pärandatava ainuvalitsuse riigis, tema pojale, kelle nimi ka Heinrich oli ja kes sel ajal vanem ei olnud kui kõigest kuus aastat. Esialgu valitses noore kuninga asemel riiki tema ema Agnes, hea südamega ja vaga, aga nõrk naisterahvas, kes riigi juhtimisega toime ei saanud. Nüüd viimaks, kaua aja järele oli vaimulikkudele ja ilmalikkudele suurnikkudele ehk „vürstidele“, nagu neid nüüd kutsuti, jälle aeg kätte jõudnud, kus nad oma tahtmist mööda võisid talitada. Asi läks koguni nõnda kaugele, et auahne Kölni peapiiskop, karm ja uhke A n n o, mitme teise suurnikuga nõuks võttis väikest kuningat oma võimusesse saada, mille tagajärjel ka valitsusevõim nende kätte pidi minema. Kui Agnes

kord Heinrichiga Rheini jõe ääres Kaiserswerthis viibis, meelitasid salaseltslased poisikese laeva peale ja sõitsid temaga omateed. Lesk keisriproua jättis poja vastu panemata suurnikkude kätte, ja need juhtisid nüüd riiki, nii kuidas heaks arvasid, ilma rahva heast käekäigust küsimata. — Vaevalt oli Heinrich IV. täie-ealiseks saanud, kui ta juba vürstide ülbust paenutama hakkas ja neile selle teotuse eest kätte mõtles maksta, mis nad temale teinud. Suurnikud leidsid omale vägeva toe, nimelt Saksid rahva, kes seda ära ei suutnud unustada, et trooni peale jälle Franki soost keisrid olid saanud, ja kes keisrite sõna ainult vastumeelt kuulsid. Heinrich IV. püüdis sakside kangekaelsust seega murda, et ta nende maale kantsisid ehitas ning kantsidesse omasõjamehed paigutas. Nüüd arvasid saksid, et kuningas nende käest vabadust ära tahab võtta, ning aadelimeestel oli kerge rahvast kuringa vastu üles kihutada. Tõusis mäss. 60.000 saksi tungisid Heinrichi armsama elukoha Harzburis kallale Goslari linna juures, ja ainult suure vaevaga läks kuningal korda paksu metsapadriku kaudu põgeneda. Nüüd valasid mässajad oma viha põlatud kantside peale välja; toredast Harzburist ei jäänud kivi kivi peale alles, ja isegi kirik lõhuti maha ning Heinrichi venna ja väikese poja hauad rüvetati ära. See kõlbmata tegu äratas mujal Saksamaal kõige suuremat pahameelt. Heinrich kogus tugeva sõjaväe kokku ja võitis saksid verises lahingus ära. Aga sel silmapilgul kui noorele valitsejale õnn vastu näis naeratavat, tekkis talle uus vägev vastane; see oli paavst.

2. Cluny mungad ja Gregorius VII. (1073—85). — Nagu riik, nii oli ka kirik viimaste Karolingi soost valitsejate all armetusse kõdunemise-seisukorda langenud. Selleaegsete munkade ja igasuguste vaimulikkude meeste kõlbmata elust teatatakse päris uskmata lugusid; kuidas paavsti võimuga lugu oli, sellest kõnelesime juba eespool. Aga Prantsusmaal Cluny (l. klüni) kloostri (Maconi linnakese lähedal) ärkas uus vaim. Selle kloostri mungad tõstsid püha Benedictuse eeskirjad jälle au sisse

nende eeskuju järele tegi hulk teisi kloostrid, kes end Cluny juhatuse alla andsid. Üksvahe valitsesid Cluny kloostri ülemad tuhandete Prantsuse, Itaalia ja muude maade kloostrite üle ning seisid keisrite ja kuningate juures suures lugupidamises. Aga mitte üksi kloostrite sisemise elu parandamine, vaid kõigi kirikuolude tõstmine oli neil eesmärgiks. Kõige pahema nähtuse, nimelt kõlbmata eluviisidega paavstid, oli Heinrich III. ära kaotanud; kuid ikka veel elas hulk preestrid abielus, ja seda lugesid valjude vaadetega Cluny mungad suureks kõlvatuseks. Veel ikka võis kõiki vaimulikka ametid piiskopikohast peale kuni lihtpreestrikohani raha eest osta; tagajärg oli see, et hoopis kõlbmata mehed ametisse tikkusid. Nendele kahele kiriku elu peaveale, preestrite abielule ja vaimulikkude kohtadega sahkerdamisele, kuulutasid Cluny kloostri poolehoidjad sõda. Kolmandaks kiriku elu kõndumise põhjuseks pidasid uuendusenõudjad kiriku „võimetust“ ehk teiste sõnadega — ilmalikkude valitsejate võimu kiriku üle. Sellepärast ei sallinud nad seda, et keisrid ja kuningad piiskoppisid ja kloostriülemaid ametisse nimetasid ning neile nende ametivõimu märgiks sõrmusid ja karjasekeppisid jagasid. — Heinrich IV. ajal oli kiriku ülemjuhiks mees, kes Cluny kloostri ülematega suur sõber oli ja nende mõtteid kõigist jõust teoks püüdis teha; see oli paavst Gregorius VII. ehk Hildebrand, nagu teda enne paavstiks saamist kutsuti. Ta oli vaese talupoja poeg Itaaliast Tuscia (nüüdse Toskana) maakonnast, väikese ja näotu kehakasvuga, kuid oma tulise vaimu ja rikaste loomuandide abil lihtsast mungast paavstide vägevaks nõuandjaks ja viimaks 1073. aastal ise paavstiks tõusnud. Viibimata andis ta kõige valjemad seadused, mis preestrite abielu ja piiskoppide ning kloostriülemate ametissenimetamist korraldasid ja vaimulikkude kohtadega kauplemise ära keelasid. Ta ei põlanud ühtegi abinõu, et aga oma püüetes eesmärgile jõuda. Raha abil kohtade peale saanud piiskopid ja vaimulikud võisid kuitahes kangekaelsed olla, aga Gregorius murdis nende vastupaneku kiriku vande abil

ikkagi, see tähendab, ta laskis nad ametist lahti ja heitis kirikukogudusest välja. Ei tahtnud preestrid oma naistest lahkuđa, siis laskis paavst rahva sõnakuulmata kirikuteeni-
 jate vastu üles ässitada ja nad minema kihutada. Preestrid
 pidid kõik perekonnasidemed, mis neid nende kodumaaga
 ja rahvaga ühendasid, maha raputama ning Rooma Peetruse
 aujärje alandlikkudeks tööriistadeks heitma. Nõnda sai
 Gregorius VII. võimsamaks kirikuvalitsejaks kui ükski teine
 paavst enne teda. — Aga mitte üksnes vaimulikkudes asja-
 des ei nõudnud ta enesele täielikku voli, vaid tema auahnus
 ulatas veel kaugemale. Juba 1059. aastal, seega neli-
 teistkümmend aastat enne paavstiks saamist, oli ta lese
 keisriproua Agnese nõrkust oma kasuks tarvitanud ja Rooma
 linna konsiiliumi kokku kutsunud, kus paavsti vali-
 mise õigus keisrite käest ära võeti ning Rooma peakiri-
 kute preestrite ja naabuselinnade piiskoppide ehk nõnda-
 nimetud kardinalide kätte anti, kes ühtlasi paavstile
 nõu-andjateks olid ja seega teistest kiriklistest aukandjatest
 kõrgemale tõusid. Sel viisil valitud paavsti laskis Hilde-
 brand kahekordse krooniga, kui kuningat ja keisrit ühtlasi,
 ehtida; sest tema arvamise järele ei pidanud kiriku
 ülempea ilmalikkude valitsejatega mitte
 ainult ühevääriline olema, vaid nendest veel
 kõrgemal seisma kui kõige kõrgem võimu-
 mees maa peal. Julge ja auahne munk ei püüdnud
 muud kui paavsti ilmalavaltsust jalale seadida. Room pidi
 jälle maailma üle valitsema, kuid seda puhku oma piiskopi
 kaudu. Mis Gregorius VII. kiriku vabaduse ütles olevat,
 oli tal kiriku valitsus. Üksi paavst tohib keiserliku võimu
 märkisid kanda, üteldakse ühes tema või ta lähemate järel-
 tulijate ajal kirjutud kirjatükis, kõik vürstid peavad tema
 jalgadele suud andma; temal on voli keisrid ja kuningaid
 troonilt heita ning alamaid nende kohusest riigipea vastu
 vabaks teha, nii et nad riigipea sõna ei pruugi kuulda;
 paavst on kõige kõrgem kohtumõistja ja tema peale ei või
 keegi kohut mõista. Säherdused mõtted olid Gregorius VII.,
 ja ta ootas ainult parajat silmapilku, et neid maksma panna.

3. Heinrich IV. Canossas (jaanuarikuul 1077). — Et Heinrich vaimulikkude meeste ametisse-nimetamise keelust midagi ei hoolinud ja piiskoppisid, nagu ta eelkäijad, oma heaksarvamise järele ametisse seadis, otsustas Gregorius VII. võitlust tema vastu algada. Ettekäändeks olid talle sakside kaebtused, milles kuningale igasugust kurjust ja kõlblusevastasid tegusid süüks anti. Gregorius pani kuninga ligemad nõuandjad kirikuvande alla ja laskis kuningale teatada, ta hoidku end vandealustega läbi käimast ja pööraku ise meelt, sest muidu tahta ta tema enese kirikukogust välja heita ja kuninga aust lahti kuulutada. Niisugune kõne oli võidu-uhkele kuningale, kes ka Rooma piiskoppi ainult enese alamaks pidas, liig. Heinrich kogus Saksa piiskopid aegaviitmata Vormsi linna kokku ja laskis nad upsaka preestri ametist lahti mõista. Gregorius aga ei kohkunud; ta kuulutas kuninga kirikuvande alla, ütles ta kuninga-aust lahti ning vabastas kõik alamad ja vasallid truudusekohustusest tema vastu. Kuningas kirjutas talle kirja, mis järgmiselt algas: „Heinrich, mitte omavoliliselt, vaid Jumala määruse järele kuningas, Hildebrandile, mitte paavstile, vaid valemungale,“ ja nõudis selles kirjas, paavst astugu apostlitoolilt ja andku kohasemale mehele maad. Aga varsti selgus, et paavst tugevam oli. Saksid ja Saksa vürstid, kes noort kuningat juba kartma hakkasid, löid paavsti poole ja nende ühisele pealekäimisele ei jaksanud Heinrich vastu seista. Saksa rahvas hakkas uuesti mässama ja vürstid seletasid, et kui Heinrich ennast aasta jooksul kirikuvande alt ei vabasta, siis valivad nemad uue kuninga. Nad hoidsid kuningat koguni vahi all, ja neil oli juba ka Gregoriusega kokku räägitud, ta tulgu Augsburgi linna ja mõistku seal vürstidega seltsis Heinrichi peale kohut. Et kõik Heinrichi maha olid jätnud ja ära annud, siis ei jäänud talle muud pääseteed üle kui võimalikult ruttu Itaaliasse minna ja seal paavsti paluda, et see tema pealt kirikuvande võtaks. Kesktalve ajal ruttas kuningas salaja ja kõrvalisi teesid kaudu — sest temast taganenud Saksa vürstid hoidsid mäekurud

tema eest kinni — üle lumega kaetud Alpi mägede Apenniini mägede põhjapoolsele nõlvale, Reggio (l. redsho) linna ligidale Canossa lossi, kus Gregorius sel puhul viibis. Paavst ei tahtnud tema jutulevõtmisest kuulda. Nüüd seisis kuningas kõige külmemal talveajal kolm päeva paljajalu ja ainult villane patukahetseja-särk seljas lossi väravas ja palus asjata sisselaskmist. Alles neljandal päeval andis Gregorius oma ümbruskonna palvetele poolkaudu vastumeelt järele, laskis paluja oma ette ja võttis vande tema pealt. Nõnda oli Heinrich oma lähemale eesmärgile jõudnud, aga ainult ennekuulmata alanduse abil. Canossas oli uhke keisrivõim Rooma preestri ees põrmusse langenud.

4. Gregoriuse ots (1085). — Aga tüli polnud sellega veel lõppenud. Saksa vürstid unustasid oma töötuse ja valisid ikkagi teise kuninga, Rheinfeldeni Rudolfi, kes oma äraandliku teguviisi poolest seda suuremat laimust teenis, et ta keisri perekonna armust Shvaabimaa hertsogiks ja kuninga õemeheks oli tõusnud. Nüüd algas pikaline ja verine kodusõda. Heinrich IV. tõttas Saksamaale tagasi, et oma õigust sõjariistadega kaitseda. Saksid hoidsid kirglikult Rudolfi poole, aga ka Heinrichil oli teistes riigiosades hulk poolehoidjaid, nimelt toetasid teda kodaniku- ja talupoja-seisus. Ta ise algas taplust julgelt ja võimsalt. Paavst asus esiti salaja ja siis avalikult vastukuninga poole ning kuulutas Heinrichi uuesti kirikuvande alla ja kuninga-kroonist lahti. Kuid õnn kaldus nüüd ometi kuninga poole. Lahingus Elsteri jõe ääres kaotas Rheinfeldeni Rudolf elu, kusjuures tal parem käsi maha raiuti. Rahvas pidas niisugust otsa Jumala nuhtluseks, sest langenud vastane oli ju kuningale parema käega truudust vandunud. Nüüd sai Heinrich Gregorius VII. enese kallale minna. Ta läks jälle üle Alpi mägede, aga seekord sõjaväe eesotsas, seadis vastupaavsti ametisse ja viis ta Rooma, kus see ta keisriks kroonis. Gregorius oli sunnitud Alam-Itaaliasse normannide juure pelgu põgenema ja suri Salernos, üteldes: „Ma olen õigust taga nõudnud ja ülekohut

vihkanud; sellepärast suren ma redus.“ Ta uskus nõnda siis kindlasti, et kõik, mis ta teinud, ainult õige oli.

5. Heinrichi ots (1106). — Kuid Heinrich ei leidnud vastase surma järele veel ammugi mitte rahu. Gregoriuse järeltulijad pidasid võitlust kõigi abinõudega edasi ja oskasid oma salasepitsustega äraandmist isegi keisri oma perekonda külvata. Keisri poeg Heinrich, väga salalik inimene, kelle südames valitsusehimu kõik muud inimlikud tundmused ära lämmatanud näis olevat, tõstis isa vastu mässu, et krooni oma kätte kiskuda. Kui lahing pidi algama, oskas poeg silmakirjaliste töötuse ja vande abil isa sedavõrt petta, et see oma sõjaväe koju saatis; siis tungis ta ise ootamatalt isa kallale, võttis ta vangi ja sundis ta nurjatute piinade abil troonilt astuma. Viimaks läks õnnetumal keisril korda vangist põgeneda, ja ta leidis oma truud poolehoidja, Lüttichi piiskopi juures lahket vastuvõtmist. Juba tahtis ta trooniröövli karistama minna, kui surm tema elu lõpetas. Rahvas leinas teda õiglaselt taga, sest kadunu oli alamaid inimesi suurnikkude vägivalla vastu jõudu mööda kaitseda püüdnud. Aga isegi surmas ei leidnud ta oma vastastest rahu. Ta surnukeha kaevati mitu korda hauast üles ja maeti maha ning lasti viis aastat otsa Speyeri doomkiriku kõrval pühitsemata kabelis seista, kuni kirikuvanne ära võeti ja ta suure toredusega oma isade juure hauda asetati.

6. Vormsi konkordiat (1122). — Isaga võideldes oli Heinrich V. ikka „kiriku vabadusest“ kõnelenud. Aga vaevalt sai ta riigivalitsuse täielikult oma kätte, kui ta ise ka piiskoppide ametissenimetamise õigust tarvitama hakkas. Kirikuvandest ei hoolinud ta palju, vaid võttis koguni paavsti ühes kardinalidega Roomas vangi. Sellega aga ei võitnud kuningas kuigi palju, sest nii pea kui vang vabaks sai, ütles ta, et tema lubadused hädasunnil antud ja seega tühised on. Ka pakkusid normannid Alam-Itaalias ja Prantsusmaal paavstile kindlat pelgupaika. Viimaks väsisid mõlemad pooled pikast vaenupidamisest ära. Vormsi riigipäeval 1122. aastal leppis Heinrich V. paavst

Calixtus II. saadikuga sel viisil kokku, et piiskoppide valimine kiriku hooleks jäi, kes neile ka sõrmuse ning karjasekepi andis; aga valimine pidi keisri juuresolekul ette võetama, kelle käest nad ilmaliku võimu tundemärgiks valitsusekepi said. Nõnda võis keiser ilmalikkude läänide andmata jätmisega soovimata piiskoppide valimise tühjaks teha, sest piiskopid elasid sissetulekutest, mida nad oma läänidest said. Varsti selle järele suri Heinrich V. (1125). Ta oli viimane valitseja Franki ehk Salia suguvõsast.

7. Hohenstaufid ja Velfid. Lothar (1125—1137) ja Konrad III. (1138—1152). — Kellegil ei näidanud nüüd rohkem lootust olevat keisritroonile saada kui Hohenstaufi suguvõsal Shvaabimaal. Hohenstaufid olid esialgu lihtsad krahvid olnud, kelle perekonna-loss praegusel Vürttembergimaal, Shvaabi Jura mägestikus Karmi Alp'i järsul põhjanõlvakul seisis, aga sel ajal kui keiser ja paavst piiskoppide ametiseseadmise pärast tülitsevad, olid nad kindlalt keisri poole hoidnud ja oma truuduse tasuks keisri käest Shvaabi hertsogiriigi lääniks saanud. Nad said Franki keisri-suguvõsaga lähedalt sugulasteks ja viimaks tema pärijateks. Kuid kõige tähtsam päranduseosa, nimelt troon, läks neil seda puhku kaduma. Rooma kavalus oskas vürstide häälled Saksi hertsogi Lothari peale juhtida, kes paavstile nõnda truu oli, et ta tema käest oma valimise kinnitamist palus ja ennast seega paavsti vasalliks alandas. — Lothari surma järele hakkas üks teine Lõuna-Saksa vürstisugu, nimelt Velfid, trooni omale ihaldama, sest Lotharil ei jäänud meestesooft pärijaid järele. Velfide käes oli kaks hertsogiriiki, Baieri ja Saksi maa, ning nad käisid vägevuse poolest kõigist teistest suurnikkudest üle. Aga just sellepärast ei tahtnud kadedad vürstid neid veel vägevamaks teha, vaid valisid Hohenstaufi soost Konrad III. troonile. Juba Heinrich IV. ajast saadik oli keisripoolhoidjate Hohenstaufide ja paavstimeelsete Velfide vahel suur vaen valitsenud. Nüüd algas tüli uuesti; sest Konrad III. püüdis vaenulist perekonda jõuga kukutada. Ta sundis väikese Velfi linna

Veinsbergi Shvaabimaal alla andma, ja rahvajutt räägib, et ta sealjuures naistele luba annud ära päästa, mida nad seljas suudavad kanda. Naised võtnud mehed selga, ja kui Konrad naiste kavalust näinud, olnud ta nõnda rüütlimeelne, et oma sõna tagasi pole võtnud. Üleüldiselt aga ei jõudnud ta eesmärgile ja õnnetu ristisõda vähendas lugupidamist tema vastu veel enam. Õieti aru saades, mida riigile tarvis läheb, ei soovitanud ta surmavoodil vürstidele mitte oma alaealist poega, vaid osavat sugulast Friedrichi oma järeltulijaks valida, kes ema poolt Velfidega sugulane oli ja nõnda hävitavale kodusele vaenule kõige enimini otsa võis teha.

8. Friedrich I: Barbarossa (1152—1190). Arnold Brescia linnast. — Friedrich I, keda itallased Barbarossaks, see tähendab Punahabeks, kutsusid, oli rüütlimeelega ja kõrgelepüüdva iseloomuga mees, kes oma keisrivõimu täiel mõedel tarvitada tahtis. Ta seadis Saksamaal rahu ja korra võimsal käel jalale. Vürstisid, kes oma tülidega riigi rakkusid, sundis ta karistuseks rahva ees koera paljajalu penikoorma maad kukil kandma. See tugev valitseja katsus muidugi ka paavstivõimule tarvilisi piirisid seada. Kuid imelikul viisil põlgas ta sealjuures ühe mehe abi ära, kes talle kõige tublimaks avitajaks oleks võinud saada. See mees oli Arnold Brescia (l. brescha) linnast, puhtate elukommetega ja kõrge haridusega preester, kes kiriku sisemise elu raiskuminekut välise võimu ahnitsemisest arvas tulnud olevat. Tulise sõnaga manitses ta paavsti, piiskoppisid ja vaimulikku mehi, nad üteltu end ilmalikust aust ning varandusest lahti ja saagu kehvaks ning lihtsaks, nagu apostlid olnud. Tema õpetus leidis roomlaste juures tähelepanekut; nad ütlesid end paavsti sõnakuulmisest ilmalikkudes asjades lahti ja asutasid vana Rooma eeskujul vabariigi senati ning konsulitega; tükk aega seisis Arnold ise selle vabariigi eesotsas, kuid varsti lõppes lühike vabaduseunenägu, kirikuvanne murdis roomlaste vastu paneku, ja julge preester oli sunnitud põgenema. Kui

nüüd Friedrich üle Alpi mägede tuli, et ennast keisriks lasta kroonida, nõudis paavst esmalt, keiser andku põgenenud ketser välja. Arnold võetigi Barbarossa kaastegevusel kinni, anti paavsti kätte, poodi üles ja põletati ära, mis peale Barbarossa keisriks krooniti. Aga niipea kui Friedrich mahti sai, näitas ta, et ennast mitte kiriku kaitsealuseks, vaid kaitsejaks luges, nagu omal ajal Otto Suur ja Heinrich Must. Paavsti valimise puhul, kui hääled lahku läksid, võttis tema otsuseandmise oma kätte ja laskis vähemuse valitud kandidaadi Peetruse seaduslikuks järeltulijaks kuulutada. Aga enamuse kandidaat Aleksander III. ei annud Barbarossale tarkuse ega iseloomu-kindluse poolest sugugi järel. Inglis- ja Prantsusmaa, kus Aleksander keisri eest pelgupaika leidis, tunnistasid ta valituks; Aleksander oleks siis alla jääma pidanud, kui ta keisri enese riigis vapraid poolehoidjaid ei oleks leidnud.

9. Legnano lahing (1176). — Kõigest Euroopa linnadest seisid Itaalia omad kõige õitsvamal ja õnnelikult Itaalia, Genova (l. dshënova) ja Pisa laevad valitsesid Vahemere üle, ning sisemaal edendas hulk teisi linnasid kaubandust, tööstust ja teadust. Suuruse ja rikkusega seltsis kasvas Itaalia linnades ka kodanliku vabaduse iha. Juba ammu oskas Veneetsia, keda ta seisukoht ja laevastik kaitsesid, iga pealetungimise-katset tagasi lüüa, mis tema iseseisvuse vastu oli sihitud. Ka Lombardia linnad, mille seas Milano esimesel kohal, tunnistasid piiskoppide ja vaimulikkude meeste ametissenimetamise õiguse tülist saadik keisri ülemvalitsust endi üle ainult nime järel maksvaks ja valitsesid end kui iseseisvad vabariigid. Korraga ilmus Barbarossa oma sakslastega Itaaliasse ja nõudis lombardlaste käest jälle täielikku sõnakuulmist ning raskeid maksusid. Iga vastupanek lämmatati sõjaga ja vastuhakkajaid karistati karmilt. Uhke Milano võeti kaheaastase piiramise järele ära ja lõhuti maha, tema elanikkudele andis keiser käsu senistest elupaikadest kaks penikoormat eemale kindlustamata alevitesse elama asuda (1162). Ainult mõnele linnale, mis vaenust ja kadedusest teiste vastu kohe

hakatusest saadik tema poole hoidnud, jättis Barbarossa nende vaba valitsuse alles, aga teistele sundis ta Saksa asevalitsejad peale, kes neid despootilise valjusega valitsesid. Asevalitsejate karmusega meelegeitmisele aetud lombardlased tõstsid viimaks ühisel nõul mässu. Nad kihutasid keiserlikud hirmuvalitsejad kus seda ja teist, aitasid Milaano meestel nende linna jälle üles ehitada ja tegid oma vabaduse tagasivõtmiseks niihästi oma vahel kui ka paavst Aleksander III-ga kindla lepingu. Ühele uuele kantsile, mis nad ühisel jõul asutanud, andsid nad paavsti auks Aleksandria nimeks. Barbarossa tuli viiendat korda üle Alpi mägede, aga tema sõjavägi oli mässu lämmatamiseks liig nõrk. Ja kui keiser Saksamaalt abi nõudis, ütles tema vägevam vasall, Saksimaa ja Baieri hertsog, velflane Heinrich Lõvi, kes pealegi Barbarossa sugulane ja nooruspõlve sõber oli, enese ülema riigipea toetamisest lahti. Räägitakse, põlvili maas palunud keiser truuduseta vasalli Como järve ääres Chiavenna (l. kjavenna) linnas appi tulla, aga kõik oli asjata (1176). Kui Friedrich selle järele siis Legnano (l. lenjaano) aleviku juures (Milaanost edela pool) lombardlaste kallale tungis, kelle vägi tema omast hoopis suurem oli, sai ta Milaano meeste meelegeitliku vahvuse tagajärjel raskesti lüüa; peaaegu kõik tema rüütlid tapeti maha või aeti Ticino jõkke. Lombardlased olid iseenelele ja paavstile võidu toonud. Barbarossa jättis vastupaavsti kaitsemise järele, sai Aleksander III-ga Veneetsias Markuse kiriku pidulikult ehitud platsil kokku, heitis kõige rahva nähes paavsti ette põlvili ja tegi kirikuga rahu. Lombardia linnadele aga andis ta Konstanzis tehtud lepingu järele nende endised vabaduse-õigused tagasi, kuna linnad ta oma ülemvalitsejaks tunnistasid.

10. Barbarossa ots. — Et vägeva valitseja käevarskikka alles tugev oli, seda sai nüüd Heinrich Lõvi tunda. Kui keiser Heinrichi oma ette kutsus, et ta ennast kaebtuste vastu kaitseks, mis vaenlased tema peale tõstnud, jäi Heinrich ilmutata. Barbarossa kuulutas sõnakuulmata vasalli linnupriiks, algas ta vastu sõda, võitis ta ära ja

võttis hertsogiriigid ta käest ära. Baieri sai vahva rüütel Otto von Wittelsbach, Baieri kuningasoo esi-isa, omale. Vägev Saksimaa aga jagati hulgaks väikesteks vürstiriikideks; Heinrichile jäi keisri armust ainult Velfide pärandusmaa Braunschweig-Lüneburg alles. Friedrich, keda nõnda palju raskeid saatuselööksid oli taltsutanud, valitses nüüd rahu; Saksa rahvas armastas teda ja väljamaal seisis ta suures aus ning lugupidamises. Tal läks korda isegi rahulikul teel hiilgavat võitu saada, sest ta kosis Lõuna-Itaalia Normanni riigi troonipärija Constantia oma poja Heinrichile. Kuidas rüütlimeelne elatanud valitseja kolmandal ristisõidul surma sai, sellest jutustame edaspidi.

11. Heinrich VI. (1190—1197). — Kui Barbarossa poeg ja järeltulija Heinrich VI. oma abikaasa päranduse üle valitsema hakkas ning Neapoli ja Sitsiilia pärandavaks kuningaks sai, oli paavstidel jälle põhjust küllalt Hohenstaufide peale pahaseks saada; sest üks kõik kuhu paavstid nüüd Itaalias ka pilgu heitsid, igal pool nägid nad selle vägeva suguvõsa võimumärka. Mitte kunagi ennemalt polnud Saksa keisrivõim ilmalvalitsusele nii lähedal seisnud kui seda puhku. Neli krooni, Saksa, Burgundi, Itaalia ja Sitsiilia oma, kandis Barbarossa poeg ühes keisrikrooniga oma peas. Kui Inglise kuningas Richard Lõvisüda kolmanda ristisõja järel koju tagasi tuli, võttis Heinrich VI. ta vangi ja laskis alles siis suure osturaha vastu lahti, kui Richard ta enese ülemvalitsejaks oli tunnistanud ja talle truudust vandunud. Juba ähvardasid noore keisri au-ahned plaanid ka Prantsusmaad ja Konstantinoopoli, kui korraga pööre tuli. Heinrich VI. suri 32. elu-aastal palavikusse ja jättis ainult kolme-aastase poja Friedrich II. maha.

12. Innocentius III. (1198—1216). *Magna Charta* (1215). — Sel ajal kui keisritrooni peale vaenelaps jäi, astus Peetruse aujärjele haruldaste valitseja-annetega preester, kellel korda läks Gregorius VII. eesmärki teatud mõttes kätte saada ning Euroopat paavsti ilmariiiks

muuta. See mees oli paavst Innocentius III. Paavstiks tõustes oli ta ütelnud: „Vaadake, siin on Issanda sulane, keda Issand oma sulaste üle on pannud; ta on vähem kui Jumal ja enam kui inimene; tema on kõikide kohtumõistja, aga tema üle ei ole ühtegi kohtumõistjat!“ Innocentius III. lõpetas varsti keisri kaasvalitsuse kirikuriigis ja kihutas keisri ametnikud minema. Heinrich VI. lesk, keisriproua Constantia, suutis Neapolit ja Sitsiiliat ainult sel teel oma pojale alles hoida, et paavsti nende maade ülemaks lääniherraks tunnistas ja Friedrichi eestkostjaks kutsus. Aga ka teisi Euroopa vürstisid pidas Innocentius ainult oma vasallideks, oma „provintside“ asevalitsejateks ja nõudis nende käest tingimata sõnakuulmist. Tema sõjariistaks harilise kirikuvande kõrval, mille alla üksikud inimesed langesid, oli üleüldine kirikuvanne ehk interdikt; sellega murdis ta tervete linnade ja maade vastupaneku. Innocentiuse võim kiriku üle oli nõnda suur, et preestrid ennem valmis olid igasugusid tagakiusamisi kannatama, kui püha isa käskusid täitmata jätma. Vande alla sattunud linnas või maal pandi kirikud lukku ja võeti kellad kirikutornidest maha; ei peetud enam jumalateenistust, ei ristitud ega maetud; surnud seisid matmata või koristati kui loomaraiped maamulda. Harva jõudis mõni rahvas niisugust karistust pikemat aega välja kannatada. Ja kui kirikuvanne veel ei aidanud, siis kinkis paavst maa mõnele võerale valitsejale ja käskis maad ära võita. Nõnda paenutas ta Prantsuse, Hispaania ja Portugali kuningad oma käpa alla. — Kui Inglise kuningas John (I. dshon), Richard Lõvisüdame vend, paavstiga ühe peapiiskopi valimise pärast tülisse sattus ja kirikuvande ning interdikti tähele panemata jättis, sundis Innocentius Prantsuse kuningat Inglismaa vastu sõda algama. Sõda jäi küll tulemata, aga juba sõja vastu valmistamine Prantsuse pool mõjus Inglise kuninga peale nõnda rängasti, et ta oma maa kirikule kinkis. Alles paavsti saadiku ees põlvitades sai ta riigi paavsti käest kui paavsti antud läänimaa tagasi, aga pidi selle eest paavstile iga aasta maksu

maksma. Muidugi saatsid see alandus ja üleüldse vilets valitsus kuninga John „Ilma maata“ riigirahva ees põlgtuse alla. Inglise aadelimehed sundisid ta aastal 1215 suurele vabadusekirjale ehk *Magna Charta*'le alla kirjutama, mida Inglise riigi vaba põhjusseaduse nurgakiviks loetakse. Kuningas töötab selles kirjas, et ta ühegi inglase varanduse, vabaduse või elu vastu midagi omavolil ette ei võta, vaid kõik asjad kohtu kätte seletada annab; kuningas peab riigi vabaduse-õigusi austama ega tohi rahva käest ühtegi uut maksu nõuda, enne kui riigikogu maksu heaks on kiitnud. See on Inglise parlamendi algus. Esiteks istusid parlamendis ainult aadelimehed ja kõrged vaimulikud, aga varsti hakati ka kodanikkude ja põllupidajate asemikka arupidamistele kutsuma. Nõnda aitas paavstide vägevus rahva vabadusele ilma tahtmata põhja panna. Küll pani Innocentius III. sõnakuulmata suurnikud ja Londoni linia, kes suurnikkude poole hoidis, kirikuvande alla; aga rahva tahtmise vastu oli tema sõjariist nüri, ja *Magna Charta* jäi jõusse.

13. Innocentius III. ja Saksamaa. — Ristiõitjad võitsid paavstile, nagu allpool näeme, Konstantinoopoli ära, Norramaal ja Ungrias paluti troonitülide puhul teda vahemeheks, ning lõpuks langes isegi Saksamaa kroon tema meelevalle alla. Siin olid Heinrich VI. surma järel Hohenstaufide vastased nõnda võimsalt pead tõstma hakanud, et Hohenstaufi perekonna poolehoidjad tarvilikuks pidasid tubli sõjameest riigi etteotsa seada. Sellepärast ei valinud nad kuningaks mitte Heinrichi lapsealist poega Friedrichi, vaid Heinrichi vahva venna, Shvaabi hertsogi Filippi. Hohenstaufi vastased aga kuulutasid Velfi suguvõsa liikme Otto IV., Heinrich Lõvi poja, vastukuningaks, ning nüüd algas Saksamaal verine kodusõda. Mõlemad vastased püüdsid paavsti oma poole meelitada. Paavst hoidis esmalt velflase poole ja Otto IV. nimetas ennast selle eest „keisriks Jumala ja paavsti armust.“ Kuid ta leidis alles siis üleüldist sõnakuulmist, kui keegi vürst Filippi isikliku viha pärast ära oli tapnud. Varsti selgus,

et ka velflane nõnda paenduva selgrooga polnud kui paavst oli oodanud. Kui Otto Itaalias niisama talitama hakkas, kui endised keisrid siin olid talitanud, ja isegi Neapolit omale tahtis kiskuda, pani Innocentius ta kirikuvande alla ja kuulutas oma kaitsealuse, Hohenstaufi Friedrich II. vastukeisriks. Friedrich jõudiski õnnelikult Saksamaale, kus kõik Hohenstaufide meelsed kohe tema poole löid, ja vägevale paavstile langes see meelega osaks, et ta oma kaitsealust nägi võitvat, siis aga tegi haigus tema elule alles tugevas mehe-eas lõpu peale.

14. Friedrich II. (1215—1250). — Sõprus kiriku ja Barbarossa pojapoja vahel ei kestnud kuigi kaua. Kui Friedrich II. ristisõtta minemata jättis, ehk ta troonile saades küll töötanud oli minna, ja selle asemel oma riikisid korraldama hakkas, pani paavst Gregorius IX. ta kirikuvande alla. Et Friedrich II. selle järele tõesti töötatud maale rändas ja püha haua vabastas, siis pidi Gregorius vande tagasi võtma. Kuid Friedrich II. polnud mitte niisugune mees, kes Rooma Peetruse aujärje lahkust kaua sai maitseada. Ta oli vaimurikas ja kõrgesti haritud mees ning edendas kunsti ja teadust seega, et koolisid ning raamatuja muid kogusid asutas. Ka ei kartnud ta Araabia õpetlastega lähedas sõpruses seista, sest Sitsiilias elas ikka alles rohkesti saratseenlasi, kes Friedrichi alamad olid. Friedrich ei võtnud nende käest usku mitte ära, vaid käis nendega nõnda lahkelt ümber, et saratsenlased talle kõige truimad poolehoidjad ning paremad soldatid olid. Kuna juba seesugune sallivus võerausuliste vastu keset Itaaliat paavstide meelet hirmus oli, äratas keiser nende pahameelt enese vastu veel rohkem oma alaliste võimusuurendamise-püüetega. Saksamaast, kus Friedrich II. harilikult oma poegi „Rooma kuningate“ nime all laskis valitseda, ei hoolinud ta palju, vaid andis vürstidele seal liig suure tegevusevabaduse. Seda kindlamale jalale aga püüdis ta oma võimu Itaalias seada, mida oma päris kodumaaks luges. Omale päritud Neapoli ja Sitsiilia riigile andis ta hoopis uued seadused ja uue korra ning pani need

raudsõ valjusega maksmä. Sel teel võitis ta ilusa Itaalia-
 liamaa üle nii piiramata võimu, nagu seda ühelgi teisel
 valitsejal Euroopas oma riigi üle ei olnud. Niisamasuguse
 ikke alla tahtis Friedrich nüüd ka poolsaare põhjapoolset
 osa paenutada. Lombardia linnad tõstsid oma vaba-
 duse kaitseks sõda; aga Friedrich II. võitis nad Corten-
 nuova aleviku juures (Milaano ja Brescia vahel) täielikult
 ära. Pea-aegu kõik linnad heitsid alla ja isegi Milaano oli
 valmis keisrile oma väravaid avama, kui keiser oleks
 tõotanud, et ta elanikkudega pehmelt ümber tahab käia.
 Kuid Friedrich nõudis ilma tingimata allaandmist ja tegi
 selle karmi nõudmisega omale kahju. Jälle heitsid mee-
 heitmisele aetud lombardlased paavstiga lepingusse.
 Gregorius IX., kes keisri võimu Itaalias kartma hakkas,
 heitis ta 1239. aastal uuesti kirikuvande alla ja andis seega
 keisri vastastele uut julgust. Kui Gregorius IX. varsti
 selle järele suri, pidas tema järeltulija Innocentius IV.
 võitlust kuulmata ägedusega edasi. Lyoni konsiiliumit
 (a. 1245) laskis ta keisri troonilt lahti mõista. Paavst tõstis
 Friedrichi vastu kõige koledamaid kaebtusi, seadis vastu-
 kuningaid ametisse, saatis mõrtsukaid tema elu kallale,
 kihutas vürstisid ja rahvaid mässama ning laskis kerjus-
 munkasid igal pool tema kui nurjatu ketseri ja usuvaen-
 lase vastu vaenu külvata. Säherduste liialduste tagajärjel
 kaotasid paavsti sõjariistad muidugi palju mõju. Nii ütles
 üks Pariisi kirikuõpetaja kogudusele: „Minule anti käsk
 keisrit kirikuvande alla heita; et ma aga ei tea, kellel
 õigus on, kas paavstil või keisril, siis panen vande alla
 selle, kes süüdlane on.“ Ka oli Friedrich II. väga visa
 vastane, kes oma vaenlastele sõna ja teoga niisama valjult
 vastu astus, kui need temale. Terve riik jagunes kahte
 erakonda: ühed keisri ja teised paavsti poolehoidjad, ehk,
 nagu Itaalias öeldi, ühed ghibellinid ehk keisri ja teised
 guelfid ehk Velfi suguvõsa poolehoidjad, kes nüüd üks-
 teisele iga viisi kahju püüdsid teha. Vägevast hohenstauf-
 last ei suutnud ükski õnnetuselõök maha murda, aga kiriku
 ja uhkete lombardlaste võimsat ühendust ei jõudnud ta

mitte paenutada. Ise võitmata aga ka mitte võidumees, tabas teda võitlusemõllus viimaks surm, ja ta surnukeha maeti Palermo doomkirikusse (1250).

15. Hohenstaufi suguvõsa ots (1268). Tapmine Sitsiilia saarel (1282). — Friedrich II. surmaga ühtlasi kadus ka Hohenstaufi perekonina võim. Friedrichi poja Konrad IV. sõna ei kuulatud Saksamaal enam, sest Saksa vürstidekogu tegi Frankfurdis otsuseks mitte ühtegi kuningat enam maksvaks tunnistada, keda paavst ametisse polnud kinnitanud. Konrad läks sellepärast Itaaliasse, et vähemalt oma pärandusemaidki kaitseda, aga suri juba mõne aasta pärast. Temale järgnes ta vend, rüütlimeelne Manfred, kes isa pärandust Alam-Itaalias veel aastakümne võrt paavstide salasepitsuste vastu võimsalt ja heade tagajärgedega kaitses. Kuid paavstid ei jäänud enne rahule, kui nad vürsti leidsid, kes oma hõoleks võttis vihatud Hohenstaufide käest viimast kantsi ära kiskuda. Anjou (l. angshuu) krahv Charles (l. scharl) Anjou, Prantsuse kuninga Louis IX. vend, hakkas paavsti tööriistaks ja Manfred kaotas Benevento juures pealetikkujatega vahvalt võideldes lahingu ning elu. Nüüd ruttas Konrad IV. noorukene poeg Konradin, kes Saksamaal viibis, üle Alpi mägede prantslaste käest nende saaki ära kiskuma. Aga ka tema sai Tagliacozzo (l. taljakotso) linna juures lüüa ja keegi äraandja mängis ta vastase kätte. Konradin, kes vanem ei olnud kui ainult kuusteistkümmend aastat, kaotas Neapolis oma elu südamega võija käsu peale timuka kirve all (1268). Sellega oli ka viimane Hohenstaufi keisri-suguvõsa liige ajaloo-näitelavalt kõrvale toimetud. — Koledalt maksid sitsiialased prantslastele nende hoolimatuse eest kätte: teisel Ülestõusmise-pühal (1282) tõtsid nad õhtuse jumalateenistuse ajal Charles'i vastu mässu, mis varsti üle terve saare laiali lagunes ja kõigi saarel leiduvate prantslaste mahatapmisega lõppes Sitsiialaste kutse peale ilmus Manfredi väimees Aragoni kuningas saarele ja võttis selle oma valitsuse alla, kuna Neapol Anjou sugukonnale jäi.

16. Valitsuse vaheaeg (1250—1273). Keisri-võimu langemine. — Hohenstaufidega ühtlasi oli ka Saksa keisrite võim hauda varisenud. Konrad IV. surma järele müüsid vürstid krooni suurte summade eest auahnetele võeramaalastele, ühed kellegi Inglise printsile, teised koguni Hispaania kuningale. Viimane ei tõstnud kordagi jalga Saksamaale, esimene käis mõne korra seal; riiki ei valitsenud aga kumbki nendest, nii et seda aega „valitsuse vaheajaks“ (*interregnum*) on nimetama hakatud. Riik seisis täielikult kõrgemate ja alamate aadelimeeste võimuses. Kuna suurnikud üksteise võidu linnasid ja maid oma kätte ahnitsesid, leppisid harilikud mõisnikud seega, et oma kaljulossidest rahulikka kaupmehi riisumas käisid ja teerõvimisega omale rikkust kogusid. See oli täieliku korralageduse aeg, kus ainult „rusikaõigus“ maksis. Kui Saksa vürstid viimaks paavsti manitsuse peale 1273. aastal jälle täieliku kuninga valisid, nimelt Habsburi Rudolfi, lugupeetud krahvi Shveitsimaalt, ei mõtelnudki valitu Hohenstaufide jälgedesse astuda. Selle asemel aga kuulas ta igas asjas paavsti sõna, palus paavstilt oma valimise kinnitamist ja hoidis ennast Itaalia asjadesse segamast. Sellest ajast peale hakkas Saksa riigi valitseja võim jõudsalt kahanema. Saksa kuningas kandis küll Rooma kuninga või keisri nime, kuid päriselt oli ta Euroopa kuningatest kõige jõuetum, sest ta ei valitsenud mitte alamate, vaid vürstide üle, kes tema sõna oma heaksvamise järele kas kuulsid või kuulmata jätsid. Keisri võim, nagu Karl Suur, Otto ja Barbarossa teda käsitanud, oli jäädavalt kadunud, ja kahesaja-aastase heitlemise järele langes ilma-valitsus täielikult paavstile rüppe.

IV. Kirik, rüütlliseisus ja risticsõjad.

1. Uued mungaoordud (II. kuni 13. aastasajani). — Mitte kunagi pole kirik'inimeste meelte peale nii sügavalt mõjunud, kui võitluse ajal keisrivõimu vastu. Kiriku vannet kardeti rohkem kui sõda, katku või näljahäda. Niisugune võim tuli kirikule sellest, et ta endiste aasta-

sadade kõlvatuse maha oli jätnud. Cluny munkade ja Gregorius VII. püüded polnud tagajärjeta jäänud: vaimulikud ei olnud enam nii kõlvatud ja nii ilma hariduseta, ning Peetruse aujärjel istusid mehed, kes vähemasti kombete poolest austamiseväärt inimesed, kuigi neil väga sagedasti kristlik alandus ja südameheldus puudusid. Paavstid, piiskopid, preestrid ja mungad püüdsid rahvale üksteise võidu kombepuhtusega eeskujuks olla, ning terves kirikuelus valitses välispidise hiilguse peale vaatamata kiiduvääriline kainus ja maailma-lõbude põlgamine. Sellepärast võttis mungaelu suurel viisil hoogu. Igal pool tekkis uusi kloostrid, ja mõned neist pidasid Cluny munkade seadusi veel liig pehmeks. Näituseks asus üks Gregorius VII. aegne munk, Kölni Bruno, 1084. aastal kuue seltsilisega Lõuna-Prantsusmaal Grenoble juures La Chartreuse (l. schartröös) Alpi-orgu, et siin keset õudset ja karmi loodust oma keha vaevata ja oma kongides — kartausides — üksilduses ning vaikimises ainult Jumalat teenida. Varsti tekkisid ka mujal kohtadel kloostrid, mis end kartauslaste seaduste ja juhatuse alla heitsid ning nendega ühiselt uue mungaordu sünnitasid. Natukene hiljem tekkis Dijon'i (l. dishong) linnajuures asuva Citeaux'i (l. ssitoo) ehk Cistercium'i kloostri tegevusel cistercienslaste ordu, mis oma munkade elu üle niisama valdalt valvas ja tükk aega ühe oma poolehoidja mõjul kõik teised mungaordud varju jättis. See mees oli Bernard (l. bernaar) Clairvaux'ist (l. klärvoo), keda juba ta eluajal kui imetegevat püha meest austati ja kes suuremas lugupidamises seisis kui paavst; oma kõneosavuse ja vaimannete tagajärel oli tal nõnda suur mõju, et ta vürstisid ja rahvaid oma tahtmise järele juhtis. — Rahva lugupidamise mõjul hakkas uutele mungaordudele varsti hulgana varandust kokku voolama ja aegamööda võttis Innocentius III. ajal itallane Franciscus Assisi linnast, kes rikka kaupmehe elu oli maha jätnud ja armuandidest elavaks kerjuspreestriks heitnud, mõtte üles, uut mungaordut asutada, kes vaesuse töötust tõesti peaks ja ennast ainult armuan-

didega elataks. Pea-aegu selsamal ajal kogus hispaanlane Dominicus õpilasi oma ümber ja heitis nad niisamasuguste seaduste alla. Nõnda tekkisid kaks „kerjasmunkade“ ordu, franzisklased ehk paljasjalgsed ja dominiiklased ehk jutlustajad mungad, kes kõigis maades imeks-panemise-vääriliku kiirusega poolehoidjaid võitsid ning hingekarjase-kohuste täitmise ja jutlustamise teel rahvaste peale määratu suurt mõju avaldasid.

2. Kiriklik teadus ja kunst. — Sel ajal valitses üleüldse kõigis kirikuelu harudes lopsakas õiteajamine. Tähtsad mõtlejad püüdsid ristiusu õpetusi suure Kreeka mõttetarga Aristotelese õpetustega kokkukõlasse seada ja ristiusku seega paremini põhjendada. Nii tekkis iseäralik usuteadus, mille kallal pea-asjalikult ülikoolid juurdlesid ja mis sellepärast omale scholastika (koolitarkuse) nime sai. Prantsusmaa, uute mungaordude kodumaa, jäi ka scholastikaliste uurimiste peapaigaks, iseäranis sellest ajast saadik, kui keskaja kõige suurem õpemeister Abélar d (l. abelaar) oma hiilgava kõneanni ja julgete mõtetega teadusehimulisi õpilasi kõigist Euroopa riikidest Pariisi kokku tõmbas. — Selleaegne usulik vaimustus avaldas ennast ka kunstis. 11. aastasajal algas hiiglasuurte jumalakodade ehitamine, mille peale usklikud ühiselt oma jõudu kulutasid ja mis aastasadade pikkust tööd ning vaeva nõudsid, kuid ometi ainult harvadel juhtumistel täielikult valmis said. Kuna Saksamaal ja Itaalias vanem kristlik ehituslaad, nõndanimetud Romaani ehk ümmarguse võlvi stiil, toredad Speyeri, Mainzi Vormsi, Pisa ja teiste linnade doomkirikud sünnitas, tekkis Põhja-Prantsusmaal 12. aastasaja lõpupoolel uus ehituslaad, mida varemate aegade teadmatuse pärast Gooti (see tähendab barbarliseks), palju suurema õigusega aga Prantsuse ehk terava võlvi stiiliks kutsutakse, millest ristiusk omale kõige suurepärasema kunstilise kehastuse leidis. Nüüd ehitasid kuningad, piiskopid ja kodanikud üksteise võidu Saint-Denis'e (l. säng-dönni) linnas, Pariisis, Laon'is (l. laang), Chartres'is (l. schartr),

Reims'is (l. rängs), Amiens'is (l. amiäng), Rouen'is (l. ruaang), Bourges'is (l. buursh) ja mujal taeva laotusse tõusvaid peakirikuid, mis veel praegu neile linnadele auks ja uhkuseks on. Varsti lagunes Gooti ehituskunst ka teistes maades laiali, ning Saksamaa oma uhkete peakirikutega Strassburis ja Freiburis ning vägeva doomkirikuga Kölnis, Inglismaa oma Yorki ja Canterbury (l. kenterböri) peakirikuga, Itaalia oma marmori-doomkirikutega Sienas ja Milaanos ning Hispaania oma Burgose linna peakirikuga ajasid Prantsusmaaga kirikute ilu asjus võitu.

3. Jumala rahu (1041). — Kiriku mõjul omandas ka keskaja toores sõjapidamine meeldivama kuju. Võitlustes nõnda rahutute vaenlastega, nagu araablased, normannid ja ungarlased, oli ratsavägi sõjas ikka rohkem tähtsust omandanud. Hariükult otsustasid lahingute saatuse üle soomusrüetega kindlustud ratsanikud hobuste seljas, kes nõndasamuti soomustud olid; ratsameeste hulk oli sõjaväe tugevuse kohta mõelduandev. Vürstid hakkasid sellepärast väikest, aga hästi õpetud ratsanikkude väge paremaks pidama kui suurt, aga saamatut jalaväge, ja nõnda mõjusid kõik olud kokku, et väike õpetud ratsahulk omale sõjateenistuses tähtsust omandas; see hulgake tõusis eesõiguslise rüütlikeisuse nime all üleüldisest rahvakogust kõrgemale. Ratsateenistus tõstis inimese aadeliseisusse; isegi pärisori, kellele isand võimalikuks tegi ratsa sõtta minna, sai suurema austuse osaliseks kui vaene vaba mees, kes kodus põldu haris; pärisorja järeltulijad loeti sel kombel viimaks kui rüütlike „teenijad“ ehk „ministeriaalid“ aadeliseisuse hulka. Selles sõjaseisuses elas toores jõud, mis vabalt kõige metsikumaid ihasid täitis, olgu see ahnus, kättemaksmine või tapmine. Iga rüütel arvas omal õiguse olevat, sõda alustada ja pidada; sellest tuli, et keskajal sõda sagedasti alaliseks, rahu aga erakorraliseks nähtuseks oli. Sealjuures kaitsesid isandad oma nahka kindlates tornides ehk kantides, mis kaljukinkude peale ja mujale ligipääsemata kohtadele ehitati. Rahvas vaene aga pidi sellega

leppima, et tema viljad nende vaenukäikudel hävitati, tema varandus riisuti ja hurtsikud maha põletati! Saksa- maal takistas seda meeletut jändamist harilikult tugevate riigivalitsejate tahtmine; aga Prantsusmaal, kus esimesed capetinglased niisama jõuetud olid, nagu viimased karolinglasedki, valitses aastasadade jooksul kõige nurjatum rusikaõigus. Viimaks asus vaimulik seisus asja parandama; meele tuletades, et tema kohus on maa peal rahu valitsema panna, otsustas vaimulik seisus sinoodidel igatühte, kes edaspidi veel maarahu röövimise, verise kättemaksmise või mõne muu vägivald- teoga rikub, vande alla heita. Kuigi vaimulikud täiesti oma eesmärgile ei jõudnud, tunnistati siiski üleüldiselt seaduseks, et iga nädal neli päeva, kesknädala õhtust peale kuni esmapäeva hommikuni, sõjariistad puhkama pidid. See seadus, mida Jumalalahuks kutsuti, hakkas varsti tervel Öhtumaal maksma.

4. R ü ü t l i s e i s u s. — Pikapeale oskas kirik uhket aadeliseisust ta otstarbest paremini aru saama õpe- tada. Usu, leskede naiste, vaestelaste ning igasuguste taga- kiusatute kaitsemine pidi rüütli kohus ja aus viis ning naisterahvast lugupidamine tema uhkus olema. Sai kom- beks, et rüütli aust elukutse vastu pikemat aega ette val- mistati. Poisikene saadeti juba lapse-eas mõne võera aadelimehe kotta. Seal õppis ta lossiherra abikaasa juha- tusel kui rüütlipoiss ehk page (l. paash) viisakaid kombeid ning harjutas ennast ratsa sõitma ja sõjariistu tarvitama. 14. elu-aastast peale algas päris õppuse-aeg; ta käis kui kannupoiss rüütli kaasas jahi peal ning võitlusemängudel ja saatis teda ka sõjateel. Kui viimaks 21. eluaasta kätte jõudis, siis tuli r ü ü t l i k s - l ö ö m i n e, see tähendab, noormees võeti pidulikult rüütliseisusse vastu. Teda lasti kõigepealt öö läbi kusagil kirikus püstijalu valvata; siis panid peale varajast hommiku jumalateenistust pidul vii- bivad rüütliid ta raudriidesse. Üks pani kannused jalga, teine kiivri pähe ning soomusriide selga, kuna peremees nooremehele mõega, rüütliseisuse tundemärgi, vööle sidus

ja talle sellejärele palja käega vastu kukalt löi; pühalik manitsus, kõiki rüütli kohusid täita, käis rüütliks-löömisel kaasas. Kinkide toomine, lõbusad võitlusmängud ja pidusöök järgnesid piduliku talituse lõpul. Tihti löi ka mõni vana aus rüütel lahinguväljal enne või peale võitlust mitmed kannupoisid korruga rüütliks. Kõige hiilgavamal viisil avaldas rüütlikeisus oma osavust rahuajal võitlusmängudel ehk turniiridel, mis keskaja tähtsamateks pidustusteks olid. Harilikult panid vürstid või muud rikkad isandad säherdusi pidulisi sõjariistade tarvitamise proovimängusid toime, kuhu siis rüütliid, kes au tahtsid teenida, igast küljest kokku voolasid. Uhkesti ehitud aadeli-naisterahvaste ja lugemata rahvahulga silmade all ratsutasid rüütliid paarhaaval või ka tervete salkade kaupa odadega üksteise peale ja püüdsid vastast sadulast maha tõugata või, kui oda murdus, mõegaga ära võita. Kuigi võitlejad pealaest jalatallani raudriietega kaitstud ning nende odad ja mõegad nürid olid, oli mängul siiski oma jagu hädaohtu ja ta maksis mõnelegi mehele ta elu. Ka panid osavõtjad ühe jao varandust kaalu peale, sest mõnel turniiril jäi võidetu hobune ja raudriie võitjale või nende eest võeti lunastuseraha. See, kes turniiril kõige rohkem vastaseid ära võitis, sai auhinna, milleks harilikult üsna vähese väärtusega asi oli, nagu näituseks jahikull ühes jahikoertega või sarnane asi; kuid kuulsus, mis ta turniiril omandas, valmistas talle hiilgava tuleviku. — Mitte ainult terariistadega, vaid ka vaimuteravusega püüdis aadeliseisus kuulsust võita. Lõuna-Prantsusmaal ilusa taeva all, kus üleüldse rüütlikeisus oma peenendud iselaadi omandas, õitses troubadouride (l. trubaduurid) ehk rüütliisost laulikute kunst, kes lauludes täis ilu ja tuld kõiki neid tundmusi avaldasid, mis rüütli südant liigutasid. Põhja-Prantsusmaal tunti rohkem lõbu jutustavatest kangelaselauludest ehk „rüütliromaanidest“. Selleks pakkusid luuletajatele muinasjutulise Britannia kuninga Artuse ja tema lauluseltsiliste kui ka Karl Suure ning ta paleekaaslaste ehk paladiinide teod lõpmata ainet; iseäranis ülistati vahva Rolandit luge-

mata lauludes kui eht rüütli eeskuju. Prantsusmaalt lagunes see luulelaad ka üle muude Öhtu-Euroopa maade laiali. Saksamaal aimasid nõndanimetud „kojaluuletajad“ osalt Prantsuse eeskuju järele, osalt jälle ammutasid nad kodumaa rikkalikust vanajuttude allikast aineid ning lõid suurepäraseid luuletöid, nagu Nibelungide laul ja Gudrun, mida mitte ilma põhjusega Saksa Iliaseks ja Odysseiaks kutsutakse. Seal kõrval edendasid nad peaaesjalikult minnelaulu, see tähendab naisterahvaste ülistamiseks pühendud luulet. Küll vaatasid nüüd rüütliid kui ainsad peene kombe, hariduse ja sõjakunsti kandjad laialisemate rahvahulkade peale õieti vast põlgusega alla, küll sai seaduseks, et ainult rüütli poeg rüütliks tohib saada, nii et sõjameeste seisus seega kinniseks päritavaks seisuseks muutus. Aga rüütlike kombel avaldas selle aja kohta ometi kõige paremat mõju. Kuigi tõsine elu aadetest kaugele maha jäi, vaatasid paljud siiski oma kohuste peale tõsiselt; veel tänapäev sisaldab „rüütli“ sõna ilma kavaluse ja otsekohe vahvuse mõistet.

5. Urban II. ja Clermondi konsiilium (1095). — Miski asi ei näidanud rüütli-aule kohasem olevat kui uskmatade vastu võidelda. Rüütel arvas end sealjuures Jumalat ja kirikut teenivat ning leidis kõige hõlpsamalt mahti oma nime kuulsaks teha ja vahvaid tegusid korda saata. Seni oli peaaesjalikult Hispaania säherduste võitluste kodumaa olnud, sest siin oli araablase riik lagunemisel ja läänegootlased Asturia mägedes katsusid võitluses oma maad samm-sammult tagasi võita. Juba ammu oli Hispaania rüütlikele, kelle hulgast 11. aastajal kuulus vägimees don Rodrigo Diaz, hüünimega Cid, silma paistab, kõigist ristiusulistest maadest, iseäranis aga Prantsusmaalt, seitsimehi abiks ruttanud. Üks niisugune Prantsuse rüütel, Henri Burgundimaalt, asutas a. 1095 Portugali riigi. — Korruga avanes rüütlikegudele üsna uus tegevuseväli. Juba keiser Konstantinist saadik, kes Jerusalemma püha haa kiriku asutanud, kihutas vagadus kristlasi hulgan sinna kohta rändama, kus Önnis-

tegi ja oli elanud ja kannatanud; tihti olid Jerusalemma minejate usurändajate rongid tuhanded inimesed suured. Palestiina peremehed olid Mohammedi usulised, ja nende vaen tegi usurändajatele tihtigi palju tüli. Iseäranis sest ajast saadik, kui toored türklased, nõndanimetud seldshukid, 11. aastasaja keskel kaliifiriiki olid tunginud ja seal võimu oma kätte kiskunud, kajasid Õhtumaal usurändajate usukaebtused uskmatade vägivalda tegude üle. Ühtlasi ilmusid Kreeka keisri saadikud paavst Urban II. juure ja palusid abi seldshukkide vastu, kes Väike-Aasia juba ära võitnud ja nüüd Konstantinoopoli kallale ähvardasid tungida. Urban II. kutsus konsiiliumi Clermonti (l. klärmong) linna Prantsusmaale kokku, kus kiriku ja rüütlikeisuse peatugi oli. Siin kirjeldas ta lausa taeva all lugemata rahvahulga ees liigutaval sõnal seda häbi, et Õnnistegija haud uskmatade käes seista, rääkis vagade usurändajate kannatustest ja neist hädaohtudest, mis türklaste poolt ristiusu-rahvaid ähvardasid, ning kutsus üles püha sõda algama; neile, kes sõtta lubasid minna, töötas ta pattude andeksandmist ja igavest elu. Vaevalt oli ta kõne lõpetanud, kui rahvas nagu ühest suust hüüdis: „Jumala tahtmine sündigu, Jumala tahtmine sündigu!“ Rikkad ja vaesed, vaimulikud ja ilmalikud koosolijad ruttasid paavsti juure ning andsid talle töötuse sõjast osa võtta; kohe sealsamas paigas oli seega mitme tuhande meheline sõjavägi valmis. Punane rist, mis parema õla külge õmmeldi, pidi Jumala sõjameeste tundemärk olema; sellepärast hakati neid ristisõdijateks ja nende ettevõtteid ristisõdadeks kutsuma.

6. Esimene ristisõda (1096—1099). — Palaviku sarnane vaimustus, kirjeldamata igatsus Hommikumaa järele võttis kõikides seisustes võimust, iseäranis Prantsusmaal, Rheini äärsetes maades ja Itaalias. Vürstid ja rüütlikd valmistasid usinalt sõja vastu; kuid ka alam rahvas, kelle kätte muidu sõjariistu ei antud, lahkus oma hurtsikutest ja tungis kõige ägedamalt pühasse sõtta. Suured rahvahulgad kogusid üksiklase Amiens'i

Peetri, ümber, kes eesli seljas läbi maa ratsutas ja oma kihutavate jutlustega hulkasid vaimustas. Juba 1096. aasta kevadel läksid esimesed ristisõdijate salgad Amiens'i Peetri kaasas Donau jõge mööda alla ida poole. Aga vaevalt jõudsid korraldamata inimeseparved, kel pealegi puudulikud sõjariistad käes, Väike-Aasiasse, kui türklased nad väikese väevaga ära võitsid. Teised, veel vähem korraldud salgad algasid oma ristisõda seega, et nad Rheini ääres ja Donau jõel kaitseta juutide kallale tungisid ning neid peksma hakkasid. Kuid need ristisõdijad hävitati juba Ungrias ära, sest ungarlased ei tahtnud niisugusid usuvõitlejaid oma maast läbi minna lasta. — Viimaks hakkasid vürstid oma korraldud vägedega liikuma ja suured sõjameeste parved volasid mitmesugusid vee- ja maatesid mööda Konstantinoopoli ette kokku. Suurem osa ristisõdijaid olid prantslased; seepärast kutsutakse Idamaal kõiki eurooplasi veel praegu frankideks. Sinna ilmusid oma rüütlitega vägev Toulouse (l. tuulus) krahv Raymond (l. remong), Prantsuse kuninga vend, Vermandois'e (l. vermangduaa) krahv Hugo (l. ügo) ja Normandie hertsog Robert, Villiam Maadevõitja poeg; siis Itaalia normannid kavala Otranto vürsti Boëmund'i ja tema sugulase, julge Tankred'i juhatusel ning lõpeks sakslased, kellest lothringlased tubli Bouilloni (l. buljong) krahvi Gottfriedi, Alam-Lothringi hertsogi ja tema vendade juhatuse all seisid. Kõiki sõjamehi kokku oli umbes 300.000, kellega veel suur arv sulaseid, munkasid, naisi ja lapsi kaasas käis. Paavsti saadik, Puy (l. püi) piiskop Adémar pidi tervet väge paavsti nimel juhtima. Peale pikki läbirääkimisi Kreeka keisriga, kes kõiki maid, mis ristisõdijad peaksid ära võitma, omale nõudis, läks sõjavägi viimaks üle Bosporuse väina, ja võitlus uskmatadega hakkas peale. — Vaenlase vahvus ja kavalus, harjumata palavad ilmad ning toidu- ja vee-puudus Väike-Aasia tühjal sisemaal tegid ristisõdijatele suuri raskusi. Ka ei olnud nende keskel ühtmeelt. Páris ülemjuhti polnud olemas ja vürstid käisid

oma käe peal peaväest lahus maid võitmas. Kui Süüriasse jõuti, läks Gottfriedi vend Baldwin üle Eufrati jõe ja asutas omale rahvarikkas Edessa linnas vürstiriigi. Teised asusid Antiochia linna piirama, mis ikka veel üsna suur ja kindel linn oli. Pahad ilmad, haigused ja nälg tapsid inimesi hulgana, kuid ikka veel polnud ettevõtte kordamineku peale lootust. Viimaks läks Boëmundil korda äraandja abil linna pääseda, kus kristlased oma viha koleda veresaunaga kustutasid. Aga juba lähenes määratu suur saratseenlaste (türklaste) vägi Mesopotaamia poolt, nõnda et ristisõdijatel muud nõu üle jäänud, kui Antiochia müüride taha varjule minna. Piirajatest said raskesti kimbutud piiratavad; meelegeitmisel püüdsid nad viimaks Boëmundi juhatusel linnast välja tungida ja nende vihasele vahvusele ei suutnud türklaste hulk vastu seista. Antiochia äravõitmine oli tervelt Boëmundi töö, kes selle eest linna oma vürstiriigiks tegi. — Teised vürstid läksid oma sõjameestega töötatud maale ja 7. juunil 1099, seega kolm aastat peale kodunt lahkumist, nägid nad mägedelt oma ees Jerusalema. Põlvili maas nuttes ja Jumalale kiitust lauldes teretasid ristiinimesed püha linna. Neil oli umbes 20.000 võitluseks kõlbulist sõjameest järel; vaenlaste vägi oli kaks korda suurem ja Jerusalemi ise tugev kindlus. Aga vaimustus kihutas kristlasi vahvuseimesid korda saatma. 15. juulil võtsid nad linna tormijooksul ära. Otsekui metselajad tungisid võitjad linna elanikkude kallale ja nottisid kõik maha, kes ette juhtusid, ei hoolitud vanadest raukadest, ei naistest ega lastest, ja juudid põletati ühes oma palvemajadega hoopis ära. Ja needsamad inimesed, kes praegu alles märvatseva õelusega tapnud ning põletanud olid, ruttasid peale verise töö lõppu pühadele kohtadele ja saatsid põlvitades ning pisaraid valades palavaid õhkamisi ja tänupalveid taeva poole. Suur eesmärk oli viimaks ometi kätte saadud ja eestvedajad otsustasid Jerusalema kristliku kuningriigi asutada. Nad pakkusid kuningakrooni Raymondile, ja kui Raymond selle tagasi oli lükanud, siis Gottfriede-

dile, kes oma õiglase oleku ning vahvuse poolest üleüldises lugupidamises seisis. Gottfried võttis valitsusemured oma kanda, kuid ei tahtnud seal, kus Önnistegija kibuvitsa-krooni oli kandnud, kuninga kuldkrooni kanda ja nimetas ennast ainult püha haua kaitsjaks. Veel sai väga kangelane uhke võidu ühe suure vaenlaseväe üle, mis Egiptusest tuli; siis aga suri ta juba järgmisel aastal ja jättis riigi oma agara vaimuga vennale Baldwinile, kes kuninga aunime vastuvõtmast enam ei tõrkunud.

7. Teine ristisõda (1147—49). — Alaliselt juurevoolavate ristisõitjate kui ka veneetslaste, genovalaste ning pisalaste abil, keda kaubanduslised kasud taga kihutasid, pidas noor Jerusalema kuningriik Gottfriedi lähemate järeltulijate all vaenlastele õnnelikult vastu. Aga varsti pöörasid asjalood: Edessa, ristiusulise võimu eelkants Idamaal, langes jälle mohammedlaste kätte ning uuesti hakkasid ärdad abipalved Öhtumaale kostma. Mis paavst Urban II. ja Amiens'i Peeter esimese, seda tegi Clairvaux Bernard teise ristisõja heaks. Ta jutlused vaimustasid tuhandeid, ning kaks tähtsat Öhtumaa riigipead, Prantsuse kuningas Louis VII. ja Saksa kuningas Konrad III., läksid ise ristisõtta. Lagemata sõjameeste hulgad, sakslased kõige ees, voolasid Donau jõge mööda ida poole. Kuid ristisõda lõppes haledalt. Eestvedajate ettevaatamatuse tagajärjel, kes elutarviduste muretsemise ja vaenlase maa tundmaõppimise eest tarvilikult hoolt ei osanud kanda, kui ka sõjameeste seas valitseva korralageduse mõjul ootas ristisõdijaid juba Väike-Aasias hukatus. Mõlemad kuningad sõitsid oma sõjavägede riisemetega laevade peal töötatud maale ja pöörasid viimaks koju, ilma et neil korda oleks läinud Hommikumaal vähematki head teha.

8. Kolmas ristisõda (1189—1192). — Vaimustusele ristisõdade vastu andis teise ristisõja kurb lõpp raske hoobi. Aga kui 1187. aastal teade tuli, Jerusalemi olla langenud, lõi vaimustus veel kord vana jõuga lõkkele. Palestiina kristlased olid suurevaimulist Saladin'i, kes maavalitsejast iseseisvaks Egiptuse sultaniks tõusnud,

ettevaatamata kombel äritanud ja nüüd oli Saladin nende sõjaväe verises lahingus ära võitnud; pea-aegu terve maa oli silmapilgu jooksul tema kätte langenud. Küll paistis helde meel, mida Saladin Jerusalema ja teiste linnade vastu üles näitas, ristiisku võidumeeste metsiku õeluse kõrval kaunisti silma, siiski sundis see häbi, et püha haud jälle uskmatade käes oli, Öhtumaa kõige vägevamaid valitsejaid ristosõtta minema. Teele läksid Prantsuse kuningas Philippe Auguste (I. filipp ogüst), Inglise kuningas Richard Lõvisüda, ja ka elatanud Saksa keiser Friedrich Barbarossa ei tahtnud parajat juhtumist mööda lasta minna, et oma kangelase-elu kohaselt lõpetada. Harjunud sõjamehe ettevaatusega asus ta asja toimetama. Kõik valmistati hoolega ette, ja viimaks läks Barbarossa hästi korraldud rüütliväega sõjateele. Võidurikkalt tungis ta läbi Väike-Aasia edasi, kus Türgi linn Ikonion (nüüdne Konia) ta kätte langes. Juba mõtles Saladin kardetud keisri eest Egiptusse taganeda, kui Barbarossa Kilikiast, Väike-Aasia kogupoolsest osast, kiirkäigul läbi marsides, Kalykadnose jõkke suplema läks ja seal rabanduse tagajärjel ära uppus (1190). Sakslaste kurvastus ja kohkumine oli nõnda suur, et suurem osa sõjamehi koju tagasi pööras. Ülejäänud osa juhtis Barbarossa poeg, Shvaabi hertsog Friedrich, Akkoniette, mis tähtis kindlus Süüriamaal oli. Siia tulid ka prantslased ja inglased oma kuningate all laevadega üle mere, ning kindlus langes ühise tormijooksu tagajärjel. Kuid haavav upsakus, mida Inglise kuningas Richard sakslaste ja prantslaste vastu üles näitas, takistas ristosõja edenemist. Prantsuse kuningas Philippe Auguste lõi sõjast lahti, ja kuigi Richard, kes mitte ilma-aegu Lõvisüdame nime kandis, oma vahvuse ja õelusega Hommikumaal suurt hirmu äratas, oskas tark Saladin teda ikkagi ta võiduviljast ilma jätta. Viimaks tegid Richard ja Saladin lepingu, mille järele merelinnad kristlastele jäid ja usurändajad vabalt Jerusalemmas võisid käia. Veel kaua peale seda hirmutasid Saratseeni emad oma nutjaid lapsi hüüdega: „Richard tuleb!“

9. Neljas ristisõda. Ladina keisririik (1204). Laste ristisõda (1212). — Õhtumaal ei tahetud kolmanda ristisõja halva lõpuga leppida. Innocentius III. manitsuste peale seati uus sõjavägi kokku, mille veneetslased oma laevadega Konstantinoopoli alla viisid. Kuid selle asemel, et Hommikumaale minna, segasid ristisõdijad end Kreeka troonitülide vahele. Kui neile nende kaastegevuse eest küllalt hästi ei maksetud, võtsid nad linna tormiga ära, riisusid, tapsid, lõhkusid kunstitöösid ja määratsesid Konstantinoopolis veel hullemini kui omal ajal vandaalid Roomas (1204). Selle järele jagasid nad Kreeka riigi omakeskis ära. Nende kõige tähtsam eestvedaja, Fländriamaa krahv Balduin, nimetati keisriks, keegi teine nimetas enese Saloniki kuningaks ja kolmas enese Ateena hertsogiks; veneetslased aga kiskusid mere-ranna ja saared omale, mis neile kui kaupmeestele kõige kohasem suutäis oli. Nüüd võis paavst ennast ka Kreeka kiriku peaks lugeda. Kuid seda võitu ei maitsenud Room kaua; juba 57 aasta pärast oli „Ladina“, see tähendab Õhtumaa, keiser sunnitud jälle Kreeka keisrile aset andma. — Kuna täieealised ristisõdijad sel viisil oma ülesande unustasid, tegid lapsed otsuseks Jerusalemma päästma minna. Tuhanded ala-ealised ristisõdijad läksid ühe Prantsuse karjapoisi juhatusel teele, ilma et vanemad neid kinni pidada julgesid. Üks osa lapsi sai juba mererannale minekul armetult hukka, teise osa meelitasid südameta sahkerdajad Marseilles (l. marsseej) laevade peale ja müüsid Egüptuse sahkerdajatele ära; ainult mõned jõudsid koju tagasi.

10. Ristisõjad ketserite vastu ja inkvisitsiooni kohus (1209—1229). — Mistarvis pidi veel Hommikumaale mindama, kui paavst Innocentius III. uut laadi ristisõjad välja mõtles, mis rohkem saaki tõotasid, kuid hoopis vähema hädahuga ühendud olid? Lõuna-Prantsusmaal, rüütlite ja nende luule kodumaal, mis sel ajal vististi kõige õitsvam ja kõige rohkem haritud maa Euroopas oli, hakkas katoliku kirikule vaenulik vaim maad võtma.

Arvurikas usulahk, mille poolehoidjaid Albi linna järele (Tarn'i ääres) albigenlasteks kutsuti, ei tahtnud paavstist ega piiskoppidest enam midagi teada. Mitte just nõnda kaugele ei läinud valdenslaste usulahk, mille Lyoni kaupmees Peetrus Valduš asutas ja mis Brescia Arnoldi mõttes puhtust ning lihtsust, mida evangeelium nõudnud, kirikus maksma tahtis panna. Kui nüüd ei paavsti saadikutel ega ka ägeda Dominicuse jutlustel korda ei läinud usust taganejaid pöörata, laskis Innocentius III. nende hävitamiseks risticõja välja kuulutada. Lagemata inimesteparved, keda usumäratsus või ka alatu saagihimu taga kihutas, tungisid õnnetu maa peale ja laastasid seal koledal kombel. Kui ühe linna äravõtmisel tarvis oli usklikka ketseritest lahutada, hüüdis Citeaux'i abt: „Tapke kõik maha; küll Jumal omad ära tunneb!“ Ühiselt, usuvahe-dest hoolimata, võitsid peovencelased (l. provanglased) sõjariistad kätte ja võitlesid pealetungivate inimeste karjades aastakümnete kaupa oma isamaa eest. Viimaks pani Prantsuse kuningas surmani väsinud maa peale käpa ja tegi ususalgamisele lõpu. Et usku edaspidi enam hädaoht ei hakkaks ähvardama, andis paavst ketserite ülesnuuskimise ehk inkvisitsiooni Dominicuse ordu munkade hooleks. Inkvisitsioonikohus võis igaühte kõige vähemagi kahtluse korral kinni võtta ja piina abil oma mõtteid üles tunnistama sundida; kes süüdlane leiti olevat, seda ootas tavaliselt tulesurm. Lagemata tuleriidad lõõmasid nüüd Prantsus-, Itaalia, ja Hispaaniamaal; kord põletati Veronas ühe päevaga kuuskümmend inimest ära. Siiski ei läinud munkadel korda inkvisitsiooni kõigil pool sisse seada: Saksamaal katsus üks dominiiklane, Konrad Marburgi linnast, seda teha, kuid rahvas nottis ta maha, ja kellegil ei olnud enam tahtmist tapetu jälgedesse astuda.

11. Risticõdade lõpp (viies 1228. kuues 1250. ja seitsmes 1270.) — Vaimustus päris risticõdade vastu oli Öhtumaalt kadunud. See tuli Barbarossa pojapoja Friedrich II. juures avalikuks, kes oma kroonimise puhul pühale maale töötas minna, kuid risticõjaga nõnda kaua

viivitas, kuni paavst Gregorius IX. ta kirikuvande alla heitis. Kui Friedrich selle järele Egüptuse sultaniga läbirääkimisi alustas ja Jerusalema ilma mõegahooobita kristlastele võitis, ei rõemustanud paavst selle üle sugugi, vaid pani keisri uuesti vande alla, tegi talle Hommikumaal igasugusid takistusi ja saatis tema äraoleku ajal koguni sõjaväe Neapoli riigi kallale. Võitluse ajal Friedrich II. ja paavstide vahel langes Jerusalema jälle mohammedlaste kätte. Nüüd võttis Prantsuse kuningas Louis IX. Püha, kes niihästi vaga inimene kui ka tubli valiteja oli, püha haa vabastamise oma peale, kuid leidis sealjuures oma vasallide poolt nõnda vähe nõusolemist, et ta neile ristimärkidega riideid kinkis ja neid sel kombel kavalusega ristiõjale pidi meelitama. Seekord oli Egüptus saratseenlaste tähtsamaks asupaigaks; sellepärast juhtis Louis hoobi Egüptuse vastu. Kuid Niiluse jõesuu kanalirägas-tikus võeti ta ühes sõjaväega vangiks ja lasti alles suure lunastuseraha vastu vabaks (1254). See õnnetus ei teinud knningat aga veel araks ja ta läks 1270. aastal uuesti püha maa poole teele. Sealjuures mõtles ta Tunist kristlastele võita, aga tõbi tappis tema ja suurema osa sõjamehi; ülejäänud prantslased löid kartma ja pöörasid koju tagasi. Seega lõppesid ristisõjad.

12. Vaimulikud rüütliordud. — Et kristlased ammu juba oma võimu Hommikumaal ei kaotanud, tuleb pea-asjalikult vaimulikkude rüütliordude arvesse panna, kes Palestiinas nagu alatine sõjavägi asusid. 1118. aastal olid kaheksa Prantsuse rüütli mõtte peale tulnud oma rüütliööd ainult veel kirikuteenimise otstarbel teha. Munkade eeskujul võtsid nad endi peale vallalise põlve, vaesuse ja sõnakuulmise kohustused, kuid lisasid kolmele kohustusele veel neljanda juure, nimelt võitlemise usurändajate ja pühade kohtade heaks. Nõnda tekkis ordu, mille liikmed munga- ja rüütlikohustusi korruga täitsid. Valge mantel punase ristiga oli ordu liikmete tundemärk; ordu eesotsas seisis suurmeister. Suurmeister asus Jerusalemas, vana templi kohale ehitud

majas; sellest sai ka munkrüütlike ühisus omale Templi-
 ordu nime. Ordu tõusis varsti tervel Õhtumaal suurde
 lugupidamisse. Kõige tutvamate sugukondade liikmed
 Prantsuse ja teistelt maadelt astusid ordurüütlikeks, ja nagu
 mungaordudele, nii voolas ka templiherradele kingitusi
 ning pärandusi kõige rikkalikumal viisil kokku. — Nende
 eeskujul muudeti selle järele üks vanem itallaste asunud
 vaimulik vendsus ümber, mille liikmed seni haigete usurän-
 dajate ravitsemisega omale hingeõnnistust olid otsinud,
 Jerusalemas *Johannese hospitalis*. Nüüd võttis ka
 see vendsus oma ülesannete sekka võitlemise uskmatade
 vastu ning jaotas oma liikmed rüütlikeks, vaimulikkudeks
 ja haigeravitsejateks. Nagu templirüütlike, nii seisis ka
Johannese ordu eesotsas meister; selle ordu rüütlike
 tundemärgiks oli must, valge ristiga mantel. Kolmanda
 ristsõja puhul tekkis *Saksa* ordu, kolmas suur vaimulik
 rüütliühisus. Akkoni linna piiramisel (1190) asutasid
 Lübecki ja Bremeni kaupmehed haigete suguvendade ravit-
 semiseks vendsuse, mis mõni aasta hiljem *Johannese* ordu
 eeskujul rüütliorduks muudeti. Saksa rüütliordu liikmed
 kandsid valget musta ristiga mantlit. — Need ordud kait-
 sesid püha maad alalises võitluses islami ülevõimu vastu.
 Kuid kõigest vahvusest hoolimata ei suutnud nad ilma
 Õhtumaalt saadava mõjuva toetuseta oma seisukohta ometi
 mitte kauemat aega kinni pidada. Kui ristsõdijate vool
 kokku kuivas, olid frankide võidupäevad idas ka loetud.
 Aastal 1291 langes *Akkon*, viimane rüütliordude kants,
 vahvast vastupanekust hoolimata mohammedlaste kätte, ja
 rüütliid olid sunnitud Palestiinast lahkuma. Missugune
 saatus templiherrasid ootas, sellest kõneleme tagapool.
Johanniitlased asusid esiteks *Kyprose* ja sealt
Rhodese saarele, kuhu nad kakssada aastat paigale
 jäid, ning kui türklased selle saare oma alla võtsid, läksid
 nad *Malta* saarele, mis veel Napoleoni ajalgi johanniit-
 laste käes oli. *Saksa* ordu rüütliid aga leidsid
 omale uue kodupaiga *Ida-Saksamaal*, *Visla* jõe äärest.
 Juba *Friedrich II.* ristsõja ajal oli osa *Saksa* ordu

rüütliid sinna läinud, et paganausulistele preislastele, kes Läti sugu rahvas oli, ristiisku viia. Koledate võitluste järele võitis ordu Preisimaa poole aastasaja jooksul ristisõdijate abil ära ja hakkas oma jalgealust nobedasti kindlustama, sakslasi linnadesse ja küladesse vedades. Varsti laiendas ta oma valitsuse ka Kura- ja Liivimaa üle.

13. Ristisõdade tagajärjed. — Ristisõdade päris eesmärk oli kättesaamata jäänud, ja Öhtumaa ilmaaegu miljonid inimesi ohverdanud. Aga siiski ja paljudest jälkidest tegudest hoolimata, mis nendega kaasas käisid, peab neid keskaja kõige suurepärasemaks nähtuseks lugema. Kui inimese iseloomu kõige kõrgemaks omaduseks kõrgete aadete ohvrimeelse teenimise seame, siis leiame niisugust aatekõrgust ristisõdade ajal lugemata hulkade juurest. Muidugi ei või kõiki nende püüdeid õigeks tunnistada, aga meil ei ole mingit õigust neid sellepärast hukka mõista; iga aeg elab ja töötab oma aadeteringis. Pealegi oli ristisõdadel Euroopa kohta ka muidu suur tähtsus. Kolmesaja aasta jooksul takistasid nad türklasi Euroopasse tungimast ja käuplemine sai nende mõjul vägevast hoogu. Hommiku- ja Öhtumaa vahel algas elav läbikäimine, mis varsti kuni kõige kaugemasse idasse ulatas. Juba 1270. aasta ümber rändasid Veneetsia kaupmehed läbi Mongoolia Hiinamaa le, muude seas Marco Polo, kes India kaudu koju tagasi tuli ja maailma oma reisikirjeldustega imestama pani. Vahemere äärsed linnad, pea-asjalikult Pisa, Genova ja Veneetsia, kelle laevu ja kaupmehi kõigis Idamaa sadamates Niiluse suust kuni Doni jõe suuni, leida võis, löid vägevast õitsele. Laienenud läbikäimisest said ka sisemaa linnad kasu; iga pool läksid linnad jõukamaks ja vägevamaks. Tekkis jõukas, eneseteadlik kodanikuseisus, kuna aadel ristisõdades küll palju au ja kuulsust võitis, aga tõepoolest ometi hulga tähtsust kaotas; sest palju suurtsugu perekondi sai ristisõdades kas täielikult otsa või jäi suurte kulude tagajärjel vaeseks. — Hulk uusi teadmisi, uusi mõtteid äratas

teaduhimu ja üleüldse mõjus Hommikumaa kõrge haridusega tutvaksamine elustavalt terve Öhtumaa vaimuelu peale. Seega, et kristlased ja saratseenlased üksteisele lähemale astusid, kaotas ka vastastikune pime vaen aegamööda oma teravuse: õpiti inimeses inimest austama, selle peale vaatamata, missugust usku ta tunnistas. Nähti ära, et igas usus ausameelsus ja mehisus õisi võivad ajada; niihästi kristlased kui ka mohammedlased avaldasid Saladini sugusele mehele kiitust. Sel viisil jahtus usuliste tundmuste pime kuumus ja andis kainele mõistusele rohkem aset. Nõnda pidi ka paavstivõim varsti tunda saama, et ta oma vana mõju inimeste meelte kohta oli kaotanud; ta pidi nägema, et sel silmapilgul, mil ta maailma täielikult oma voli all arvas seisvat, rahvad tema eestkostmisest tüdinud olid ja iseteesid käima tahtsid hakata.

IV. Läänemere maakonnad.

1. Maa ja rahvas. — Läänemere maade ajalugu ei ulata võrdlemisi kuigi kaugemale minevikku. Küll viivad maa seest leitud asjad, mis kas tööd tehes kogemata kadunud või armsatele omastele meelega hauda kaasa pandud, meid kaugemale, kuni 1. aastasajani e. Kr. tagasi, aga teadmata on, missugused rahvad sel ajal siin elasid, kas praegused või mõned muud, kes teiste eest, võib olla suure rahvarändamise ajal, põgenema on pidanud. Alles enam kui 1000 aastat p. Kr. saame meie naabrite kaudu, kel Läänemere maadega ühendust, selle maa rahvaste üle selgemaid teateid. Siis elas siin kahte tõugu rahvaid, ühed Soome-Ugri, teised Leedu-Läti tõugu. Soome-Ugri tõugu olid eestlased, kes neissamades paikades elasid kus tänapäevgi, siis liivlased, kes Pärnu lahe äärest algades rannamaal kuni Väina jõeni asusid, ja viimaks kuralased, kes Kura rannamaa oma kätte olid võtnud. Leedu-Läti tõugu rahvad olid lätlased ja semgalid, kes Lõuna-Liivimaal ja Kura sisemaal asusid, peale selle leedulased, kes juba kaugemal lõuna pool

elasid, praegusest Kovno kubermangust algades. Liivi ja Kura rahvas on nüüd peaaegu sootuks kadunud: nad on aja jooksul lätlasteks muutunud. Maa ise kannab ajaloos Livonia ehk Liivimaa nime liivlaste järele, kellega võerad Väina jõesuus kõige pealt kokku puutusid; alles pärastpoole hakati Eesti-, Liivi- ja Kuramaad igaühte isemaakonnaks lugema. Kõik need rahvad olid ajaloolise aja algul põlluharijaks rahvaks saamas, elasid paganausus ja kumardasid igaüks ise oma jumalaid. Rahvad ei sõbrustanud oma vahel mitte, vaid käisid üksteist sagedasti riisumas ja tapmas, nii et nende vahel alaline sõda valitses. Keegi neist rahvastest ei olnud end veel ühise valitsuse alla jaksanud korraldada, vaid nad elasid suguharude kaupa koos, kelle juhiks sõja ajal valitud „vanemad“ heidavad.

2. Vahekord naabritega. — Eesti ja Läti rahvas, kes kuni sinnamaani oma keele, kombed ja rahvuse visalt alal jõudnud hoida, on kahe suure rahva vahele nagu kiilutud; neid ümbritsevad ida poolt slaavlased ja lääne poolt germaanlased, kes mõlemad algusest saadik kena mere-äärset maad oma valitsuse alla on ihaldanud. Kelle käes Läänemere rand oli, selle käes oli ka mere kaudu kauplemine, mis suurt kasu tõotas. Loomulikult tungisid siis naabrid igalt poolt Läänemere maade kallale ja tegid selle maa lõpmata sõdade talermaaks. Ida poolt Peipsi järve tagant ja Väina jõe poolt ilmusid venelased küll kauplema, küll sõdima. Mõnikord läks neil korda mõnda osa eestlasi ja lätlasi ära võita ja maksu makma panna. Nii võitis Vene suurvürst Jaroslav Vladimirovitsh Ugauniamaa (Tartumaa) eestlased ära ja muutis eestlaste maalinna, mis praeguse Tartu asemel oli, Vene kantsiks, millele ta oma ristinime Jüri järele Jurjev nimeks pani (1030). Aga varsti oli eestlastel Vene kants jälle maha põletud ja 30 aastat hiljem olid nad ise venelaste kallal ning katsusid tormiga nende Pihkva kindlust ära võtta (1061). Veel mitu korda võtsid venelased Tartu ja Otepää kantsi oma alla, pidid aga niisama mitu korda nad jälle käest ära andma ja said vahetevahel ka

ise oma kodumaal eestlaste käest kibedalt lüüa. Lääne poolt tulid germanlased, kord daanlased, kord rootslased, Läänemere idarannale röövima ja saaki otsima, said aga ise niisama eestlaste ja kuralaste röövimiste all ka palju kannatada. Kõige viimati käisid eestlased ja kuralased veel a. 1188 oma naabrite abil laevadega Rootsimaal Mälari järvel röövimas ja lõhkusid sel puhul Sigtuna linna ära, mis tugev kaubalinn oli.

3. Kokkupuutumine sakslastega. — Kuna need võitlused ilma suurema tagajärjeta edasi-tagasi käisid, ilmus lääne poolt veel üks osaline teiste hulka, kes esiti omale sõbra näol teed valmistas, siis aga mõega tupest võttis ja oma kõrgema kultuuri abil maa pärisrahvast ristiusu toomise nime all oma alla hakkas suruma. Uued pealetulijad olid sakslased, 12. aastasaja keskel, öeldakse a. 1157. ilmusid esimehed Saksa kaupmehed Breemenist või Lübeckist esimest korda Väina jõe suhu, kus nad liivlastega kasulikku kaubaäri tegid. Peale selle hakkasid nad siin iga aasta kauplemas käima ja ehtasid Väina jõe kaldale, 40 versta jõesuust ülemal, kuhu nende merelaevad veel ülesse said sõita, Üksküla kohal omale varsti majad ja kauba-aidad. Nagu mujalgi tundmata maades, nii ilmusid ka siin kaupmeestele, kes esimesed teerajajad olid, vaimulikud mehed tagant järele ja hakkasid paganate keskel ristiusku laiali laotama. Esimene vaimulik mees, kes sakslastega ühes Liivimaale tuli, oli Breemeni peapiiskopi saadetud vaga ja elatanud munk Meinhard. A. 1186 võis Meinhard oma uutele ristitutele Ükskülas juba esimese ristiusu-kiriku ehitada, ja varsti peale seda kinnitas paavst ta Üksküla piiskopiks. Kui aga uus piiskop ühes oma preestritega uute ristiusuliste käest kõigi nende saaduste pealt kümnendat osa enesele maksuks hakkas nõudma, ei tahtnud liivlased enam ristiusulised olla, vaid läksid Väina jõkke ja pesid ristimise vee eneste pealt maha. Ehk Meinhard küll, nagu selleaegne preester ja ajaraamatu kirjutaja Hendrik, kes „Läti Hendriku“ nime all tuntud, oma ladinakeelse ajaraamatu algusel kinnitab, „ainult Kristuse

ja tema sõna kuulutamise pärast“ Liivimaale oli tulnud, leppis ta ometi kergesti selle mõttega, et ristiusust taganenud liivlasi sõjavõimuga jälle ristiusku vastu võtma peab sundima. Varsti hakati paavsti loaga Saksamaal otse ristisõdijaid koguma, kes Liivimaa paganate vastu võideldes pattude andeksandmist pidid leidma, ja kuulutati Liivimaa ristisõjad niisama võimsaks pattude andeksandmise abinõuks, kui Hommikumaa ristisõjad. Meinhardi järeltulija Berthold ei tulnudki ennem Liivimaale, kui tal terve vägi ristisõdijaid kokku oli kogutud. Aga juba esimeses lahingus sai ta liivlaste odahoopide all surma (1198).

4. Piiskop Albert. — Kahe esimese piiskopi tegevus ei jätnud palju jälgi järele; seda jäädavam oli töö, mis kaval ja osav Albert tegi, kes a. 1199 kolmandaks Liivi piiskopiks sai. 1200. a. kevadel ilmus ta 23 laevataie sõjameestega oma uude piiskopkonda ja algas oma misjonitööd otsekohe vägivallaga. Ta võttis ligi 30 vanemate poega pandiks ja viis nad enesega ühes Saksamaale kasvatada, kus ta pea iga aasta ristisõda kuulutamas ja uusi sõjamehi kogumas käis. Väina jõe kaldale, sinna, kus Riige oja Väina jõkke langeb, asutas ta ka 1201 müüridega piiratud linna, mis omale Riia linna nimeks sai. Peagi nägi ta ära, et ristisõdijad, kes kevadel tulid ja sügisel jälle juba oma teed läksid, maad jäädavalt alla ei jaksanud heita; sellepärast asutas ta Hommikumaa eeskujul Liivimaale rüütliordu (1202), mis „Kristuse sõjavendade“ (*fratres militiae Christi*) nime kandis, aga ka „mõegavendade ordu“ nime all tuntud on, sest et ordurüütlid oma valge mantli peal ühes punase ristimärgiga ka punast mõegakaju kandsid. Mõnekümne aasta pärast, kui orduvennad õnnetus lahingus leedulaste vastu pea viimseni langenud, ühendati see ordu Saksa orduga (1237), kes sel ajal Hommikumaalt juba Preisimaale paganate vastu võitlema oli asunud. Peale mõegavendade ordu asutamist edenes Albertil Liivimaa allaheitmine kiiresti. Liivlased, kelle pealik Kaupo ristiusu vabatahtliselt vastu võttis ja sakslaste nõusse heitis, olid juba a. 1206

ristitud ja alla heidetud. Ligemate aastate jooksul andsid ka lätlased kerge vaevaga sakslastele alla ja heitsid ristiisku.

5. Võitlused eestlastega. — Koguni teist viisi kui liivlased ja lätlased, astusid eestlased oma vabaduse eest sakslastega võitlusse. Nad töötasid vabadust kaitsta, niikaua kui veel küünrapikkune ja aastavanune poisike järele on jäänud, kes vabaduse eest võib surra. Lätlaste ja liivlaste abil käisid sakslased nende maad rüüstamas ja vara riisumas, ja eestlased ei jätnud neile midagi võlgu. A. 1208 käisid kristlased Sakalas (Viljandimaal) röövimas ja löid maha, keda nad küladest aga leidsid, mehed, naised ja lapsed, „kuni tapjate käed ja käevarred suurest rahva tapmisest väsisid.“ A. 1210 langes Otepää kants Ugaunias (Tartumaal), järgmisel aastal Viljandi kants Sakalas sakslaste kätte. Ei aidanud üksikud eestlaste võidud, vaid ikka kaugemale ja kaugemale põhja poole, juba kuni Järvamaast saadik, tungisid sakslased ühes ristitud liivlaste ja lätlastega edasi. Veel kord said eestlased end oma vanade vastaste — venelaste abiga sakslaste alt vabaks teha, aga verises tapeluses Viljandi ligidal langes a. 1217 eestlaste anderikas ja vapper pealik Lembit, mispeale Sakalamaa uuesti sakslaste kätte läks.

6. Daanlased Eestimaal. — Ajutine eestlaste vabakssaamine venelaste abiga ja muud raskused sundisid piiskop Albertit mujalt mõjuvat abi otsima, et eestlasi ära võita. Ta kutsus vägeva Daanikuninga Valdemar II. Eestimaale; see jõudis a. 1219 suure sõjaväe ja uhke sõjalaevastikuga, milles kokku 1500 laeva oli, pärale ja tuli Revele maakonnas eestlaste Lindanisa kantsi all maale. Eestlaste vanemad tulid silmakirjaks küll alandlikult kuninga juure ja lubasid ristimist vastu võtta, aga paar päeva hiljem asusid nad sõjaväega daanlaste kallale ja tapsid hulga daanlasi maha, nende hulgas piiskop Theoderich'i, keda nad kuningaks olid lugenud. Võit aga jäi daanlaste kätte. Valdemar, kes võidetud maad mitte sakslastele ei mõtelnud anda, vaid enesele tahtis pidada, seadis

end kui maavalitseja sisse: asutas Eesti Lindanisa kantsi asemele kivilinna, mida Daanilinnaks ehk Tallinnaks hakati kutsuma, ehitas kirikuid, kloostrid ja koolisid ja laskis paganarahvast ristida. Kui piiskop Albert nägi, et Daani kuningas teda otse kõrvale tahab tõrjuda, tõttas ta Rooma paavsti juure kaebama, ei saanud aga sealt mingisugust abi. Peale mitmesugusid sekeldusi leppisid sakslased ja daanlased viimaks a. 1238 sel kombel kokku, et Tallinna linn ja Harju- ning Virumaa daanlastele, muu maa aga sakslastele pidi jääma. Enam kui sada aastat peale seda kestis veel Daani valitsus Eestimaal.

7. Eestlaste allahetmine. — Kuna sakslased ja daanlased oma vahel jagelesid, said eestlased mahti veel kord katset teha oma endist vabadust tagasi võita. Jällegi lootsid nad venelaste abi peale, kes nägema hakkasid, et sakslaste võimu kasvamisega Baltimaal nende eneste võim Balti piiri peal kitsamaks läheb. Eestlaste võitlused algasid seekord Saaremaal. Siin oli Daani kuningas Valdemar praeguse Kuresaare linna kohta kantsi ehitanud ja salga daanlasi teda kaitsma jätnud. Selle kantsi võtsid saarlased ära ja saatsid daanlased oma teed. Sõnum saarlaste julgustükist ajas ka mannermaa eestlased sõjariistu kätte võtma (talvel 1222/1223). Viljandis tapeti preestrid ja ordurüütlid, kui nad parajasti kirikus jumalateenistust pidamas olid, armu heitmata maha, ja nende surnukehad visati koerte ette. Järvamaal kisti Daani kohtuniku Hebe süda elusalt välja, küpsetati tule peal ja söödi ära, et sööjad ise „ristiusuliste vastu kangeks saaksid,“ nagu Läti Hendrik ütleb. Ka Otepää ja Tartu eestlased vabastasid end sakslastest. Juba võtsid eestlased oma paganausulised naised tagasi, kaevasid mahamaetud surnukehad välja ning põletasid nad oma usu kombe järel ära ja pesid end ning oma majad ristimiseveest puhtaks. Aga võidurõem oli üürrike. Küll tulid venelased Novgorodist ja Pihkvast neile appi nende kantsisid kaitsma, aga Tallinna linna all, mida eestlased üksinda piirama hakkasid, rauges nende jõud ühendud sakslaste ja daanlaste väe vastu. Nad said siin

lüüa ja varsti pidid ka sakalased oma Viljandi kantsi sakslaste kätte andma ning end uuesti ristida laskma. Ka Tartu kantsi võtsid sakslased lätlaste ja liivlaste abil tormiga ära ja tapsid kõik kantsi kaitsjad, eestlased ja venelased, maha ja ei annud naistelegi armu; ainult üks Vene suurnik pandi ratsa hobuse selga ja saadeti koju sõna viima, mis Tartus oli sündinud (1224). Seega oli eestlaste vastuhakkamine murtud ja Liivi mannermaa lõpuni alla heidetud. Ainult veel saarlased olid alla heitmata ja käisid vana harjunud kombe järele merd mööda kuni Rootsimaani riisumas ja röövimas. Aga nüüd tuli kord nendegi kätte. Et kaupmeestel ja muudel sakslastel neist merel enam hädaohtu karta ei oleks, läks piiskop Albert 20.000 mehega neid alla heitma. Jaanuarikuus 1227 läks ta oma väega, mille hulgas peale sakslaste, liivlaste ja lätlaste ka mannermaa eestlasi oli, Pärnu jõe pealt üle jää Saaremaa poole teele, võitis Muhu ja Valjala maalinna ära ja sundis saarlased oma valitsuse alla.

8. Maavalitsejad. — Mõnegavendade ordu luues ei teadnud piiskop Albert küll aimata, et ordu Liivimaa kirikuvürstidele pärastpoole nii palju tüli pidi tegema. Riid tõusis maaomanduse õiguse pärast. Ordu liikmed ei tohtinud oma töötuse põhjal küll mitte varandust koguda ja lugesid end ka isiklikult vaeseks; aga keskajalise mõtteväänamise abil paistis see neil täitsa võimalik olevat, et ordu kui asutus omale varandust kogub. Sellepärast astus ordu juba a. 1207, kui liivlaste maa alla oli heidetud, nõudmisega välja, et antagu kolmas osa allaheidetud maast temale, niisama ka kolmas osa sest maast, mis tulevikus tema abiga alla heidetakse. Mõnesugustest piiskopi puiklemitest ja Rooma paavsti ees tõstetud kaebtustest hoolimata pidi Riia piiskop ordu nõudmisele järele andma ja kolmanda osa kõigest maast ordule lubama. Riia piiskop jäi küll kõige maa ülemaks valitsejaks — ta võeti a. 1207 Saksa rahva Rooma riigi vürstide liiki vastu — aga mere-äärse maa Pärnust kuni Läti piirini, maariba Riist kuni Sakalamaani, terve Sakala- ning Järvamaa ja hommikupoolse

Saaremaa ühes Muhu saarega pidi ta otsekohe ordule lääniks andma. Ordu valitses ja haris oma maad otsekohe oma ametnikkude ülevaatuse all ja hakkas varsti talupoegade käest nii suurt tegu ja maksu nõudma, et isegi liivlased ja lätlased, kes sakste valitsuse vaikselt vastu olid võtnud, juba esimeste aastakümnete jooksul piiskoppide ees rõhumiste üle kaebtust tõstma ja mässama hakkasid. Piiskopid ei jõudnud ordu taltsetada, sest ordu käes oli sõjavõim, ja paljas käsusõna ei ole iialgi sõjariistade võimu mõjuvalt taltsetada jaksanud. Ordust üle jäänud $\frac{2}{3}$ osa maad jäi otsekohe piiskoppide meelevalla alla, kes suured maatükid otsekohe oma ülespidamiseks, n. n. „lauamõisateks“ ehk „moonamõisateks“ võtsid ja oma ametnikkude kätte pidada andsid, kuna muist maid läänimeestele anti, kes mõisate eest sõjaväes piiskoppide teenistuses pidid käima. Läänimehed said niisama kui ordurüütlid ülespidamist ümberkaudsete talupoegade käest, keda nad oma mõisate põllul tegu tegema ja enesele kümnnusemaksu maksuma sundisid. Piiskoppisid pandi peale Riia oma, kes teiste ülemvalitsja oli ja a. 1255 ise peapiiskopiks ülendati, aja jooksul veel neli teist ametisse: Tartu piiskop, Saare- ja Läänemaa piiskop, kes kord Kuresaares, kord Haapsalus elas, Tallinna piiskop ja viimaks Kuramaa piiskop, kelle käes Hasenpoti ja Pilteni linn olid. Peale ordu ja piiskoppide olid ka linnad, iseäranis Riia, Tallinna ja Tartu, mõisaid omandanud, mis nad oma poolt läänimeestele tarvitada andsid.

9. Maa päriselanikud. — Niikaua kui kõik maa veel sakslaste alla ei olnud heidetud, käidi maa päriselanikkudega — liivlaste, lätlaste ja eestlastega võrdlemisi leplikult ümber: neil ei lubatud küll mitte enam omapead naabritega sõda pidada ega isekeskis lepinguid teha, nad pidid küll ka juba võitjatele tegu tegema ja maksuma, aga veel kutsuti neid endid kohtuotsuse tegijateks, kui neil oma vahel tüliasju õiendada oli, ja veel ei loetud kõike varandust, mis nende käes, mõisaherrade omaks. Maa allaheitmine kestis sakslastel enam kui sada aastat, sest

peale liivlaste, lätlaste ja eestlaste allaheitmist läks sõjajärg lõuna poole, kus kuralased ja semgallid võitjatele visalt vastu panid. Alles a. 1290 olid peale kuralaste ka semgallid lõpulikult võidetud ja seega terve maa jäädavalt alla heidetud, sest kaugemale ei ole orduriik oma piirisid enam jaksanud laotada. Peale seda aega ei olnud sakslastel enam vaja karta, et kas ehk juba allaheidetud rahvad võidumeeste väliste vastastega ei ühine ja siis ühisel jõul võeraste valitsust maha ei raputa. Armu heitmata riisuti talumeeste käest talusid ikka uute mõisate alla, pandi neile mõisate arvu kasvamisega aeg-ajalt ikka enam tegu ja maksu peale ja heideti nad võitjate piiramata kohtuvõimu alla. Mitte ainult maa ei saanud võitjate omanduseks, vaid ka inimesed, kes maa peal elasid. Küll olid paavstid mitu korda selge sõnaga nõudmist avaldanud, ristiisku pöördud paganaid ärgu tehtagu orjadeks, aga kui pearõhujatele, ordurüütlikele, paavsti käsukirje meele tuletati, naersid nad ainult ja hüüdsid meeletuletajatele vastu, et „paavst võitleb pergamendiga, meie aga mõegaga“. Pealegi kaotasid uued ristiusulised paavsti kaitse siis, kui nad korraks oma isandate vastu mässu tõstsid, ja kes jättis Liivimaal katsumata, kas ta vast mässu läbi rõhumise alt kergendust ei saaks! Mitte üks, vaid mitu korda on igal pool mässu tõstetud ja seega ka paavsti kaitse kaotatud. Sel kombel said võitjad nagu seadusliku õiguse, allaheidetud rahvaga oma tuju järele talitada. Liivimaa oli, nagu pärastine ajaloo-kirjutaja Kelch ütleb, aadelimeeste taevas vaimulikkude meeste paradiis, võeraste kulla-auk ja talupoegade põrgu.

10. Suur eestlaste mäss 1343. — Kõige raskem oli eestlaste elu Daani valitsuse all Harju- ja Virumaal. Siin talitasid läänimehed, kelle hulgas enam sakslasi kui daanlasi oli, pea täitsa omapead, sest maa ülemvalitseja, Daani kuningas, ei ulatanud kaugelt mitte palju nägema, mis siin sündis. Pealegi oli siin maksva Daani lääni-õiguse põhjal maa ühes inimestega, maksu- ja kümnuse-õigusega ja ühes kaelakohtu-õigusega läänimeeste kätte antud, kuna

mujal maa ülemvalitseja vähemalt kaelakohtu-õiguse hari-likult oma kätte jättis. Nii sammusid siis Harju- ja Viru- maa mõisnikud rahva väljakurnamiseks kõigi teiste ees. Sellepärast lõi suur eestlaste mäss, millega võerast meelevalda veel viimast korda murda katsuti, siin Harju- ja Virumaal kõige enne lõkkele. Jüripäeva öösel, 23. aprillil 1343, tõusid Harjumaa talupojad ja varsti peale seda ka Viru- ja Läänemaa omad kui üks mees üles ja tapsid enam kui 1800 daanlast ja sakslast maha: mehed, naised, lapsed ja teenijad; üleüldse kõik, kes vihatud võerast keelt rääkisid, kisti öösel asemelt üles ja tapeti ära, teiste hulgas ka 28 Padise kloostri munk. Mõisad pisteti põlema. Kes tapmise eest põgenema said, surid metsades näljasurma või tapeti kui kätte saadi, üksikult maha; ainult mõned said end ilma varanduseta ja riidehilbutagi Tallinnasse ja Paidesse päästa. Varsti olid eestlased 10,000 meest sõjajalale seadinud, kes Tallinnat piirama läksid. Nad valisid neli kuningat, kutsusid Rootsist ja Venemaalt abi ja teatasid lausa, et nad junkrute valitust enam ei salli, ja kui ka üks ainus küünrapikkune sakslane veel elus olla, see pidada surema. Ordumeister Burchard von Dreyenleven tõttas mässu vaigistama. Ta kutsus eestlaste kuningad Paide lossiaeda oma jutule; ustavalt läksid kuningad ordumeistrile rahva häda kaebama ja pakkusid maad ja rahvast kurjade äänimeeste asemel ordumeistri valitsuse alla; aga ordumeister laskis kuningad kinni võtta ja tükkideks raiuda. Ilma juhatajateta jäänud talupoegade sõjaväge ei olnud tal raske ära võita. Tallinna all sai eestlaste vägi lüüa ja Tallinna linn, mis Daani kuninga asemiku (*capitaneus*) all mässu vaigistamiseks midagi teha ei jaksanud, läks ordumeistri võimu alla. Pärast tõstsid ka saarlased ja sakalased mässu, aga et mäss tervel maal mitte ühel ajal ei alganud, sai ordumeister temast võrdlemisi kergesti võitu. Sellesama aasta Jaagupipäeva aegus tapsid saarlased oma preestrid ja mungad maha ja pistsid kirikud ning kloostrid põlema. Minki ka Põide rüütlilossi kallale, mis heaga alla andis. Siiski tapeti rüütlid maha ja lõhuti loss

ära. Veel paari aasta jooksul astusid eestlased kord siin, kord seal sakslastele vastu, aga korraldud vastase ees ei võinud nende vastupanemisel püsi olla. Rootslaste ja venelaste abi tuli liig hilja. Mässu läbi olid Harju- ja Virumaal kuni 30.000 eestlast, ühtekokku aga kuni 50.000 eestlast ja 5000 sakslast otsa saanud; siis aga sunniti eestlased veel raskema orjuse alla kui enne seda. Eestlaste maa oli puupaljaks tehtud ja rahva vabaduselootused jäädavalt surmatud. Ka daanlaste valitsus kustus sest ajast saadik Eestimaal, sest daanlased, kes oma võimu siin ometi maksma ei jõudnud panna, müüsid Eestimaa 19.000 Kölni marga eest ordule.

11. Tüli ordu ja piiskoppide vahel. — Kui Liivimaa võimumehed semgallide allahaitmisega oma võimkonna välised piirid kindlaks olid teinud, algas kodune hõõrumine ordu ja piiskoppide vahel, kumb kumma ülem pidi olema. Lepingute põhjal pidi ordu piiskoppide alam olema, sest ta oli oma maad piiskoppide käest lääniks saanud, aga oma sõjavõimuga ei tahtnud ta selles alanduses mitte püsida. Juba peale Kura- ja Semgallimaa allahaitmist ei leppinud ordu mitte sellega, et ta, nagu Liivi-, Läti- ja Eestimaast, ainult $\frac{1}{3}$ osa enesele sai, vaid nõudis ja sai $\frac{2}{3}$ osa, kuna kirikule ainult $\frac{1}{3}$ jäi. Võis ju ordu õigusega ütelda, et ainult tema mõega läbi maa alla heidetud oligi, ja pealegi oli Saksa ordu Preisi- maal, kelle külge Liivi ordu 1237. aastast saadik liidetud, algusest saadik $\frac{2}{3}$ osa maad enesele saanud ja piiskoppidele ainult $\frac{1}{3}$ osa annud. Liivimaa piiskoppide ja ordu vahel tõusnud tüli uuendati iga tühise põhjuse pärast ja ei kustunudki aastasajad otsa enam. Liivimaa ajalugu peale maa allahaitmist ei olegi õieti muud kui selle inetu kisklemise ja nägelemise lugu. Tüli jooksul hoidis Riia linn, kes ühes teiste Liivi linnadega — Tallinna, Tartu ja Pärnuga, Saksa Hansa ühisuse liikmeks heitnud, agaralt peapiiskopi poole. A. 1330 pidi Riia linn peale pikka ümberpiiramist ordule alla andma, kes end nüüd ühes peapiiskopiga linna ülemaks valitsejaks tunnistas. A. 1366

andis aga ordu saadud valitsuseõiguse Riia linna üle oma käest ära ja sai selle eest ise peapiiskopi ülemvalitsuse alt lahti. Siiski ei muutunud vahekord ordu ja peapiiskopi vahel sõbraliseks. Vaenu ilmutajaks sai kehakate. Siimaani õlid Liivimaa vaimulikud mehed Prämonstratensi munkade valget riidet kandnud; et see riie aga ordurüütlike valgele mantlile väga sarnane oli, siis valisid vaimulikud mehed omale Augustinuse munkade musta riide. Ordu nõudis, vaimulikud mehed kandku valget riidet edasi, vaimulikud mehed aga toppisid omale mustad riided selga ja arvasid riide läbi oma iseseisvust üles näidata võivat. Kuid sedagi välist iseseisvuse tundemärki ei jaksanud vaimulikud mehed alal hoida, vaid pidid viimaks valge riide vastu võtma. Ka kaasvalitsejaks Riia linna üle pidi piiskop jällegi ordu tunnistama. Veel püüdis peapiiskop tehtud lepingut murda, aga a. 1491 pidi ta ordu ülemvalitsuse kõigis asjades Liivi-, Eesti- ja Kuramaal lõpulikult maksvaks tunnistama. Ainukese tähtsama ordumeistri Volter von Plettenbergi all (1494—1535), mis Liivi ordul on olnud, sai ordu end Saksa ordu mõju alt veel vabastada, nii et Liivi ordumeister Saksa rahva Rooma riigi vürstide hulka vastu võeti. Aga asutus, kes end ainult hõõrumisest elatas ja mingisugust sigitavat riigitööd ei teinud, ei jõudnud enesele kindlat elu alust luua, vaid pühendas ise end peatsele kaduvusele.

C. UUE AJA TULEKUL.

I. Prantsus- ja Inglismaa.

1. Paavsti ilmavalitsuse langemine (1302—1303). — Kolmeteistkümne aastaaja lõpul istus Rooma Peetruse aujärjel Bonifacius VIII., kes uue ususeaduse teada andis, et kõik vaimulik ja ilmalik võim paavsti kätte olla antud. Pidulistel juhtumistel kandis ta paavsti ja keisri võimumärke ühtlasi, ja seltskonnale, kes teda paluma tuli, et ta Habsburi krahvi Albrechti

keisriks kinnitaks, vastas uhke vanamees: „Mina olen cäsar, mina olen imperaator“. Aga just temal oli määratud kõige kibedamal kombel tunda saada, kui muutlikud ajad on, nimelt Prantsusmaa läbi, mida seni ikka kõige ustavamaks kirikutoeks oli peetud. Prantsusmaal olid Hugo Capeti järeltulijad esiotsa viletsalt, siis aga võimsalt valitsenud ja pikapeale hertsogid ning muud läänimehed rohkem oma käpa alla saanud, kui ükski muu Euroopa kuningas. Kuna Saksamaal üks keisri suguvõsa teise järele kustus, oli nende juures riik ikka isa käest poja kätte läinud ja troon sel viisil nende täielikuks päritavaks omanduseks muutunud. Võimsad valitsejad tõstsid riigi au naabrite silmas ja liitsid pärimise, kosi- mise, ostu või ka vägivalla abil tähtsamad hertsog- ning krahvkonnad oma maade külge. Seega oli põhi Prantsus- maa ühtlusele pandud ja tema kuningate võim kasvas alata- sa. — Paavst Bonifacius VIII. ajal valitses Prantsuse troonil Louis Püha pojapoeg Philippe (I. filipp) IV., hüünimega Kaunis, kaval ja hoolimata vägivallavalit- seja, kes ühegi kuriteo eest tagasi ei põrganud, kui aga selle abil oma võimu võis suurendada. Paavst, kes ju kõiki kuningaid oma asevalitsejateks luges, tahtis ennast ka Philippe valitsuseasjadesse segada ja andis talle mõnesu- gusid käskusid. Kui kuningas aga paavsti käsud tähele panemata jättis, saatis paavst talle ähvardusekirjasid ja kutsus teda Rooma linna konsiliumi ette vastust andma. Philippe laskis paavsti kirjad Pariisis avalikult ära põle- tada ja kutsus riigikogu Pariisi linna kokku, et rahva poolt paavsti vastu tuge leida. Ta ei kutsunud aga mitte, nagu siinamaani viisiks olnud, ainult kõrgeid aadeli ja vaimulikku mehi, vaid ka linnade elanikka (1302). Nii tekkis Prantsuse riigipäev ehk riigiseisuste kogu (*États Généraux*), mis sellest oma nime sai, et seal kolme seisuse — aadeli, vaimulikkude ja kodanikkude asemikud koos istusid. Talupoegadest ei peetud sel ajal veel nii lugu, et neid teiste hulka oleks kutsutud. Kuningas oli õieti arvanud: aadelimehed ja kodanikud olid viimane kui

üks tema poolt ja ka vaimulikud ei julenud avalikult paavsti poole hoida. Nüüd ähvardas kuningas paavsti ametist ära heita. Aga paavst ei jäänud vastust võlgu, vaid kuulutas kuninga kirikuvande ja kogu Prantsusmaa interdikti alla. Ka tahtis ta kuningat juba ametist lahti mõista, aga enne kui see sai sündida, tungisid Philippe käsualused keset kirikuriiki, A n a g n i (l. anánji) linnas (Rooma ligidal), Bonifaciuse kallale ja võtsid ta vangi. Paavst lasti küll kolme päeva pärast jälle vabaks, aga vana, 86-aastane mees ei suutnud vangistuse häbi enam välja kannatada, vaid suri juba mõne nädala pärast. Bonifacius VIII. oli viimane neist suurtest kirikuvürstidest, kes Gregorius VII. algades maailma saatuse üle valitsenud.

2. Templiordu lõpp (1312). — Philippe Kaunis tarvitas oma võitu nii kasulikult kui vähegi võimalik. Ta oskas hoolt kanda, et kardinalid Bonifaciuse järeltulijaks ühe Prantsuse piiskopi valisid, kes paavstiks saades omale Clemens V. nimeks võttis ja Rhone jõe orgu Avignon'i (l. avinjong) linna elama asus, kus kuningas temaga otsekuu vangiga ümber käis. Siin oli paavst sunnitud kuningale Templiordu ärakaotamiseks ja paljaksröövimiseks abi andma. Ordu vägevus ja rikkus olid Philippes kadest ja ahnust äratanud ning ta otsis põhjust, kuidas ordu hävitada ning tema varandust kätte saada. Ordu suurmeister Jakob von Molay (l. mollee) avatleti ühes ordu teiste kõrgemate aukandjatega Prantsusmaale, kust uuele ristisõjale lubati minna, ja võeti siis ootamata vangi. Vangide peale tõsteti usu salgamise ja kõlvatute kuritegude süüd ning anti nad inkvisitsioonikohtu kätte. Kohus sundis õnnetuid piina abi kõike tunnistama, mis aga nõuti; need rüütlid, kes ka piinamisel kindaks jäid või jälle sunnitud tunnistused pärast tagasi võtsid, laskis Philippe elusalt ära põletada, nende seas ka ordu suurmeistri. Kuninga pealekäämisel tunnistas Clemens V. ordu lõpetuks ja mõistis tema varanduse kombe pärast Johannese ordule; ordumõisad Prantsusmaal kiskus Philippe ilma pikema jututa oma kätte. Paavsti võimu langemine tuli nõnda järsku

ja hoogsalt, et paavstid kümme aastat peale Bonifacius VIII. surma juba Philippe kõige alandlikumateks tööriistadeks olid muutunud ja tema nurjatuid plaanisid vastupanemata aitasid teoks teha.

3. Lahingu d Crecy (1346) ja Poitiers' i (1356) juures. — Paistis, nagu puuduks Philippe tööl õnnistus. Tema kolm poega surid ilma meestesooist pärijaid maha jätmata, ja nüüd hakkas Inglise kuningas Edvard III. Plantagenet, kelle ema Philippe tütar oli, Prantsuse trooni omale nõudma. Kuid prantslased, kes võera valitsuse alla ei tahtnud sattuda, tõendasid, et juba Salia frankide ajal viisiks ja seaduseks olnud, et ükski mehed trooni võivad pärida ja mitte naisterahvad, ning valisid kuningaks Philippe IV. vennapoja, Valois' i (l. valuá) krahvi. Sellega oli Valois' i perekond, Capetingi' suguvõsast, valitsusevõimu oma kätte saanud (1328). Edvard III. aga ei taganenud oma nõudmistest, sest ta lootis sel teel prantslastega ühte vana tüli lõpetada võivat. Inglise kuningatel oli nimelt Villem Maadevõitjast saadik kui Normandie hertsogitel Prantsusmaaga tegemist, nii et Prantsusmaa nende poolt alati hädaohtu kartis. Veel hädaohtlikumaks läks asi, kui Normandie soost kuningad Inglise troonilt kustusid (1154) ja nende sugulased, Plantageneti soost Prantsuse krahvid, nende järeltulijateks said, sest Plantageneti sugukond oli pärimise ja naiste kaasavara teel pea terve Lääne-Prantsusmaa oma võimu alla kogunud. Küll võtsid Plantageneti soost Inglise kuningad oma mannermaa hertsog- ja krahvkonnad Prantsuse kuningate käest läänide kujul vastu, aga see oli paljas vormiasi; sest tõepoolest ulatas nende riik ikkagi mõlemil pool Inglise kanali Shotimaalt kuni Pürenei mägedeni ja ähvardas Prantsusmaad ära neelata. Sellest tõusid sõjad, mille tagajärjel Plantagenet' id Normandie ühes teiste maadega prantslastele kaotasid; ainult maad mõlemil pool Garonne jõge, Guyenne (l. gi-enn) ja Gascogne (l. gaskónj), jäid neile alles. — Nõnda oli asjaolude seisukord, kui Edvard III. nõuks võttis, võitlust uuesti algada. Nüüd tõusis sõda, mis mõne vahe-

ajaga enam kui sada aastat kestis. Ülevõim näis esialgu prantslaste pool olevat. Aga inglased muutsid endi võitluseviisi ja hakkasid prantslasi võitma. Inglise sõjaväe tähtsamaks osaks polnud mitte rüütlid, vaid suurte terasvibudega ehitud jalasoldatid. Nende terasvibudega saatsid nad vaenlase ridadese kolme jala pikkuseid nooli, mis terasriidest läbi tungisid. Nii lasksid Inglise jalamehed Prantsuse soomustud rüütlid hobuse seljast enne maha, kui nad mõegaga said kallale tulla. Oma vibuküttide abil hävitas Edward III. 1346. aastal Põhja-Prantsusmaal Crecy (l. kressi) aleviku juures, Somme jõe lähedal, poole tugevama Prantsuse sõjaväe ja tema poeg, „Must prints“, kümme aastat hiljemini Poitiers'i (l. puatjee) linna juures koguni kaheksakordse ülevõimu. Prantsuse kuningas langes sealjuures ise vangi ja pääsis ainult sel teel inglaste käest vabaks, et ta kolmanda osa oma riigist neile andis. Nõnda selgus ka siin, niisama kui helveetslastegi võitlustes Saksa aadelimeeste vastu, et vähegi korraldud ja la vägi rüütliväest üle käis. Morgarteni ja Sempachi, Crecy ning Poitiers'i lahingud andsid keskaja sõjaseisusele, rüütlitele, surmahoobi. Püssirohi, mida juba araablased Hispaanias linnade piiramisel tarvitasid (1325) ja mis 1346. aastal Crecy juures esimest korda avalikus lahinguvälja-võitluses tarvitusele tuli*), täiendas seda muudatust sõjapidamises, mis helveetslased ja inglased olid alganud. 15. ja 16. aastasaja jooksul tulid igal pool juba tuleriistad tarvitusele. Et läänirüütlid palju ei maksnud usaldada, hakkasid vürstid sõdasid peaasjalikult palgalistega pidama, keda nad kas oma või võeralt maalt kalli raha eest sõjateenistusse palkasid.

4. Etienne Marcel ja talupoegade mäss (1358.) — Kuningas ja aadel näitasid Prantsusmaal endi tegevusega, et nad maa kaitsemiseks liig jõuetud olid. Sellepärast ei olnud kellegi ime, et põlatud alamad seisused

*) Inglastel olid mõned suurtükid kaasas. Juba sellest selgub, et vana jutustus Freiburi mungast Berthold Schvarzist, kes püssirohu 1354. aasta ümber olla leidnud, luuletus on.

rahatuks läksid. Pariisi elanikud tõstsid Poitiers'i lahingu järele julge linnapea Etienne Marcel'i (l. etjenn marssell) juhatusel vägivalda-valitsuse vastu mässu ja nõudsid, et kõige kõrgem võim riigis seisustaseasemikkude kätte antaks, nii et Prantsusmaa sel teel, niisama kui Inglismaagi, piiratud isevalitsuse riigiks oleks muutunud. Pealinna mässu kannul käis kole talupoegade mäss, mis Jacquesie (l. shakrii) nime kannab. Oma nimetuse on mäss sellest saanud, et aadelimehed talupoegi, keda nad loomadeks alandanud, pilgates „Loll Jakobiks“ (*Jacques Bonhomme*) kutsusid. Talupoegi juhtis üks ainus mõte, oma isandatele aastasade pikkuse rõhumise eest kätte maksta. Sajad lossid pisteti põlema, rööviti tühjaks ja tapeti elanikud, nende seas ka naised ning lapsed, maha. Asjata püüdis Etienne Marcel märatsejaid taltsutada ja juhtida. Nüüd võtsid aadelimehed jõu kokku, võitsid korraldamata talupoegade-salgad ära, ja jäledam veel kui talupoegade hirmuteod, oli aadelimeeste kättemaksmine. Selle peale läks aadel kuningaväega seltsis mässulise pealinna kallale. Enne kui otsustav võitlus tuli, tapeti Marcel Pariisis äraandlikul teel ära ja temaga ühes vaibus ka terve liikumine.

5. Wat Tyler (1381). — Lühikese sõjariistade-rahujärele algas sõda Inglismaaga uuesti, sest prantslased ei raatsinud kulka kenaid provintsa vaenlaste kätte jätta. Õnn kaldus nende poole, ja ka Inglise rahvas tüdines kurnava sõja koormat kandes. Julge usupuhastaja John Wiclifi (l. dshonn uiklif) õpetused andsid üleüldisele rahutusele hoogu tagant, ja 1381. aastal pääsis suur mäss vallali. Sadatuhat talupoega marssisid katusemeistri Wat Tyler'i (l. uott tailer) juhatusel Londonisse ja piirasid kuningat Tower'i (l. tauer) lossis nõnda kaua, kuni kuningas neile kirjaliku tõotuse andis pärisorjust ära kaotada ja maksusid vähendada. Kuid lubadus oli paljas pettus; kui suurem hulk talupoegi ära oli läinud, pisteti Wat Tyler surnuks, kui ta parajasti kuninga jutul oli. Vabadusekirjad tunnistati tühjaks, laialipillutud ja juhita jäänud talupojad sunniti sõjariistade abil rahule ning kõik jäi jälle vana viisi.

6. Azincourti lahing (1415). Orléans'i neitsi (1420—31). — Pikkamisi vaibus Inglis-Prantsuse sõda, kuni 15. aastasaja algul Prantsusmaal vaimuhaige kuninga Charles (l. scharl) VI. ajal sisemised segadused lahti pääsid, mis Inglise kuningale Henry V. julgust andsid võitlust uuesti algada. Jällegi hävitasid Inglise vibukütid kolm korda suurema Prantsuse rüütliväe Azincourt'i (l. asängkuur) küla juures, Crecy ligidal (1415); 8000 aadelimeest olla selles lahingus võitluseväljale jäänud. Nüüd lõi Prantsuse kuninga kõige vägevam vasall, Burgundi hertsog Philippe, Inglise kuninga poole, nõdrameelne Charles VI. tunnistas vastase ise oma pärijaks ja jättis seega oma poja kroonist ilma. Henry V. läks Prantsuse kuninga saatel suure toredusega Pariisi ja võttis valitsuseohjad kätte. Näis kui oleks Henry V. eesmärgile jõudnud ja Prantsusmaa jäädavalt Inglismaa külge liitnud. Kuid siin tabas surm hiilgavat võitjat keset ta võitused, ja tema järeltulija Henry VI. oli laps, kes alles hallis puhkas. Inglise asi edenes ikkagi jõudsalt. Kui õnnetu Charles VI. suri, nimetas tema poeg Charles VII. ennast ka kuningaks; aga ta ei saanud ennast vana viisi Reimsi linnas kohaselt kroonida lasta. Linn linna järele langes inglaste ja burgundlaste kätte; ainukene suurem kindlus, mis kuningal veel oli, Orléans'i (l. orleang) linn, pani inglastele veel suure vaevaga vastu. Charles'il puudus julgus ja jõud linna päästa, ning ta septses juba plaani, kuidas väljamaale põgeneda. Korraga ilmus tema sõjaleeri noor ilus tütarlaps ja ütles, inglite hääled olla teda isamaad päästma käskinud minna. Tütarlapse nimi oli Jeanne d' Arc (l. shann dark), ja ta oli liht talupoja tütar Domremy külast Lothringimaalt. Kui elava vaimuga inimene sattus Jeanne d' Arc karjas käies üksikult unistades varsti nii sügavale oma ettekujutuse-võimu meeleva, et luulekujusid tõsisteks olevusteks hakkas pidama; aga tema usk nähtuste sisse oli nõnda kindel ja tema terve olek nõnda vaimustud ning mõistlik, et viimaks isegi kuningas teda uskuma hakkas. Kuningas andis tütarlapsele väikese

sõjaväe kaasa, millega ta Orléans'i linna piiratutele õnnelikult appi jõudis. Prantslased, kes kindlasti uskusid, et neitsi Jumalast saadetud, võitlesid vahvasti kui lõukoerad, kuna inglastes ebausklik hirm võimust võttis ja nad linna piiramise viimaks lõpetasid ning Orléans'i alt minema läksid. Nüüd viis Jeanne kuninga takistamata võidukäigul vaenlase vägede vahelt läbi Reimsi linna, kus kuningas tema juuresolekul krooniti. Kuid neitsi võidud äratasid Charles'i kindralite ja kodakondsete seas kadedust; neitsit hakati kuninga ees igal viisil kahtlustama ja laimama. Kui siis ka Jeanne katse, Pariisi linna inglaste käest ära kiskuda, nurja läks, sest et kuningas aadelimeeste nõudmisel temale tarvilikku abi ei annud, hakkas sõjaväe usk neitsi imetegeva jõu sisse vankuma. Jeanne langes lahingus Compiégne (l. kongpjénnj) linna juures inglaste kätte vangi, ja kuningas Charles VII. ei liigutanud oma päästja vabastamiseks sõrmegi. Inglaste viha Jeanne vastu ei tunnud halastust; neitsit peeti kaua aega vangis ja viimaks anti ta Prantsuse vaimuliku kohtu kätte, kes õnnetu naisterahva kuradiga ühenduses tunnistas olevat ja ta surma mõistis. Neitsi põletati Rouen'i (l. ruaang) linna turuplatsil avalikult ära. Niisuguse kurva surma sai see imetaoline tütarlaps, kelles lapselik ilmsüütus palava isamaa-armastuse ja kangelasemeelega ühendud oli. Kahtlemata kindel on, et Prantsusmaa ainult tema abil oma iseseisvuse alles jõudis hoida, sest Jeanne antud võiduhuog kestis edasi, õnn jäi prantslastele truuks, ja juba kakskümmend aastat peale neitsi kannatajasurma olid inglased Prantsusmaalt sootuks välja tõrjutud; ainult Calais'i (l. kalee) linn üksi jäi neile mannermaal veel alles.

7. Rooside sõda (1450—85). — Saja-aastase sõja õnnetu lõpp äratas Inglismaal suurt nurinat Henry VI. vastu, kes ka muidu nõrk ja armetu valitseja oli. Kuninga lõtvus ja rahva rahutu meeoleu juhtisid York'i hertsogi, kes kuninga sugulane oli, mõtte peale, Henry VI. troonilt tõugata ja iseennast kuningaks upitada. Tõusis kodusõda, mida rooside sõjaks kutsutakse, sest et mässajate

tundemärgiks valge ja kuningate poolehoidjate tundemärgiks punane roos oli. Aastakümnete pikkuse verise heitlemise järele pääsis Yorki perekond viimaks võidule; aga sellest perekonnast tõusnud kuningad tõmbasid oma metsiku toorusega peagi rahva viha oma peale. Teine Yorki soost kuningas, Richard (l. ritshard) III., kes ise oma venna lapsed ära laskis kägistada, kaotas krooni ja elu võitluses Inglise suurniku Henry Tudor'i (l. henri tjuudör) vastu. Tudor oli Plantagenetidega ema poolt sugulane ja astus Henry VII. nime all troonile. Tema võimsa valitsuse all hakkasid riigis viimaks jälle rahu ja kord valitsema.

8. Louis XI. ja Charles Julge († 1477). — Inglise ei olnud Prantsuse rahval nüüd enam tarvis karta; aga prantslased unustasid õnnetuseks ära oma õigusi ka oma kuningate vastu õigel ajal kaitsta. Kuni siiamani tasuti valitsuse kulud Prantsusmaal, niisamuti kui igal pool mujalgi, pea-asjalikult kuninglikkude mõisate sissetulekutest ja mõnedest kroonu alalistest tuludest, kuna rahvas tähendud otstarbeks ainult erakordadel maksu maksis ja sedagi ainult siis, kui riigiseisused maksu võtta olid lubanud. Maksude lubamise või keelamise õigus oli rahva-asemikkude käes mõjuvaks abinõuks, millega kuningat rahva tahtmist austama võis sundida, ja et Inglise parlament seda õigust kõigest väest kaitstes, sai ta viimaks tugevamaks kui kuningas. Prantsusmaal aga andsid riigiseisused Charles VII. 1439. aastal õiguse rahvalt alalisi maksusid ilma riigikogu igakordse nõusolemiseta nõuda, ning andsid seega rahva õigused käest. Rahva käest nõutavate maksudega asutas kuningas alalise palgasoldatite sõjaväe, mis uuema aja esimene alaline sõjavägi oli. Nüüd oli riik väliste vaenlaste vastu küll paremini kaitstud, kuid selle eest täielikult kuninga võimusesse sattunud. —

Rahva poolt ei olnud Prantsuse kuningatel nõnda siis enam oma võimu piiramist tarvis karta; aga ikka alles talitasid nende suured vasallid, hertsogid ja krahvid, mõnes

kohas umbes niisama iseseisvalt kui vürstid Saksamaalgi. Charles VII. poeg ja järeltulija Louis XI. (1461 — 83), väga kaval, õel ja tark vägivalla - valitseja, hakkas oma suurnikkude kangekaelsust murdma, ja et ta ühtegi abinõu ei põlanud, läskis tal korda eesmärgile jõuda. Ainult Burgundi hertsogit, äraandja Philippe poega Charles'i, hüünimega Julge, ei saanud ta kätte. Burgundi hertsogid, üks Valois'i suguvõsa haru, olid aja jooksul endi maadele Prantsusmaal veel hulk tähtsaid Saksa riigi piirijagusid, nimelt Vabakrahvkonna (Franche Comte), õitsvate linnadega õnnistud Madalmaad (praeguse Hollandi), juure võitnud. Hertsogit Charles Julget loeti nimepidi küll Prantsuse kuninga ja keisri vasalliks, aga tõepoolest oli ta vägevam kui kumbki nendest. Ta pani oma viljarikastele, paksult rahvaga kaetud maadele maksusid tublisti peale ning soetas omale sel teel saadud rahaga kõva alalise sõjaväe, mis riigi alamaid valjus sõnakuulmises hoidis ja naabritele ühtlasi hirmutajaks sai. Charles Julget peeti tema aja kõige rikkamaks ja vägevamaks vürstiks; ta mõtles vana Lothari riiki Prantsus- ja Saksamaa vahel uuesti jalale seada ning keisrikrooni oma kätte kiskuda. Elsass ja Lothring langesidki juba tema kätte, aga siis leidis ta omale vägevad vastased vahvates helveetslastes, kes ta ühes ta väega Grandson'i (loe grangssóng), Murten'i ja Nansy (l. naangssi) lahingus hävitasid (1476 ja 1477). Helveetslased ei saatnud oma võiduga kellegile suuremat kasu kui Louis XI. kes ka muidu nende sõjakunsti oma kasuks oskas tarvitada ja lepingu teel õiguse omandas nende seast omale niipalju soldatid palgata kui ise tahtis. Nõnda lõpetas Prantsusmaa saja-aastase võitluse oma iseseisvuse eest kui tugev, ühendud isevalitsuse-riik, kus aga kuningas kõik tähendas ja rahval enam mingit õigust ei olnud; just selle vastu, kui Saksamaal.

II. Saksamaa valitsuse vaheajast saadik.

1. Killustud Saksamaa. — Hohenftaufide otsasaamisega kustus ka Öhtumaa keisrivõimu sära. Küll

nimetasid Saksa riigipead end Rooma kuningateks ja keisriteks edasi, ning kuni 1452. aastani käisid mõned nendest veel Roomas krooni saamas, aga nad ei leidnud ei Roomas ega kusagil mujal Itaalias enam vähemat sõnakuulmist. Niisamasugune oli lugu Burgundi kuningriigis, mis täielikult Prantsusmaa mõju alla langes ja viimaks tükk tüki järele selle külge liideti. Isegi Saksamaal kahanes keisrivõim kordkorralt ikka rohkem paljaks varjuks kokku. Praegusel ajal ei leia meie kusagilt enam põliseid asevalitsejaid, kohtunikka, kindralid jne.; selle vastu on praegu isevalitseja au igal pool isa käest poja kätte päritav. Saksmaal aga oli asi keskajal täielikult selle vastu; ülemriigi võimumees pidi tingimata valitama, kuna kõik kõrged riigiametid, hertsogi-, markkrahvi-, krahvi-, vogti- ja muud ametid teatud perekondade päritavaks omanduseks muutusid; keiser sai nende asemele ainult siis uusi ametnikka panna, kui seni võimul olnud perekond suri või tema vastu truudust murdis. Need põlised riigiametnikud olid kitsikust, millesse riigipead paavstide ja vastukuningate tegevuse mõjul sattusid, nobedalt oma kasuks tarvitanud ja kõik tähtsamad keiserlikud õigused ning sissetulekud neis maakondades, kus nad valitsesid, oma kätte ahnitsenud, nõnda et nad täielikult maa isandateks olid saanud. Saksamaa ühtlus oli murtud, ta lagunes hulgaks üksteisest üsna lahus seisvateks väikeriikideks, ja keiser valitses ainult veel nimepidi terve karja iseseisvalt valitsevate vürstide ning isandate üle. — See jagunemine oli selle poolest veel tähtsam, et ka vanad rahvasugude hertsogiriigid, nagu Franki, Saksi, Shvaabi, Baieri ja Lothringi omad, aja jooksul ära tükeldati. Franki ja Shvaabi hertsogid ei olnudki enam; Saksi hertsogiriigi nime kandis Heinrich Lõvi langemisest saadik veel üks võrdlemisi väike maatükk Elbe keskjooksu ääres, nimelt see maakond, mis hiljemal ajal Saksi kuurvürsti-riigi nime sai. Ka Baieri hertsogiriiki oli tublisti kärbitud, ja Lothringis polnud hertsogiriigist rohkem järel kui üksnes Ülem-Lothring Maasi jõe ülemisel jooksul ja Moseli ääres. Hertsogite

kõrvale olid nüüd markkrahvid ja krahvid astunud, kes varemalt hertsogite sõna pidid kuulma, kuid nüüd endid hertsogitega üheväärilisteks riigivürstideks lugesid, s. o. niisugusteks, kes otsekohe riigipea all seisid ja kellegi teise käsku ei pruukinud kuulda, kui ainult riigipea sõna. Vendide käest visa võitluse järele äravõidetud Brandenburi markkrahvkonna oli juba keiser Konrad III. 1142. aastal velfide vastu võideldes Saksi hertsogiriigist lahutanud ja iseseisvaks vürstiriigiks tõstnud. Nõndasamuti eraldas Barbarossa 1156. aastal nõndanimetud Ostmarki ehk idapoolse piirima, mis Karl Suur avarlaste käest võitnud, Baierist ära ning tõstis oma ette hertsogiriigiks, millele Austria nimeks sai. Teised endise Baieri hertsogiriigi iseseisvaks saanud osad olid Kärnten, Steiermark ja Tirol. Franki hertsogiriigi küljest võetud tähtsamad riigid olid Pfalzi krahvkond Rheini jõel ja Hesseni markkrahvkond. Shvaabi hertsogiriigi rusudele olid Habsburi, Vürttembergi, Hohenzollerni, Baadeni j. t. krahvkonnad ning markkrahvkonnad tekkinud. Alam-Lothring jagunes kulgaks Madalmaade provintsideks, nagu Brabant, Luxemburg, Hennegau ja teised. Nende ilmalikkude riikide vahele oli peale selle veel hulk vaimulikka vürstiriikisid tekkinud, mida piiskopid ja peapiiskopid valitsesid, kes enam või vähem suurte maatükkide kohta hertsogite ja krahvide õigused olid saanud. — Aga suuremate vürstiriikide kõrvale oli veel hulk väiksemaid iseseisvaid riikisid tekkinud, sest ka vanad Karolingi gaukrahvkonnad olid omakorda vähemateks maakondadeks tükeldud. Kui krahviamet päritavaks muutus, jäi keisritele ometi veel õigus alale, mõnda gau osa krahvi võimu alt eraldada ja selle üle vabalt otsustada. Ka kirik püüdis oma maid krahvide võimu alt päästa; piiskopid abtid said enamasti kõik riigivürstideks. Niisamasugusid eesõigusi nõutasid omale gaudes asuvad aadelimehed, kes end siis „vabaherradeks“ või „riigirüütlikeks“, mõned koguni krahvideks hakkasid nimetama; vanad gaukrahvid hakkasid end neist

uutest krahvidest selle läbi lahutama, et nad end m a a k r a h-
videks nimetasid. Riigivürstide kõrval oli ka riigi-
linnasid, kes, niisama nagu vürstid, otsekohe ainult
keisri käsu all seisis; nad olid kas keisri maa peale asunud
või keisri vabadusekirjade läbi riigilinnadeks tõstetud. Isegi
koguni väikesed maakohad oskasid omale „riigivabadust“
soetada, nii et nad peale keisri kellegi vürsti sõna ei
pruukinud kuulda. Kes aga ainult otsekohe keisri või riigi
käsu all seisis, see oli nii hästi kui ilma ülemata, sest
nõrk keisrivõim ei suutnud kusagil oma mõju maksma
panna. Nii olid riigivabad abtid, vabaherrad ja riigirüütli-
väikesed isevalitsejad, riigivabad linnad ja maakohad aga
väikesed vabariigid, kes end iseseisvalt valitsesid. Kirju-
mat riikide puru, kui selleaegne Saksamaa kaart näitab,
ei oska omale ette kujutada: oli kuurvürstkondasid,
hertsogkondasid, markkrahv- ja maakrahvkondasid, vaba-
herrakondasid, riigirüütlikondasid, peapiiskopkondasid,
piiskopkondasid, riigiabtkondasid, riigilinnasid ja riigimaid,
kokku enam kui tuhat maakonda, kel igaühel oma seadused,
oma kohtud, oma raha, oma tollid, oma sõjapidamise- ja
lepingutetegemise-õigused, kes, ühe sõnaga, kõike seda
võisid teha, mis iseseisvad riigid teevad.

2. Kuurvürstid. — Valitsuse vaheajast saadik seisis
Saksa maaisandate seas esimesel kohal seitse kuur-
vürsti, kelle kätte aja jooksul Rooma kuninga valimise
ainuõigus läks, sest et nemad kui nõndanimetud pea-
ametite pidajad kuningakojaga lähemas ühenduses olid
kui teised suurnikud. Neist valimise-vürstidest olid kolm
vaimulikke: Mainzi peapiiskop kui Saksamaa pea-
kantsler (Erzkanzler), Kölni peapiiskop kui Itaalia ja
Trieri peapiiskop kui Burgundi kantsler, ning neli ilma-
likku: Pfalzi krahv Rheini jõel kui kuninga laua-
ülem (Truchseß), Saksi hertsog kui hobusetalli ülem ehk
marschall, Brandenburi markkrahv kui kojaülem ehk
kammerherra ja Böömi kuningas kui viinakeldri ülem
(Mundschenk). Seitse kuurvürsti oskasid oma õigusi väga
hästi küll mitte riigi, vaid ise oma kasuks tarvitada. Iga

kroonihaldaja käest nõudsid nad oma kaastoetuse tasuks ikka mõne tüki keisri õigustest või maadest, kuni midagi enam võtta ei olnud ja ristirahva ülemale isandale paljas keisrivõimu vari ilma mingi mõju ja sissetulekuta järele jäi. Kuurvürstid talitasid trooni asjus täielikult oma heaksarvamist mööda; nagu nad keisrid valisid, nii nõudsid nad oma kätte ka õigust neid oma tahtmise järele troonilt heita ning tahtsid, et keisrid midagi ette ei võtaks ilma nende käest nõu küsimata. Keisrid aga kutsusid aegajalt ka kõik vürstid riigipäevale kokku, kus siis riigiasju ühiselt harutati. Keisrid tundsid, et neil mitte palju enam tähtsust ei olnud kui harilistel vürstidel, sellepärast püüdsid nad oma kodust jõudu kasvatada, see tähendab, nad ahnitsesid endi valitsuse ajal võimalikult palju maid enese ja oma suguvõsa kätte. Niipea aga, kui mõni keisri-suguvõsa kuurvürstide arvates sel teel liig tugevaks kippus minema, võeti kroon tema käest lihtsalt ära ja anti mõne nõrgema suguvõsa kätte.

3. Habsburi (1278) ja Luxemburi (1310) keisrisuguvõsa koduse jõu asutamine. — Nõnda olid kuurvürstid Habsburi soost Rudolfi (1273—1291) kuningaks valinud, sest et ta kui paljas krahv nende vastu jõuetu oli. Kuid see tark valitseja püüdis kurnatud riigis kiiduväirilise usinusega rahu ja korda soetada. Hulk jultunud röövrüütlid sai tema käevarre tugevust imaitsta, ja see asjalugu, kui ka tema lihtne, otsekohene iseloom võitsid rahva armastuse tema poole. Aga veel nobedamalt hoolitses kuningas Rudolf oma perekonna võimu tõstmise eest, milleks talle ühe suurniku kangekaelsus head võimalust pakkus. Vägev Böömi kuningas Ottokar, kes valitsuse vaheajal ka Austria, Steiermargi, Kärnteni ja Kraini maa oma kätte kiskunud ning ise keisriks lootnud saada, ütles end uhkelt lahti sõnakuulmisest „vaese krahvi“ vastu, nagu ta Rudolfi pilgates kutsus. Rudolf kuulutas ta sellepärast riigiseaduste kaitsealt väljaheidetuks ja võitis ta 1278. aastal Marchi väljal (Vienist kirde pool) ära, kus Böömi kuningas ise surma

sai. Böömimaa jäi Ottokari perekonnale; Austria, Steiermargi ja Kraini aga andis Rudolf oma poegadele läänideks ning pani seega Habsburi suguvõsa tulevasele suurusel, Austria-Ungaria isevalitsuse-riigile põhja. — Kuid just sellepärast ei valinud kuurvürstid peale Rudolfi surma mitte tema poega Albrechti, vaid jällegi lihtsa Nassau krahvi Adolphi (1292—1298) omale kuningaks. Et aga Adolf oma eelkäija eeskujul omale niisamuti kodust võimkonda püüdis soetada, heitsid kuurvürstid ta juba kuue aasta pärast troonilt kõrvale ja seadsid vastukuningaks Albrechti (1298—1308), kes Adolphi Pfalzis Göllheimi aleviku juures (Vormsi lähedal) lahingus ära võitis; Adolf kaotas tapeluses krooni ja elu. Kui Albrecht võimsa valitsemise järele 1308. aastal Vindischi lähedal oma vennapoja Johanni käe all eraviha pärast elu lõpetas, läks kroon jällegi lihtsa Luxemburi krahvi Heinrich VII. kätte (1308—1313). Heinrich oskas böömlased sel teel oma poole meelitada, et oma pojale Ottokari lapse-lapse naiseks kosis. Siis rändas uus kuningas üle Alpi mägede ja laskis omale Milaanos Lombardia ning Roomas keisri krooni pähe panna. Aga kuigi Itaalia suurem luuletaja Dante teda kui Itaalia sisemiste tulide lõpetajat ülistas, jäid Heinrichi püüded, keisri õigusi teine pool Alpisid maksma panna, siiski täielikult tagajärjeta. Ta suri Rooma reisil Siena linna lähedal, vististi kihvti tagajärjel, mis üks munk talle annud.

4. Baieri Ludvig ja Friedrich Kaunis (1314—1347). — Nüüd läks Habsburgidel korda ühte osa kuurvürsta nõndakaugele oma nõusse meelitada, ei nad Albrechti vanema poja Friedrich Kauni kuningaks valisid. Teine osa aga tõstis Baieri hertsogi Ludvigi (1314—1347) troonile, ja nüüd tõusis visa kodusõda, mis viimaks Ludvigi võiduga lõppes, kes oma vastase 1322. aastal Mühldorfi juures (Ülem-Baierimaal Inni jõe ääres) vangis võttis. Friedrich astus kuninga-au nõudmiselt tagasi ja Ludvig laskis ta vangist lahti, aga ainult selle tingimisega, et kui tal korda ei lähe oma poolehoidjaid

sundida rahu tegema, siis ta vangi tagasi tulgu. Kui ta rahukatsed nurja läksid, jäigi ta oma lubadusele truuks, ehk paavst teda küll sõna murdma avatles, ja andis enese uuesti vangi. Ludvig aga võttis teda kui sõpra vastu ja tõstis oma kaasvalitsejaks. Friedrichi surma järele jäi Ludvig üksi valitsejaks; aga Avignon'i (l. avinjõng) paavst kandis tema peale leppimata viha ja kuulutas ta Prantsuse kuninga ässitamise peale kirikuvande alla ning troonist lahti. Nüüd sattusid kuurvürstid isamaalsesse tuhinasse, kuulutasid 1338. aastal Rheini ääres Rense alevikus pühalikult, et nende valitud kuningas ilma paavsti kinnitusetagi riigi seaduslik valitseja on, ja riigipäev Frankfurti linnas lisas sinna juure, et kuningas ka ilma paavsti poolt kroonimist ootamata keisrinime võib kanda. Kuid varsti sattus Baieri Ludvig, kes liig nobedalt oma perekonna võimu püüdis kasvatada, vürstidega uuesti tüllisse. Need astusid paavstiga ühendusse ja kuulutasid tema viimaks ikkagi troonist lahti ning valisid Heinrich VII. lapselapse, Luxemburi soost Böömi kuninga Karl IV. kuningaks. Baieri Ludvig suri varsti selle järele ja Karl päris krooni ilma vastupanekuta omale.

5. Luxemburi keisrid (1346—1437). Habsburid Albrecht II. ja Friedrich III. (1438—1493). — Karl IV. (1346—1378) valitses oma Böömi pärismaad nagu tubli valitseja kunagi. Muu seas asutas ta 1348. aastal Praaga linnas esimese Saksa ülikooli Pariisi ülikooli eeskujul ja tõstis seega Böömi pealinna ajutiselt Saksa riigi vaimliseks keskkohaks. Aga kuna ta bөөmlaste isaks oli, jäi ta riigile, keiser Maximiliani sõnadega üteldes, „võhi-võeraksisaks.“ Ta andis 1356. aastal isesuguse riigi-põhiseaduse, nõndanimetud kuld-bulla ehk -käsukirja, mis oma nime kirja külge kinnitud ja kuld-kapslitesse mahutud pitsatite järele sai ja milles ta seitsme kuurvürsti valimise-ainuõiguse ning nende muud eesõigused seaduseks tõstis. Üleüldse hoolis ta riigist vähe ja oli valmis neidki õiguseriismeid, mis keisrile veel jäänud,

raha eest ära müüma, et raha jällegi oma perekonna võimu laiendamise peale tarvitada. — Karlile järgnes troonil ta poeg, joodik Venzel (1378—1400), kes mõne asjata katse järele, riigis korda soetada, oma jalga enam üle Böömimaa piiri ei tõstnud ja Saksamaal asjad nii laskis minna, kuidas nad ise läksid. Viimaks kõrvaldasid kuurvürstid ta, küll mitte ta hooletuse või kõlbmata eluvii- side pärast, vaid lihtsalt omakasupüüdlistel põhjustel, ja tõtsid tema asemele Pfalzi krahvi Ruprecht'i (1400—1410), kes põrmusse langenud keisri-au jälle maksma püüdis panna, aga ilma tagajärjeta. Ruprecht'i surma järele hakkas Venzel trooni jälle omale ihaldama; aga viimaks leppis ta ka seega, et tema noorem vend Siegmund (1410—1437) keisritroonile astus. Keiser Siegmund oli viimane valitseja oma suguvõsast. Tema surma järele valisid kuurvürstid ta väimehe Albrecht II. Austriast (1438—1439), ja kui see aasta pärast ära suri, tema lellepoja Friedrich III. (1440—1493) keisriks. Nüüd oli troon jälle Habsburide suguvõsa käes ja jäi nende kätte kuni „Saksa rahva Rooma riigi“ otsani (1806). Küll ei olnud keisrikroonil enam kuigi suurt tähendust, aga kui Habsburi soost keisrid maailmas sellegi pärast tähtsat osa etendasid, siis ei olnud see neil mitte nii väga riigi, kui oma perekonna maade varal võimalik, mida nad kosimiste ja pärimiste teel osavasti oskasid suurendada.

6. Sala-vandemeeste kohus (Femgerieht). — Saksamaa tükeldamise tagajärjel ei võinud seal rahust ega seaduste austamisest juttugi olla. Alalised tülid vapustasid riiki, röövrüütlite nisu õitses, ja kurjategijad, kel oma tugev rusikas, või kes mõne vägevama mehe kaitse all seisid, võisid õigust alatasa jalgade alla tallata. Aga siiski oli üks võim olemas, mille ees kõige kangekaelsemgi kurjategija värises, kui see ta aga kätte sai. See oli sala-vandemeeste kohus ehk fem-kohus Vestfaliimaal. Tähendud kohus arenes ajajooksul vanadest krahvikohtudest ja muutus hilisemal keskajal salakohtuks, mille võim üle terve Saksamaa ulatas. Kohtasid, kus kohut

peeti, kutsuti „vabatoolideks.“ Iga vabatooli eesotsas seisis „vabakrahv“, kes „vabakohtunikkude“ kaasistumisel kohut mõistis ja vana kombe järele keisri enese käest voli sai kaebealuste elu ju surma üle otsustada. Sellepärast pidasid need Vestfali kohtud endid keiserlikkudeks kohtuteks, mille võim pidi olema igalt poolt kaebtusi vastu võtta, kui harilikud kohtud kaebajale õigust ei teinud või kaebelusele ligi ei ulatanud. Vabakohtunikuks võis iga vaba mees saada, üks kõik kas ta talupoeg, linnaelanik või mõisnik oli. Et süüdlasi paremini tabada, soetasid sala-vandemeeste kohtud omale 14. aastasajal üle terve Saksamaa liikmed („teadjad“) ja löid sel kombel laialise salaühisuse; isegi vürstid ja keisrid astusid selle ühisuse liikmeks. Teadjad tundsid üksteist iseäralikkude märkide abil, kuid olid surmakaristuse ähvardusel kohustud neid märkisid salajas hoidma. Sala-vandemeeste kohtud harutasid ainult surmaväärilisi süütegusid. Kui kaebelune kutsekirja peale, mis harilikult selle lossi või linna värvasse üles löödi, kus ta elas, kohtusse ilmus ja kaebajal korda läks tema süüdi selgeks teha, siis tõmmati ta lähema puu oksa. Jättis ta aga kohtusse ilmunata, siis mõistis vabakrahv ta üle tagaselja otsuse, „andis tema kaela kõie hooleks, tema surnukeha loomade ja lindude hooleks õhus“ ning käskis kõiki teadjaid aidata otsust täide saata. Harilikult leiti hukkamõistetu mõni aeg hiljem puu otsas rippuvat, millesse tähtedega ära märgitud nuga oli pistetud, märgiks, et surnu sala-vandemeeste kohtu otsuse peale oma elu kaotanud.

L i n n a d e ü h i s u s e d . — Et aga Saksamaa säherdustest oludest hoolimata mitte täielikult metsikusse seisukorda ei langenud ja mõnest küljest kenasti edenes, tuli mõne maavürsti tublidusest, peasjalikult aga linnadest. Igal pool Euroopas olid linnad oma müüride kaitsel jõudsalt hoogu võtnud. Nendesse kogus rahvast paksult kokku, kelle pea-ülespidamiseallikaks kaubandus ja tööstus olid. Iulge seisukorra tundmus ja kogutud rikkuse uhkus paisutasid linnakodanikkude rinda. Et end toore

vägivalla vastu kaitseda, harjutasid nad end sõjariistu tarvitama; nad käisid aadelisoost röövlite lossisid lõhku-
 mas ja puhastasid teesid riisujatest. Et ilmalikud ja
 vaimulikud isandad neid enamasti ainult kurnasid ja
 rõhusid, neile aga peaaegu mingit kaitset ei annud, rapu-
 tasid linnad vürstide valitsuse, kus vähegi võimalik, maha
 ja hoolitsesid ise õiguse mõistmise, korra jalalhoidmise
 ning elanikkude julge seisukorra eest, kuna nad oma
 valitud ametnikud ja raekohtud tegevusse seadsid. Nõnda
 leidis v a b a d u s e ja m e h e m e e l e vaim, mis lageda
 maa talupoegadest pea-aegu täielikult oli lahkunud, pelgu-
 paika linnamüüride tagant. Seal sai inimene jälle oma
 loomulikud õigused tagasi, mis lääniolu tema käest röö-
 vinud või paremal juhtumisel kärpinud; kes linnas elas,
 seda loeti vabaks inimeseks, ükskõik missugusest seisu-
 sest ta oli. Kõige esmalt hakkas linnas vabaduse ja seadus-
 liku korra kaitse all rahulik tegevus jälle õitsma. Sinna
 kogus kokku rikkus, mis mitte röövimisest ega kurnami-
 sest ei tulnud, vaid virkusest ja kokkuhoidmisest, ja rikkuse
 kannul käisid haridus, kunst ning teadus, mille esitajateks
 14. aastasajast peale mitte enam vaimulik ega aadeli seisus
 ei olnud, vaid k o d a n i k u d. Linnaelanikud muutusid
 ikka enam rahva tuumaks Itaalias, Prantsusmaal, Inglismaal
 ja ka Saksamaal, mille põhja-, lõuna-, ida- ja õhtupoolsed
 osad ilusatest ning rikkastest linnadest kubisesid. — Juba
 valitsuse vaheajal olid Saksa linnad omakeskis lepingusse
 heitnud, et oma vabadust ühisel jõul vürstide maa-ahnit-
 semise ja oma jõukust ja kaubanduslist läbikäimist aadeli
 röövihimu vastu kaitseda. Linnade ühisustest ei jõudnud
 ükski nii suurele vägevusele ega kuulsusele tõusta kui
 H a n s a ühisus. Esialgu tehti leping ainult Lübecki ja
 Hamburgi vahel, kuid varsti ulatas see juba pea-aegu üle
 kõige Põhja-Euroopa mere-äärsete ja sisemaa kaubalinnade,
 Hollandist peale kuni Eestimaani. Hansa ühisuses loeti
 ligemale 80 linna. Londonist ja Brüggest kuni Bergenist
 saadik Norramaal ja Novgorodist saadik Venemaal seisis
 terve kauplemine Hansa ühisuse käes. Tema laevaväed

valitsesid Saksa ja Lääne mere üle ning murdsid Lübecki linnapea juhatusel vägevate Daani ja Skandinaavia kuningate kõrkuse. Lübeck oli jäädavalt Hansa lepingu esilinn. Teised suured lepingud ühendasid Rheini jõe äärseid, Shvaabi ja Franki linnasid, kes oma tööstuse ja Itaaliaga kauplemise tagajärjel õitsesid. Sel kombel võitsid Saksa kodanikud endile jõu, mille ees vürstid ja aadel värisesid. Riigilinnadest lugupidamine läks viimaks nii suureks, et neile riigipäeval vürstide ja kuurvürstide kõrvale koht ning hääleõigus anti. Kui keisrid linnadega suurnikkude vastu ühendusse oleksid astunud, nagu Prantsuse kuningad tihti tegid, siis oleks vürstide võimu veel võinud murda ja riigi ühtlust jalale seada. Aga see jäi tegemata, ja Venzeli ajal võitis Lõuna-Saksa aadel Vürttembergi krahv Eberhard Tülitseja juhatusel Shvaabi linnade ühisuse Döffingeni küla juures täielikult ära (1388). Et ühtlasi ka Rheini äärsed ja Franki linnad raskesti lüüa said, hakkas Saksa kodanikuseisuse poliitiline mõju sellest ajast langema. Lõuna-Saksa linnade ühisused lõpetati keisri käsu peale. Ka Hansa jäi aegamööda lödvemaks ega suutnud Põhja-Saksa linnasid pealetükkiva vürstivõimu ikke eest enam hästi hoida, kuni ta kolmekümne-aastase ususõja ajal ise lõpulikult koost lagunes.

8. Helveetslaste ühisus. — Kestvam kui teised oli see ühisus, mis Helveetsia talupojad Uri, Schvyzi ja Untervaldeni maakondades ehk kantonides oma vahel tegid. Siin ilusates Alpi mägede orgudes Viervaldstätti järve kallastel olid talupojad enam vabadust jaksanud alal hoida kui mujal. Nad ise valisid oma ametnikud ja kohtunikud ja ei tunnistanud oma üle muud isandat kui Rooma keisrit. Varsti peale Habsburi Rudolfi surma asutasid nad lepingu, mis igavesti pidi kestma ja neile kaitset andma kõigi väliste vaenlaste vastu. Rudolf oli nendega küll heas naabruses elanud, aga tema järeltulijad, juba tema pojast Albrechtist saadik, katsusid Helveetsia rahvast oma võimu alla suruda. Albrechti poeg

Leopold, kes sõjaväega Helveetsia talupoegade kallale läks, sai nende käest *M o r g a r t e n i* lahingus (1315) kibedalt lüüa, mispeale mitmed linnad, nagu Luzern, Zürich, Bern j. t., talupoegadega lepingusse astusid. Selle lepingu põhjal sündis uus riik, nimelt *H e l v e e t s i a* ehk *S h v e i t s i v a b a r i i k*, (viimane nimi Schvyzi kantoni järele.) Veel kord katsus Austria hertsog Leopold III. kokkuheitnud talupoegade ja linnakodanikkude käest vabadust riisuda, aga *S e m p a c h i* lahingus (1386) sai ta nende käest lüüa ja kaotas elu. Rahvajutt räägib, Austria rüütlid, pikad odad käes, piiranud talupoegade salga ümber, nii et neil kuhugi pääsemist ei olnud. Siis haaranud vahva talupoeg *Arnold V i n k e l r i e d* hulk vaenlaste odasid sülle ja surunud nad omale südamesse; nii saanud teised talupojad jälle hakkama ja lõõnud rüütlid surnuks. Veel pärastpoole, 15. aastasajal, oskasid helveetslased oma vabadust Burgundi kuninga vastu kaitsta ja tegid keiser Maximiliani ajal (1493—1519) ka Saksä rahva Rooma riigi küljest täitsa vabaks.

III. Vana aja uus elule-ärkamine.

1. Itaalia 14. ja 15. aastasajal. — Juba mitusada aastat enne Helveetsiat oli Itaalia Saksamaa küljest vabaks saanud. Aga kuna Helveetsia vandeühisus ustavalt kokku hoidis, lagunesid Itaalia linnade lepingud kohe, niipea kui nende julgemeelne heitlus Hohenstaufide vastu lõppes. See asjalugu sai Apenniini poolsaarele hukatuseks, sest Itaalia sattus nüüd niisugusesse seisukorda, mis vana Kreekamaad meele tuletab. Iga linn tahtis ainult oma pead mööda talitada ega hoolinud teistest; teine oli teise peale kade, ja alatistes tüldes püüdsid tugevamad nõrgemaid hävitada või oma ikkesse paenutada. Sealjuures tarvitati ikka veel Gueffide ja Ghibellinide erakonna-nimesid, kuigi need oma vana tähenduse juba ammu olid kaotanud. Igas linnas valitsesid omakorda jälle ägedad erakondlised võitlused vanade suurt-sugu perekondade ja lihtsama rahva vahel, sest vanad perekonnad püüdsid valitsust ainu-üksi endi käes hoida, aga alam rahvas katsus ka omale mõju soetada valitsuse asjade

peale. Nagu omal ajal Kreekamaal, nii tarvitasid julged erakonna-juhid segadust ka siin selleks, et valitsusevõimu tervelt oma kätte ahmitseda. Keda rahva meelitamine eesmärgile ei aitanud, see võttis mürgi ja põue-oda abiks, ega põlanud ka palgasoldatite salkasid ja verevalamist, kui sel teel aga oma auahneid plaanisid teoks võis teha. Peaaegu kõik Itaalia linnad langesid viimaks niisuguste ülekohtuste valitsejate saagiks. See saatus sai ka Milaanole osaks, kes oma vabaduse peale nii uhke oli olnud. Milaanos valitsesid iseäranis õelast *V i s c o n t i* ja *S f o r z a* soost türannid, kes tooruse poolest Galigulast või Nerost sugugi taha ei jäänud. Viimaks lõppes üldine segadus seega, et Lombardia *M i l a a n o*, Veneetsiamaa *V e n e e t s i a* ja Toskana *F i r e n z e* alla läks. Need kolm linna ühes kirikuriigi ja *N e a p o l i g a* olid viis Itaalia peariiki, millest igaüks küll teisele hirmus, kuid ükski nõnda tugev polnud, et-poolsaart võeraste vastu kaitsta oleks võinud. Sellepärast sai Itaalia keskaja lõpul mängupalliks prantslaste, hispaanlaste, helveetslaste ja sakslaste vahel, kes tema paremate osade pärast isekeskis tülitsevad. Itaalia sattus uuesti mitmeks aastajaks sellesse häbistavasse seisukorda, et väljamaa sõna pidi kuulma.

2. *V e n e e t s i a* ja *F i r e n z e*. — Oma riigikeste hulga peale vaatamata oli Itaalia tööstuse, kaubanduse, meresõidu ja rahva jõukuse poolest esimene maa Euroopas. *V e n e e t s i a* oli maailma kõige suurem kaubakoht „merede kuninganna“ ja oma kirikukuplite ning marmoripaleede, toredate kaupluste, lugemata hulga laevade ning rohke arvu elanikkude poolest kõige kaunim linn Euroopas. Kuna Milaanos türannid valitsesid, oli Veneetsia vabariigiks jäänud, ainult vahega, et seal ühe asemel mitu perekonda võimu oma käes hoidsid. Ka *V e n e e t s i a*s oli kaua aega maksnud pruuk, et igale kodanikule tee riigiametite peale vaba hoiti. Siis aga hakati igasugusid takistusi ja kitsendusi tegema, ning 1300. aasta paiku tunnistasid vabariigi suure nõukogu liikmed nõunikukohad oma perekondade päritavaks osaks ning panid teistele kodanikkudele tee selle kui ka

muude ametite juure kinni. Sellest ajast saadik olid need eesõiguslised perekonnad, kelle nimed iseäralikku kirja, nõndanimetud *k u l d r a a m a t u s s e*, üles tähendati, Veneetsia aadel. Nende võimupiiride kärpimise katsed lämmatati verise valjusega. Et ükski aadelimees valitsust ülekohtu- selt oma kätte ei saaks kiskuda, seati doge'de (I. doodshe) ehk hertsogite, s. o. riigipea võimule hästi kitsad piirid ja anti neile peale suure nõukogu, kus kõik perekondade pead ühes oma täiealiste poegadega istusid, veel hulk muid valitsusekohte abiks. Nõnda valvas kümne mehe sala- nõukogu põhjusseaduse puutumatusse järele koleda valju- sega. Temal oli meelevald kõigi kodanikkude, isegi dogede elu ning surma üle. Igal pool liikusid tema nuuskurid ning uulitsatele olid üles seatud vasksed lõukoorte kujud, mille ammuli lõuad salakaebtuste vastuvõtmise kohaks olid. Keda kümne mehe nõukogu hukka mõistis, see kadus jäljetult, kui tina tuhka. Teisest küljest aga ei või ütlemata jätta, et Veneetsia aristokraatia oma riigi hea käekäigu eest kõige paremini hoolt püüdis kanda. See polnud veel kõik, et Veneetsia kõigist oma kaasvõitlejatest kaubanduseväljal ette jõudis, et tema maade piirid Po jõe madalikust üle Istria, Dalmaatsia, Jonia saarte, Morea ja Kreeta kuni Küprose saa- reni ulatasid, et ta hiiglatööde abil oma laguunisid ehk lannumeresid mitte soomaaks ei lasknud muutuda, vaid seal oli ka rahva alamate kihtide eest tublide hospitalite ning igasuguste avaliste asutuste abil paremini kui kusagil mujal hoolitsetud. Nõnda on siis arusaadav, mispärast Veneet- sia riiki veel kaua pärast tema kaubandusliku suuruse lõppu imestati ja eeskujuks seati. — Kuna Veneetsia a r i s t o - k r a a t l i k vabariik oli, ehitas Firenze ehk F l o r e n z, kus käsitöölise sumptid aadelivalitsuse olid kukutanud, d e m o k r a a t l i k k u vabariiki. Firenze oli uuema aja kunsti ja teaduse kodupaik ning sel ajal vaimliselt kõige rohkem edenenu linn Euroopas; ta oli nagu uuesti elule ärganud Ateen. Kõrgesti haritud C o m s i m o d e' M e d i c i (I. mee- ditshi), oma aja kõige rikkam kaupmees, etendas Firenze demokraatia juures Periklese osa; kolmkümmend aastat

juhtis ta rahva usalduse saatel vabariiki tublilt (1450. a. ümber). Tema pojapoeg Lorenzo Hiilgav oli vaimuannete ja mehisuse poolest vanaisa taoline; kuid tema tüüris juba lausa türannia poole, mispärast ka tema pojad linnast minema kihutati.

3. Humanismus. — Hellenlastest saadik pole ükski rahvas maailma hariduse peale nõnda suurt mõju avaldanud kui Itaalia rahvas 14. kuni 16. aastasajani, ja peale Ateena ei ole ükski teine linn nõnda palju suuri mehi üksteise järele sünnitanud kui Firenze. Siin elas 1300. ümber luuletaja Dante, kes oma luuletöös „Jumalikus komöödias“ elu peale surma põrgus, puhastustules ja taevas nii liigutavates ja toredates kujudes kirjeldab, et teda ristiusu kiriku Homerooseks nimetakse. Nagu Dantet kõige suuremaks Itaalia lugulaulude loojaks peeti, nii seisis tundeluules esimesel kohal jällegi firenzlane, nimelt Petrarca (1350. a. paiku). Nende kahe luuletaja kirjatööde mõjul tõusiski Firenze murrak Itaalia rahvusliseks kirjakeeleks. Kuid Petrarca mõjus veel teistpidi vägevalt: tema andis nõndanimetud renaissance (l. rõnessaangs) ehk vana aja uuestiärkamisele hoogu. Küll ei olnud teadmine Apenniini poolsaare suurest minevikust, kus ta Rooma kaudu maailmale seadusi andis, itallaste juures kunagi täielikult kustunud, — vägevad ehituste varemed ei lasknud seda sündida. Kuid peale mõne luuletaja ei tuntud vanast ajast õige midagi. Isegi kloostrites, mida teaduse pelgupaikades loeti, vedelid vanade kirjanikkude vaimutööd, korratult hunikusse loobitud pergamendirullidel ilma akendeta ruumides, kus neid rotid ja niiskus hävitasid või ka, mis veel pahem, munkade hoolimatus ja asjatundmine neid rikkus. Sest alatihti tuli ette, et mungad uut pergamenti osta ei tahtnud, vaid vanalt pergamendilt vanade kirjanikkude tööd maha kaapisid ning sinna pühade isikute elulood ja muud usulisulised kirjad peale kirjutasid. Petrarca oli esimene, kes vanade kirjanikkude töösid hävitamise eest püüdis kaitseda ja neid hoolikalt hakkas uurima. Igalt poolt laskis ta vanu pergamendirullisid otsida ja ostis neid üles, või tegi selleks

otstarbeks ka ise suuri reisisid; enamasti ikka heade tagajärgedega. Ühel päeval leiti ta surnult oma raamatukogust, kus ta kummuli ühe raamatu peal puhkas; ta oli südamerabanduse saanud. Petrarca kaaskodanik ja õpilane B o c c a c c i o (l. bokatsho) õppis Kreeka keele kätte ja oli kaua aja takka jälle esimene õhtumaalane, kes Homerose lugulaulusid alguskeeles oskas lugeda. Mõlema kirjaniku püüded leidsid nobedat järelaimamist. Hakati kirglikelt vanu kirjasid ja muid vana aja riismeid otsima; Itaalia asus päris näljaõhinaga kreeklaste ja roomlaste rikka vaimuilma sünnituste kallale, ja nende uurimiste tagajärjel tekkis koguni uus teadus, mida h u m a n i s m u s e k s kutsutakse (Lad. k. sõnast *humanus* = inimesesse puutuv), sest et ta mitte, nagu sholastik, usulisi küsimusi ei harutanud, vaid inimese vaimujõudusid üleüldse vanade kirjanikkude ja mõttetarkade klassiliste tööde najal katsus harida. Paavstid, vürstid ja vabariigid katsusid kuulsaid „humanistisid“ üksteise tõttu oma poole võita, ja kõigis suuremates linnades asutati iseäralikud õpekohad vanade keelte tarvis. Kedagi ei peetud enam haritud inimeseks, kes mitte keskaja labase, munga Ladina keele asemel kõlavat Cicero aegset Ladina keelt ei osanud kõneleda. Isegi naisterahvad kõnelesid ja kirjutasid seda keelt osavalt. Mitmed õppisid ka Kreeka keele ära, iseäranis sellest ajast saadik, kui türklased Konstantinoopoli linna ära võitsid ja palju kreeklasi Itaaliasse põgenes. F i r e n z e seisis uue teaduse edendamise poolest teiste linnade eesotsas; C o s i m o ja L o r e n z o d e' M e d i c i tõstsid ta kunstnikkude ja õpetajate koduks ning mitte asjata ei kutsuta seda ajajärku ajaloos M e d i c i d e a j a j ä r g u k s. — Vaimuelule andis humanismus vägeva pöörde. Vana pagana-aja peale vaadati kui kuldse mineviku peale tagasi ja püüti teda niihästi sõnas ja kirjas kui ka elus, kommetes ning viisides järel aimata. Kes aga kreeklaste ja roomlaste kangelasi omale eeskujuks võttis, see ei võinud keskaja kiriklist sallimatust heaks kiita. Vabamad vaated usuasjade kohta pääsid võidule, ja kiriku võim inimeste meelte üle lõi vankuma. Seni oli kiriklik teadus

ehk sholastik kõik teised teadused tagasi tõrjunud ja ülikoolides vaidlesid professorid ning üliõpilased isekeski ainult kirikuõpetuse keeruliste küsimuste kallal. Nüüd aga ilmus korraga terve kogu teadusi jälle päevavalgele, nimelt need, mis vanade kreeklaste ja roomlaste juures au sees seisnud. Ajalugu, maadeteadus, arvuteadus ja looduse teadused sündisid uuesti elule. Ka kunstis tuli suur pööre. Kui Rooma ehitusi, nende sambaid, lookasid ja kuplid tundma õpiti, hakati seni pruugil olnud Gooti ehituskunstist lahkuma ja vanade ehituste najal hoopis uut ehitusviisi, nõndanimetud renaissance stiili looma, mis Firenzest, oma sünnipaigast, igale poole laiali lagunes ja Gooti ehitusviisi lõpeks hoopis kõrvale tõrjus. Vanade marmori- ja vaskkujude järele, mis usinad korjajad Rooma ning muude linnade varemetest välja kaevasisid, tõusis kujuraiumise-kunst uuesti elusse, ja ka maalikunst sai kreeklaste ning roomlaste imestuseväärilistest piltidest palju hoogu.

4. Trükkikunsti leidmine (1440. aasta paiku). — Itaaliast lagunesid renaissance kunst ja haridus pikkamisi üle terve Öhtumaa laiali. Selleks aitas iseäraliselt kaasa ka hulk leidusi 15. aastasaja esimesel poolel, mis võimalikuks tegid kunstitöösid ja raamatuid lugemata hulgal valmistada. Kõige vanem neist leidustest oli puulõikekunst, mis arvatavasti Saksamaal või Madalmaadel tarvitusel oli ja selles peitub, et kujud ja tähed puu sisse lõigatakse, värviga üle võitakse ja siis paberi peale surutakse. Varsti hakati niisamasugusid katseid ka vaskplaatidega tegema ja selle tagajärjel sündis vaselõikekunst; puu- ja vaselõike-kunsti arenemine kandis kunstist arusaamist igasse majasse. Ühtlasi aga valmistasid need leidused ka raamatutrükkimise-kunsti leidmisele teed. Seni oli uusi raamatuid ainult ära kirjutamise teel saadud. Kord oli Cosimo de' Medici 45 kirjutajat palganud, kes talle 22 kuuga 200 raamatut ära kirjutasid. Praeguste palgaolude järele oleks ta neile 600.000 marka palka pidanud maksma; üks raamat oleks

tal seega 3000 marka maksma tulnud. Sellepärast olid raamatud siis ka nõnda kallid, et mõne saja-andelise raamatukogu omandamine juba suurt varanduslist jõudu nõudis. Korraga tuli üks sakslane, Johann Gutenberg, Strassburis mõtte peale üksikuid tähti metallist valada, tähti sõnadeks kokku liita, musta värviga üle võida ja neid siis paberi peale pressida. Kui ta katsed Strassburis nurja läksid, rändas ta oma kodulinna Mainzi ja astus seal ühe kullassepa Fust'iga ühendusse, kes talle raha laenas. 1455. aastal tuli esimene suurem raamat trükist välja, nimelt ladinakeelne piibel. Kuid natukene aega enne raamatu valmisaamist hakkas Fust Gutenbergi käest laenatud raha tagasi nõudma, ja et see maksta ei saanud, pidi ta oma trükikoja kohtu otsust mööda Fustile andma. Fust, kes trükikoda Gutenbergi töölise Peeter Schöfferi abil edasi pidas, pistis nüüd Gutenbergi leiduse esimese vilja oma tasku. Kuid tüssatud leidjal läks siiski korda uue trükikoja avamiseks raha saada ja nüüd valmistasid Gutenberg ja Fust üksteise võidu kenaid raamatuid. Esiotsa hoidsid nad oma kunsti salaja ja kõik maailm imestas Mainzi meeste odavate raamatute üle, mida nõiduse abil arvati valmistatud olevat. Kuid sellide kaudu tuli saladus peagi avalikuks ja varsti asutati kõigisse Euroopa suurematesse linnadesse trükikojad. Noort kunsti edendas iseäranis mõjuvalt see asjalugu, et natukene aega ennemalt kalli pergamenti asemel paberit tarvitama oli hakatud. Paberi leidjad on hiinlased, aga araablased tõid ta Euroopasse.

IV. Usupuhastuse katsed.

1. Cola di Rienzi (1350). Kirikulõhe (1378—1416). — Kuna värske elu igal teadusepõllul valitsema hakkas ja suurepärased leidused uut aega ette kuulutasid, oli ristiusu kirik kõige viletsamas hävinemise-seisukorras. Avignonis, kus paavstid 70 aastat otsa asusid, seisid nad täielikult Prantsuse valitsuse meelevalda all, kelle nõudmise järele nad maailmale kas õnnistust või needmist jagasid. Küll kutsusid Rooma linna elanikud, kel seega,

et paavst mujal elas, palju rahalist kasu ja au kaduma läks, paavstisid Rooma tagasi, aga asjata, Viimaks püüdsid nad advokat Cola di Rienzi juhatusel vabariiki uuesti jalale seada (1350. a. ümber). Cola di Rienzi oli Petrarca sõber, väga suure kõneanniga inimene, kes oskas rahva peale sügavat mõju avaldada. Aga varsti tüdinesid roomlased oma eestvedajast, kes rahvatribuuni nime all ikka enam hariliste Itaalia vägivaldavalitsejate teedele kaldus, löid ta surnuks ja hakkasid rohkem kui kunagi ennemalt paavsti valitsuse järele igatsust tundma. Viimaks ometi leidis paavst, kes Rooma tagasi julges tulla. Kui ka tema järeltulija siia otsustas jääda, valisid Prantsuse poole hoidjad kardinalid vastupaavsti, kes Avignoni elama asus (1378). Vanade paavstide surma korral valiti mõlemil pool ikka uued, ja nüüd oli ristirahval kaks pead, kes ühes oma poolehoidjatega teineteist vastastikku needsid.

2. Kiriku kõlvatus. — See lõhe ehk schisma, nagu teda Kreeka keele sõnaga kutsutakse, polnud ainsam viga, mida kirik põdes. Kõige pahem asi oli see, et paavstid oma võimust kullakaevanduse tegid, et nad vaimulikkude kohtadega hoopis pöörasemalt sahkerdasid kui ilmalikud valitsused seda kunagi teinud. Iga uus peapiiskop või kloostriülem pidi omale paavsti käest suure summa eest kinnituse ostma; iga alam vaimulik, kelle sissetulek aastas üle 24 kuld-guldna ulatas, oli kohustud ametisse astumisel aastapalga Rooma ehk Avignoni saatma. Teised maksud, millega kirik Öhtumaad kurnas, kandsid „Peetruse penningi“, „ristisõja kümnnuse“ ja muid nimesid. Peale seda olid paavstid igal ajal valmis neid lugemata käskusid ja keeldusid, millega nad terve inimlise elu otseku võrguga ümber olid põiminud, maksu eest tagasi võtma. Kirik õpetas, et Jumal kahetsevale patusele eestpalvete mõjul preestri andeksandmise tagajärjel peale pihti küll igavesed karistused kingib; ajalikud karistused aga jäävad alles ja ootavad inimest osalt maapealses elus, osalt peale surma puhastuse- ehk vahe-tules, ja selle puhastusetule valud käivad kõigest üle, mis inimese õelus välja suudab

mõtelda; Kristuse lepitusesurma, püha Maarja, pühade meeste ja naiste ning usukannatajate heategude läbi olla kiriku võimu all suur tagavara heategusid, mille abil tal võimalik olla Jumala käest inimestele ajaliste karistuste mahajätmist ja hingedele puhastusetulest pääsemist nõutada. Kuna varemad paavstid säherdusi „andeksandmisi“ vagade tegude, nagu näituseks ristsõdadest osavõtmise, teatud kirikutes palvetamas käimise j. m. eest jagasid, võis neid nüüdsete paavstide käest ka paljalt raha eest saada. Taksiraamat määras korrapärast ära, kui palju mingi patu andeksandmine maksma tuli, ja nii volasid kõige ristirahva käest paavsti kalitsasse määratud summad kokku. Rahaga, mis sel teel saadud, elasid paavstid ja kardinalid oma lugemata õuekondlaste ning ametnikkude seltsis lodevat prassimise-elu. Room ja Avignon said uueks Babüloniks. Niisamasugusel viisil, muud kui vähema toredusega, prassisid ka peapiiskopid ja piiskopid, ning nagu karjased, nii oli ka kari. Mitmed kirikuõpetajad olid kui joodikud ja ropu nalja tegijad kuulsad ning tihtipeale oli kirikumõis ühtlasi ka kõrts. Kloostrites oli endine tegevus enamasti piirita laiskusele maad annud ja sagedasti valitses seal kõige nurjatum kombekõlvatus. Mis ime siis, et inimesed usu kui silmakirjateenistuse peale hakkasid vaatama! Kes õige palju palveid jõudis lugeda, virgalt paastus, kirikule raha kinkis ja püha Maarja pilta ning pühade imemete jäänuseid kummardamas käis, millel igasugused imetegevad jõud küljes üteldi olevat, see luges ennast võitjaks ja lootis peale surma kindlasti õndsaks saada.

3. Pisa ja Konstanzi konsiiliumid (1414—1418). — See seisukord kurvastas tõsiselt vagasid väga, ja ikka sagedamini hakkas häält kostma, kes kirikuelule parandust nõudsid: kiriku pea ja kiriku liikmed ühtlasi pidid uueks loodama. Ristusuliste esimesest ülikoolist Pariisis läks üleüldise kirikukogu kokkukutsumise soov välja ja pandi ette, sellel kirikukogul schismat lõpetada ning uuendusi maksma seada. Hulga kardinalide kutse pele tuligi kirikukogu ehk kon-

siilium Pisa linna kokku; see seletas, et tema paavstidest kõrgemal seista, heitis mõlemad senised paavstid ametist ning valis uue. Aga kuna mõlemad kõrvale heidetud paavstid konsiiliumi maksvaks ei tunnistanud ja neil kummagil ka oma poolehoidjad olid, siis oli nüüd koguni kolm paavsti korraga ja asi läks halvemaks kui ennem oli olnudki. Viimaks suutis keiser Siegmund kõige nurjatuma neist kolmest paavstist, Johann XXIII, kes varemalt mereröövel olnud, nõnda kaugele meelitada, et ta Konstanz linna uue kirikukogu kokku kutsus (1414). Terve ristirahvas ootas nüüd kõige suurema põnevusega selle konsiiliumi otsusi. Igast Euroopa nurgast voolas sinna osavõtjaid kokku. Mitte kunagi polnud maailm nii palju igast rahvusest kõrgeid vaimulikke ja ilmalikke aukandjaid, paavsti ja keisriga eesotsas, koos näinud. Sel puhul oli linnas 70.000 võerast, nende hulgas kõrgete isikute saatjad, kaupmehed, veiderdajad ja igasugused uudishimulised. Nii suurele kirikukogule ei suutnud schisma paavstid vastu seista. Johann XXIII., kes ära püüdis põgeneda, kui konsiilium teda ametist tagasi sundis astuma, heideti kui mõrtsukas, keda ka muudes nurjatutes kuritegudes süüdistati, paavstitoolilt häbiga kõrvale. Teine paavst pani oma au vabatahtlikult maha; kolmas, kes konsiiliumi otsuse kangekaelselt täitmata jättis, sattus kõige ilma põlgatuse alla, ning konsiiliumi poolt valitud uus kirikupea Martin V. tunnistati igal pool õigeaks paavstiks. Schisma oli lõpetud, aga asjaoludesse ei tulnud sellegipärast parandust. Uus paavst oskas uuenduse käsilevõtmist kavalalt edasi lükata, kuni külgehakkav tõbi lahti pääsis ja paavst mahti sai konsiiliumi koju saata (1418).

4. Wiclif († 1384) ja Hus († 1415). — Aga mis võiski sellest koosolekust oodata, kes mitte ei põlanud ketserikohtuks heitmast! Kuna laialisemad rahvahulgad kirikuolude parandamist konsiiliumidelt ootasid, usaldasid üksikud julged mehed oma käe peal kui usupuhastajad välja astuda. Nõnda oli Oxfordi ülikooli tähtsam õpetaja, suuresti haritud Wiclif, paavstide valitsusehimu ja ah-

nust ning kõrgete ja madalamate vaimulikkude kombelõtvust sõnas ning kirjas teravalt laitnud. Piibli peale toetades, mis ta ise Inglise keelde tõlkis, julges Wiclif koguni messa, pihti, piltide- ja pühadeaustamise, mungaelu ja muid kirikupruukisid ristiusu iseloomu vastu käivateks nähtusteks tunnistada. Esialgu leidis Wiclif oma õpetusega rahva seas ja Inglise suurnikkude keskel palju poolehoidjaid; kuid Wat Tyleri talupoegade mäss hirmutas ta tähtsamad sõbrad ära, vastased süüdistasid teda rahva üleskihutamises, ja kuna Wiclif ise veel rahulikult ära sai surra, hakati tema õpetuse tunnistajaid veriselt taga kiusama. — Korraga aga hakkas tema õpetus kaugel Böömimaal juuri ajama. Siin kogus Praaga ülikooli õpetaja ja professor, sügavtõsise ja tõe järel januneva vaimuga Jan Hus, Wiclifi kirjadest omale vaimustust kiriku kõlvatuse vastu võitlemiseks, ning kõneosavus ja aadete puhtus võitsid peagi böömlaste südamed tema poole. Ei üksikute äranõedmine ega üleüldine kirikuvanne suutnud Hussi poolehoidjate truudust oma hingekarjase vastu murda. Siis kutsus Konstanzi konsiilium Hussi oma ette vastust andma. Hus lootis oma ilmsüütuse ja keiser Siegmundi kaaskirja peale, mis temale kaitset tõotas, ja läks. Kuid vaevalt jõudis ta Konstanzi, kui ta juba vangis võeti, ja vilets Siegmund laskis ennast seega rahule trööstida, et ketseri vastu vaja ei olla sõna pidada. Pika vangitornis vaevlemise järele viidi Hus konsiiliumi ette ja kästi teda seal oma arvamised ekslikuks tunnistada. Kui aga Hus mehiselt selle nõudmise vastu seisis, tunnistas konsiilium ta ketseriks, preestri aust lahti ning laskis ta tuleriidal, ketserimüts peas, ära põletada. Nõnda suri aus mees oma aadete eest kannataja surma. Aasta hiljem tabas tema sõpra ja mõttevenda, Praaga linna usuteadlast Hieronymust seesama saatus. — Aga böömlased tõid oma armsatele õpetajatele koleda mälestusohvri. Hussi poolehoidjad, keda tema nime järele hussiitideks kutsutakse, tõstsid tulises vihas mässu ja tapsid mungad ning vaimulikud maha. Küll saatis keiser Siegmund riigi sõjaväed nende vastu välja,

küll laskis paavst nende vastu ristsõja välja kuulutada, aga kõik asjata: hussiitlased purustasid oma osava sõjapealiku, pimedä Zizka (l. shishka) juhatusel kõige suuremad sõjaväed ära ja kohutasid tervet Saksamaad kümme aastat otsa oma röövkäikudega. Alles peale Zizka surma, kui böömlased isekeskis tülisse läksid, sai Siegmund töotuste ja järelandmiste abil Böömima oma võimu alla, kuid maa, mis Siegmundi isa õitsvale järjele oli tõstnud, oli nüüd laastatud ja seisis varemetes.

5. Baaseli konsiilium (1431—1448). Aleksander VI. ja Savonarola (1498). — Juba hussiitide sõja ajal oli Baaseli linnas uus konsiilium kokku tulnud. See algas julgelt võitlust Rooma kiriku kõlvatuse vastu; paavsti, kes temale vastu hakkas, tunnistas ta koguni ametist lahti. Aga ta ei jaksanud oma otsusi maksmata panna, sest paavst oskas keiser Friedrich III. ja enama jao värstisid oma poole võita; nii pidi konsiilium ilma midagi korda saatmata koost laiali minema. Nõnda oli siis selgeks saanud, et konsiiliumidest kiriku vigadele parandamist loota ei maksnud. Paavstivõimu keskkohas aga oli asi ajajooksul veel halvemaks läinud. Apostli-toolil istusid kas õpetud humanistid, kes kirglikult raamatuid kogusid, ilusaid hooneid ehtasid jne., aga kirikust suuremat ei hoolinud, või jälle nurjatud lõbukütid, nagu hispaanlane Aleksander VI. Borgia (l. bordsha), keda häbematus ja õeluse poolest küll Rooma kõige viletsamate keisrite kõrvale võib seada. Selle paavsti ajal tõusis veel kord üks vägev hääl valitseva kõlvatuse vastu. Firenzes, kust Medicid vast ära olid aetud ja rahvavalitsus maksmata pandud, jõudis Dominicuse ordu munk Savonarola oma südantvõitva kõneosavusega nii suurele mõjule, et suurtsugu mehed ja naised oma uhkuseasjad avalikult ära põletasid ning uut kombepuhast elu algasid. Oma jutlustes ei jätnud Savonarola ka paavsti puutumata. Paavst püüdis Savonarola suud seega sulguda, et ta julgele mungale kardinali-au pakkus; Savonarola aga vastas, et ta usukannataja punast kübarat kardinali punasest kübarast

armsamaks peab. Nüüd heitis Aleksander Savonarola kirikuvande alla. Savonarola ei hoolinud sellest. Aga varsti kaldus ülevõim Firenzez tema vastaste poole. Ta võeti vangi, tunnistati paavsti poolt ususalgajaks ja valitsuse poolt mässajaks, ning lõpetas oma elu võllas. Juba plaanitses Aleksander VI. kirikuriiki kui päritavat vürstiriiki oma pojale, vennatapjale Cesare (l. tshesare) Borgia'le jätta, aga ta jõi enne seda kogemata mürgitud veini, mis ta lõunasöögil ühele kardinalile tahtis anda, ning suri. Kirik oli nõnda sügavale alla langenud, et see metsaline 11 aastat karistamata kirikupea võis olla!

V. Islam ja ristiusk.

1. Kaliifiriigi ots (1258). — Kuna ristiusku Öhtumaa oma kiriku kõdunenud seisukorra peale vaatamata ikka suuremale tulevikule vastu sammus, oli islami-ilma peale surmauni langenud. Mongoolia tühjal kiltmaalastus 1200. aasta ümber ajaloo näitelavale keegi Dshingis-khani nimeline riikidevõitja, kes oma sõjakäikude ja metsiku tooruse poolest isegi Attilast üle käis ja pea-aegu terve Aasia oma alla heitis. Tema järeltulijate ajal tikkusid mongollased ka Euroopasse, heitsid Venemaa oma alla, mis neile 200 aastat maksu maksis, ja rühkisid kuni Poolamaa ja Shleesiani edasi, kus nad endi ülevõimuga Liegnitzi linna lähedal Saksa-Poola rüütliväe hävitasid, kuid selle visaduse üle, mis rüütlid üles näitasid, kokkusid ja ümber pöörasid (1241). Üks Dshingis-khani pojapoegadest tegi kõdunenud kaliifiriigile otsa peale, sest ta võttis Bagdadi linna 1258. aastal tormiga ära ja nottis 200.000 inimest maha, nende seas ka viimase Abbassidi tõust kaliifi. Kuhu õelad mongollased iiales jala tõstsid, seal külvasid nad surma ja hukatust. Kõige õitsvamad linnad Idamaal põletati maha, terved rahvad piinati surnuks, kõik kunsttööd ja raamatukogud põletati ära ja araablase kõrgel järjel seisev haridus purustati täielikult varemeteks.

2. Osmanid (1300. aastast saadik). — Selle eest, et Araabia haridus uuesti võidule ei saaks pääseda, hoolit-

sesid türklased, kelle võitude tagajärjel aga islam veel kord suurele välispidisele vägevusele tõusis. Mongollasi kartes oli üks seni tundmata Türgi suguharu, nagu enne seda mitu teist Türgi suguharu, oma kodumaalt, Turanist, lääne poole rännanud ja Väike-Aasias paika pidama jäänud. Pealiku Osmanni all (1300. aasta ümber), kes end „sultaniks“ hakkas kutsuma ja kelle järele tervet suguharu osmanideks hüüti, hakkasid sissetikkujad nüüd Väike-Aasias maid alla heitma ja tõusid mongollaste valitsuse langemise ajal suure kiirusega vägevamaks. Osmanni järeltulijad läksid üle Bosporuse väina ja kiskusid Balkani poolsaare tükk tüki järele oma kätte. Siin oli Byzantioni riik täiesti lagunemas. Ida-Rooma keiser valitses ainult veel pealinna ja selle lähema ümbruskonna üle; selle vastu olid Slaavi suguharud serblased ja bulgaarlased, kes seitsmendal aastasajal poolsaarele tungisid ja sinna elama jäid, omale iseriigid asutanud. Nüüd rajasid türklased omale suure võidu tagajärjel, mis nad serblaste üle a. 1389 said, tee valitsusele. Sultan Bajesid hävitas 1396. aastal Nikópoli juures vägeva kristlaste sõjaväe, mis kuningas Siegmundi all Donau kallast mööda temale vastu oli irrutanud. Miski asi ei oleks sultanit nüüd Konstantinoopoli äravõtmisest enam tagasi hoidnud, kui mitte tema seljatagust üks teine, veel tugevam võitja ähvardanud ei oleks. Mongollane Timur ehk Timur-Lenk (see tähendab lonkur Timur) oli Dshingis-khani riigi jälle jalule upitanud ning Moskvast kuni Dehli'ni, Hiina müürist kuni Vahemereni kõik rahvad õnnetuks teinud, igale poole suitsevaid linnasid ja pealuude-kuhje enesest mälestuseks jättes. Nüüd tungis ta ka sultan Bajesidi kallale; Bajesid läks talle Angora linna juures Väike-Aasias vastu, kuid sai lüüa ja langes Timuri kätte vangi, kes teda kuni eluotsani raudpuuri sees enesega kaasas vedas.

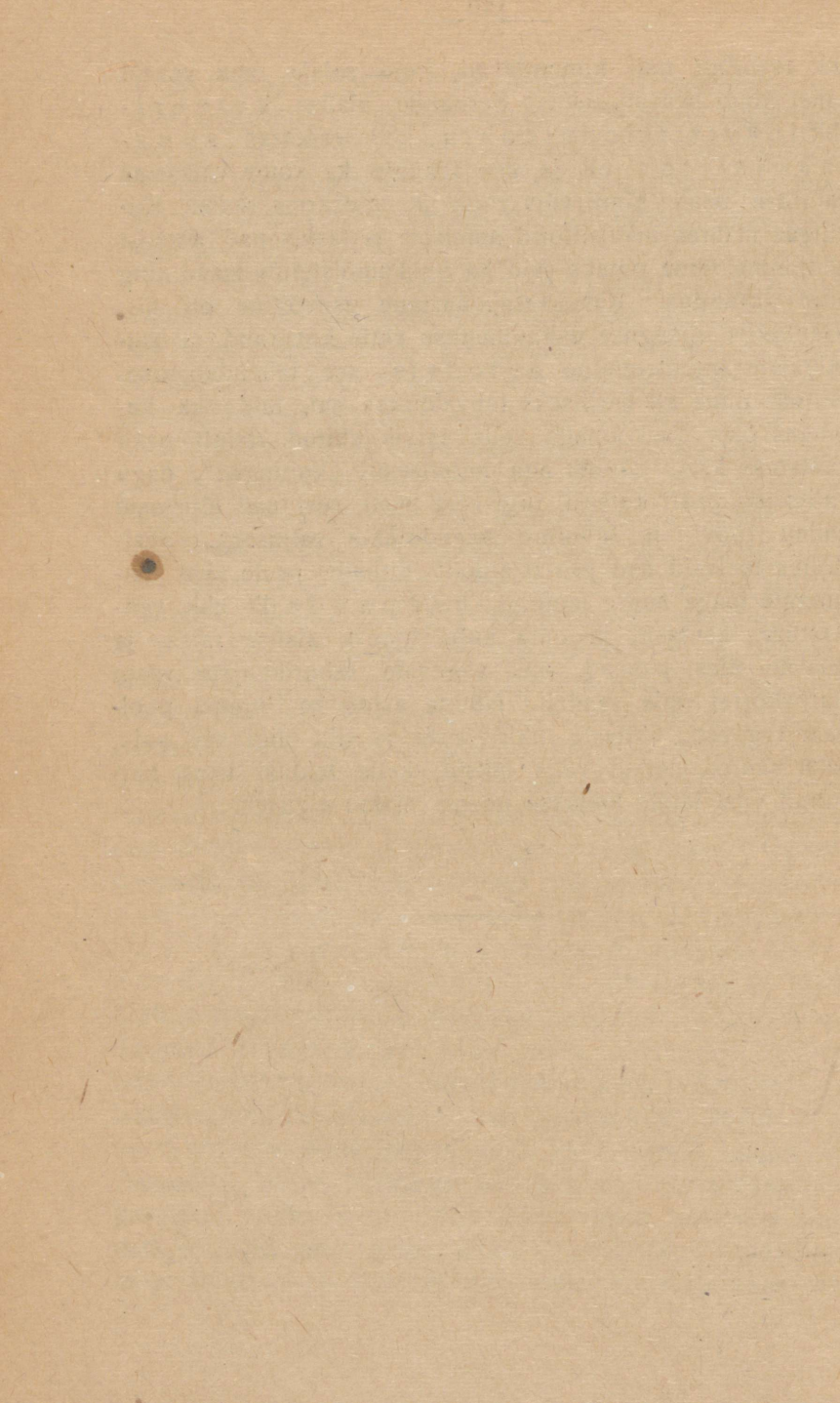
3. Konstantinoopoli äravõitmine (1453). — Peale Timuri surma lagunes Mongoli riik jällegi mitmeks osaks, ja osmanid võtsid uuesti võimust. Juba olid tema

sultanid ligemale sada aastat Adrianoopoliis valitsenud, kui Mohammed II., kõige tähtsam Türgi sultanite hul-
 gast, nõuks võttis Kreeka riigi varjuelu lõpetada ja
 pealinna ära võita. Õhtumaa, mis kauge Jerusalema ära-
 võtmise peale omal ajal miljonid inimese-elusid oli raisa-
 nud, ei liigutanud Konstantinoopoli, selle Euroopa
 võtme kaitsmiseks sõrmegi. Üksnes Genova saatis keisrile
 natuke abi. Keiser, kes, niisama kui linna asutajagi,
 Konstantini nime kandis, otsustas vähemalt auga surra.
 Kuigi ta lõdvaks jäänud ilmalinnast vaevalt 6000 sõjameest
 kokku suutis ajada, läks tal genovalaste vähva pealiku
 Giustiniani (l. dshustiniáni) abil siiski korda linna
 Mohammedi lugemata väehulkade vastu pea-aegu kaks
 kuud kaitsta. Kui vallid juba puruks olid põrutud, tuli
 29. mail 1453. tormijooks. Giustiniani sai haavata, Konstantin
 suri kangelasesurma, elanikud tapeti maha või tehti orja-
 deks ja Sofia kirik muudeti Mohammedi usu templiks.
 Konstantinoopoli langemine ajas ristiusku rahvale hirmu-
 värinad peale. Juba ähvardas metsik võitja oma hobusid
 Rooma Peetri kirikusse sööma viia ja katsus Ung-
 riassse tungida. Kuid siis lõi Ungria rahva kõige suurem
 kangelane, Hunyadi János (l. hunjadi-jaanosch) tema
 sõjaväe Belgradi all puruks (1456). Balkani poolsaar aga
 oli Euroopa iselaadi täielikult kaotanud. Nüüd valitsesid
 seal harimata metslased, kes võidetusest sugu, kommete ja
 usu poolest lahku läksid ja oma võimu ainult kõige too-
 rema vägivalla abil alal püüdsid hoida, sest et nad võide-
 tutega ühte ei võinud sulada. Mäherdusi abinõusid nad
 sealjuures tarvitasid, näitab üks Mohammed II. seadus, mis
 igale sultanile kohuseks tegi troonile astudes kõiki oma venda-
 sid ära tappa; sel teel taheti riiki sisemiste põrutuste eest kaitsta
 ja hoida riigi ühtlust alal. Oma alamatele jätsid sultanid
 nende usu alles, selle vastu tehti aga hulk ristiusulisi päris-
 orjadeks ja anti kõige varandusega türklastele lääniks, kes
 selle eest kohustud olid ratsaväes teenima. Kõik ristiusu-
 lised pandi raskete maksude ja orjuste alla. Kõige rõhu-
 vamalt aga mõjus „poistemaks“. See avaldas ennast selles,

et iga viie aasta tagant kõige ilusamad ja tugevamad ristiusku poisikesed vanemate majast ära viidi, islami-usu üles kasvatati ja sõjamehe elukutse vastu ette valmistati. Nendest vägivallaga kogutud poisikestest tekkiski kardetud ja n i t s h a a r i d e jalavägi, millest Osmani riigile kõige mõjuvam tugi sai.

4. Granaada langemine (1492). — Kuna islam Lõuna-Euroopa idapoolsel poolsaarel aset võttis, läks talle sellevastu läänepoolne poolsaar kaduma. Cordoba kaliifiriik oli toreda õitseaja järele lõdvaks jäänud ja hulgaks väikesteks riikideks jagunenud, kes oma vahel alati tülitsevad. Et maurid, nagu mohammedlasi Hispaanias kutsuti, kristlastele varemini alla ei jäänud, tuli sellest, et viimased ise ka oma jõu olid killustanud ja mitmeks riigiks lahku läinud. 15. aastasaja keskel oli nendest riikidest veel neli alles, kolm suuremat, Portugal Atlandi ilmamere kaldal, Kastiiilia poolsaare keskkohas ja Aragoonia idas, ning üks väiksem, Navarra, mõlemil pool Pürenei mägesid. Portugali tähtsamaks tegevusepõlluks sai, selle järele kui riik oma piirid kuni poolsaare lõunaotsani oli sirutanud, meresõit. Aragoonia võitis omale Vahemeres võimkonna ja heitis Sardiinia ning Sitsiilia saared oma alla; Kastiiilia aga päris mauride käest äravõetud maadest lõviosa omale. Ainult kaugel lõunas, Sierra Nevada mägestiku nõlvadel, pidas veel üks väikene mohammediusuline kuningriik vastu, mille pealinn Granaada oli. — 1469. aastal kosis tark Aragoonia kuningas Fernando Kastiiilia troonipärija, ilusa Isabel'i ära, ja 1479. aastast saadik valitsesid mõlemad oma maid ühiselt, misga ühendud Hispaania kuningriigile põhi pandi. Nüüd tuli islamile Hispaanias surmatunnike kätte. Fernando ja Isabel tungisid Mohammedi usu viimase kantsi kallale ning üks linn teise järele langes nende kätte, nende hulgas ka Granaada. Kuna türklased ristiusku sallisid, andsid hispaanlased võidetud mauridele ainult valida, kas välja rännata või oma usku maha salata ja ristiusku astuda. Ja mitte ainult seda, vaid et neid välja nuuskida, kes vast

ehk avalikult risti kumardavad, kuid salaja oma vanast usust kinni peavad, asutas Fernando alalise ketseri- ehk inkvisitsioonikohtu, kelle eesotsas suur- inkvisiitor oli ja kes igaühte ka kõige väiksema kahtluse peale kinni võis võtta ja tulesurma saata. Kuningas määras inkvisiitorid ametisse ja laskis nad ametist lahti ning tema omaks said ka hukkamõistetute maad ning muu varandus. Kaheksasaja-aastane usuvõitlus oli hispaanlastes niisuguse usuhullustuse elule kutsunud, et ususalgajate ärapõletamine autodafé, see tähendab, usutalituse nime all hariliseks rahvalõbuks sai, mida ka kuningas oma õuekonnaga selle tarvis ehitud rõdult pealt vaatamas käis. Muidu aga hoolitsesid „kuningad“, nagu valitsejate-paari kutsuti, riigi eest hästi, sest nad lõpetasid aadeli röövi- ja tülihimu paendumata valjusega. Sealjuures toetasid nad pea-asjalikult linnade peale, kes kuningate loaga suure lepingu, hermanda d'i ehk vennastuse, asutasid ja oma kulul tugeva alalise ratsa- ja alaväe üles pidasid, mis vägevate rahurikkujate vastu jtarbekorral välja saadeti. Nõnda astus ka Pürenei pool- saar tugevate, ühtlaste riikide ritta, ja siin oligi see paik, kust suured leidjad välja läksid, kelle leidusi vana harjunud viisi järele loetakse uuema ajaloo alguseks.

Nimede ja sündmuste juhataja.

- Abbasiidid 39—41.
 Abderahman 39.
 Abelard 83.
 Abtid 13.
 Abu Bekr 37.
 Adelheid 61.
 Ademar 89.
 Adolf 123.
 Adrianoopoli lahing 22
 — 23.
 Aelia Capitolina 4.
 Aetius 25.
 Agnes 64.
 Ajalugu 134.
 Akkon 92. [34.
 Alamannid 21—24, 33—
 Alarich 23—24.
 Albert 101.
 Albigenlased 94.
 Albrecht II. 123—124.
 Aleksander Severus 6,
 16.
 Aleksander III. 73.
 Aleksander VI. 140.
 Alfred Suur 56—57.
 Ali 37.
 Alkuin 49, 51.
 Amalasantha 29.
 Ambrosius 14.
 Angelsaksid 24, 57.
 Anno 64.
 Antonius Pius 6.
 Antonius 12.
 Apostlid 2.
 Araablased 35—41,
 141.
 Aragoonia 144.
 Arcadius 23.
 Arius 9, 29.
 Arminius 19—21.
 Arnold Bresciast 72—73
 Arnold Vinkelried 129.
 Arvuteadus 134.
 Attila 25—27.
 Augustinus 15.
 Augustus 18, 19.
 Austria 123.
 Auto da fe 144.
 Avarid 46.
 Azincourti lahing 115.
 Baadeni krahvkond 120.
 Baier(-lased) 34, 71, 191.
 Bajesid 141.
 Balduin 90, 91, 93.
 Balkan 141.
 Bar-Kochba 3—4.
 Baaseli konsillium 140
 —141.
 Basilika 11.
 Beduiinid 35.
 Belisar 29.
 Benedictus 13.
 Benevento lahing 80.
 Bernhard Clairvaux'st
 82, 91.
 Berthold 101.
 Boemund 89.
 Bonifacius 41—42.
 Bonifacius VIII. 109.
 Borgia, Cesare 141.
 Brabant 120.
 Brandenburg 60, 120.
 Brunhilde 34.
 Bruno 82.
 Bulgaarlased 32, 141.
 Burgund (-lased) 22—
 27, 31—34, 129.
 Calixtus II. 71.
 Canossa 68—69.
 Capet (-inglased), 55,
 85, 110.
 Cäsar 18.
 Charles, Anjou krahv
 80.
 Charles VI. 115.
 Charles VII. 115.
 Charles julge 117—118.
 Chlodvig 32—33.
 Cicka 140.
 Cistercienslased 82.
 Clemens V. 111.
 Clermonti konsillium 87.
 Cluny 65.
 Cola di Rienzi 135.
 Constantia 75, 76.
 Cortenouva lahing 79.
 Crecy lahing 112—113.
 Dante 123, 132.
 Decius 6—7.
 Diocletianus 6—7.
 Döffingeni lahing 128.
 Dominicus 85, 94.
 Donar 17.
 Daanlased 56, 100, 102.
 Dreyenleven, Burchard
 107.
 Drusus 19.
 Dshingis-khan 141.
 Eberhard Tülitseja 128.
 Edda 56.
 Edessa 90.
 Eduard Usutunnistaja 57
 Eduard III. 112.
 Eestlased 98—109.
 Egbert 55.
 Einhard 49.
 Elagabalus 6.
 Elsteri lahing 70.
 Emir al omra 40.
 Engedlased 44.
 Etienne Marcel 113.
 Evangeelium 3.
 Femgericht 125—126.
 Fernando 144.
 Filipp 77.
 Firenze 120—122.
 Franciscus 82.
 Frankid (ja riik) 21—25,
 32—34, 119.
 Fredegunde 34.
 Friedrich I. 72—75, 92.
 Friedrich II. 78—80, 94.
 Friedrich III. 124—125,
 138. [124.
 Friedrich Kaunis 123—
 Friedrich, Shvaabi hert-
 sog 92.
 Fust 135.
 Galluse klooster 41.
 Geiserich 25.
 Cermancius 20.
 Germaanlased 16—30,
 99.
 Ghibellinid 79, 129.
 Giustiniani 144.
 Göllheimi lahing 123.
 Gootid 21—30, 33—34,
 Gooti stiil 83.
 Gottfried 89—90.
 Granaada 144.
 Grandsoni lahing 118.
 Gregorius VII. 65—69.
 Gregorius IX. 79, 95.
 Gregor Suur 41.
 Gudrun 87.

- Guelfid 79, 129.
 Gunter 26.
 Habsburid (ja krahv-
 könd) 122—123,
 129,
 Hadrianus 4.
 Hansa 127.
 Harald 57.
 Harunal Raschid 40, 50.
 Hastingsi lahing 57.
 Helveetsia 128—129.
 Hessen 120.
 Heinrich I. 59—60.
 Heinrich II. 62.
 Heinrich III. 62—23.
 Heinrich IV. 64—70.
 Heinrich V. 70—71.
 Heinrich VI. 75.
 Heinrich VII. 123.
 Heinrich Lövi 74—75.
 Helena 8.
 Hendrik, Läti 99, 105.
 Hengist 25.
 Hennesgau 122.
 Henry V. 115.
 Henry VI. 115.
 Henry VII. 117.
 Hermandad 145.
 Hertsgid 18, 58.
 Heruskid 19.
 Hieronymus 139.
 Hiiglased 17.
 Hispaania 30, 144.
 Hohenstaufid 71—80,
 119.
 Hohenzollern 120.
 Honorius 23.
 Horsa 25.
 Hugo, Vermandois,
 krahv 89.
 Humanismus 132—134.
 Hunnid 22—27.
 Hunyadi Janus 143.
 Hus (-siidid) 138—139.
 Iirlased 41.
 Inglise parlament 77.
 Inglismaa 109—118.
 Inkvisitsioon 93, 145.
 Innocentius III. 75—76,
 93, 94.
 Innocentius IV. 79.
 Isabel 144.
 Islam 35—41 141—144.
 Itaalia 23, 61, 129—131.
 Jalavägi 113.
 Janitshaarid 144.
 Jeanne d' Arc 115—116.
 Jeesus Kristus 1—2, 9.
 Jerezi lahing 37—39.
 Jerusalem 3—4, 87, 90,
 91.
 Johann XXIII. 138.
 Johann Gutenberg 124.
 Johannese hospital 96.
 Johannese ordu 96, 111.
 John Ilmamaata 76—77.
 Joogikallaja 60.
 Judäamaa 1.
 Julianus 9—10.
 Jumala rahu 84—85.
 Jumalateenistus 10—11.
 Jumalik komöödia 132.
 Jüriöö-mäss 106—108.
 Justinianus 28—30.
 Juudi rahvas 1.
 Kaliifid 35, 141—145.
 Kammerherra 60.
 Kantsid 59, 84.
 Kapitulariad 48.
 Kardinalid 67.
 Karl Martell 38.
 Karl Paljaspea 51.
 Karl Suur 41—55.
 Karl IV. 124.
 Kärnten 120, 122.
 Karolinglased 35, 51—
 54, 84.
 Karluslased 82.
 Kastiilia 144.
 Katalaunilahing 25—27.
 Katoliku usk 33.
 Kaupo 101.
 Ketserid 15.
 Kimbrid 18.
 Kirik 81—102.
 Kiriklik kunst 81—82.
 Kiriklik teadus 81—82.
 Kirikulõhe 135.
 Kirikuriik 76, 130.
 Kirikuvanne 66, 68, 76,
 Kitsendud vabadus 18.
 Kloostrid 12—13, 15.
 Knut Suur 57.
 Kodanikud 59, 97, 127.
 Kojaülemad 34.
 Konrad I. 58.
 Konrad II. 63.
 Konrad III. 71—72, 90.
 Konrad IV. 80.
 Konradin 80.
 Konrad Marburist 94.
 Konstantin 143.
 Konstantinoopol 37—39,
 142.
 Konstantinus 7—9.
 Konstantius 10.
 Konstanzi konsiilium 137
 —138.
 Koraan 36, 141.
 Krahvid 47, 54, 120—
 121.
 Krain 122.
 Kroatid 32.
 Kujuraimise-kunst 134.
 Kuldraamat 131.
 Kümne mehe nõukogu
 131.
 Kuningad 18.
 Kuralased 98, 105.
 Kuurvürstid 121.
 Läänemere maakonnad
 98—109.
 Läänelud 51—55.
 Ladina riik 93.
 Langobardid 28—31, 43,
 45
 Lätlased 79—109.
 Lauamõisad 105.
 Lauaülem 60.
 Lechi lahing 60—61.
 Leedulased 98.
 Legnano lahing 73—74.
 Lembit 102.
 Leo, Ida-Rooma keiser
 38.
 Leo Suur 12.
 Leo III. 46.
 Licinius 8.
 Liegnitz 141.
 Liivlased 98—104.
 Lindanisa 102.
 Linnade ühisused 126—
 128.
 Ljutitshid 32.
 Looduseteadused 134.
 Lorenzo Hiilgav 132.
 Lothar 34.
 Lothar, Saksi hertsog 71.
 Lothar, Kesk-Franki kei-
 ser 51.
 Lotharinglased 90.
 Louis VII. 91.
 Louis IX. 95.
 Louis XI. 117.

- Ludvig, Baieri 123.
 Ludvig Laps 58.
 Ludvig Sakslane 51.
 Ludvig Vaga 50.
 Luxemburg (maa ja keisrid) 122—123.
 Lyoni konsiilium 79.

 Maadeteadus 134.
 Maakrahvid 121.
 Maalikunst 134.
 Madalmaad 118.
 Magna charta 75—77.
 Maikogu 48.
 Manfred 80.
 Marchi lahing 122.
 Marco Polo 97.
 Marcus Aurelianus 6.
 Marcus Aurelius 21.
 Marius 18.
 Markkrahvid 47, 120.
 Markomannid 20—21.
 Martin V. 138.
 Maurid 144.
 Maxentius 8.
 Maximilian 129.
 Medicid 131, 133.
 Mediina 36—38.
 Meinhard 100.
 Mekka 35—37.
 Merovinglased 32—34, 42—43.
 Messias 1, 3, 4.
 Minnelaul 87.
 Moavija 37.
 Mohammed 35—37.
 Mohammed II. 143.
 Molay, Jakob von 111.
 Mongoolia (ja-lased) 141—145.
 Mõgavendade ordu 96 101—109.
 Morgarteni lahing 129.
 Mühldorfi lahing 123.
 Mungad 13, 81—83.
 Murteni lahing 118.

 Nanzi lahing 118.
 Narses 29.
 Navarra 144.
 Nero 3, 5.
 Nibelungide laul 87.
 Nikea konsiilium 9.
 Normannid 55—58, 69, 89.

 Nunnad 13.
 Obotriidid 32.
 Odovakar 27—28.
 Omaijaadid 37.
 Omar 37.
 Orleans'ineitsi 115—116
 Osmani i 141—142.
 Ostfalid 44.
 Ostmark 120.
 Otepää 103.
 Otto Suur 60—62.
 Otto II. 62.
 Otto III. 62.
 Otto IV. 77.
 Ottokar 122.
 Paavst 11—12, 50, 57, 61, 64—81, 108—109.
 Paber 135.
 Paigamehed 13.
 Palgasoldatid 113, 117.
 Patriarhid 11.
 Paulus 2—3.
 Paulus Diaconus 49.
 Peeter Amiens'ist 89.
 Petrus 2.
 Peetruse penning 136.
 Petrus Valdus 94.
 Persia 16.
 Perun 31.
 Petrarca 132
 Pfalz 120.
 Philipp Auguste 92.
 Philippe, Burgundi hert-
 sog 115.
 Philippe IV. 110—111.
 Piiskopid 11—12, 62, 105, 108—109.
 Pippin (-id) 35, 42—43.
 Pisa konsiilium 138.
 Plantagenetid 112, 117.
 Plettenberg, Valter von 109.
 Poitiersi lahingud 3, 37 —39 112—113.
 Polykarpus 6.
 Pomeranlased 32.
 Pompejus 1.
 Pontius Pilatus 2.
 Poolakad (ja riik) 32, 63
 Portugal 144.
 Prantsusmaa 109—118.
 Preestrid 11—12.
 Preislased 97.
 Püssirohi 113.

 Puulõike-kunst 134.
 Rahvakoosolekud 18, 31.
 Rahvaste rändamine 16 —30.
 Ratsavägi 53, 84.
 Raymond 89, 90.
 Renaissance 132.
 Riade 60.
 Richard Lõvisüda 75, 92.
 Richard III 117.
 Riia linn 101, 105.
 Riigilinnad 120.
 Riigirüütlid 120.
 Rীগiseisused 110.
 Ristikogudus 2—3.
 Ristisõjad 81—98.
 Ristiusk 1—15, 141—145.
 Robert 89.
 Roderich 38.
 Rodrigo Diaz 87.
 Roland 45.
 Romaani rahvad 30.
 Romaani stiil 83.
 Romulus Augustulus 27.
 Roncesvalles 45.
 Rooma 3—30, 136.
 Rooma seadused 29.
 Rooside sõda 116—117.
 Rootslased 109.
 Rudolf, Habsburgi 81, 122—123.
 Rudolf, Rheinfeldeni 69 —70.
 Ruprecht 125.
 Rurik 55.
 Russid 56.
 Rüttiliseisus 81—98.
 Rütliordud, vaimulikud 95—97.
 Saarlased 104.
 Saatkrahvid 47.
 Sadakonnad 18, 47.
 Sakala 97.
 Saksid 21—25, 45—46, 59, 68.
 Saksamaa (ja -lased) 44, 59—81, 99, 106, 118—129.
 Saksa ordu 96—97.
 Saladin 91.
 Sasaniidid 16.
 Savonaroia 140—141.
 Shiitid 38.
 Schöffler, Peeter 135.

- Sholastika 83.
 Shvaabi riik 119.
 Seldshukid 87.
 Semgallid 98, 106.
 Sempachi lahing 129.
 Serblased 32, 141.
 Sforza 130.
 Siegmund 125, 137.
 Sinoodid 11.
 Slaavlased 30—32, 44
 —45, 99.
 Slovakiid 32.
 Sloveenid 32.
 Sõjameeste aadel 55, 86,
 Steiermark 120, 122.
 Stilicho 23—24.
 Sugukonnad 31.
 Sultan 142.
 Sunniidid 38.
 Suurmeister 95.
 Suur nõukogu 130.
 Syarog 31.
 Syagrius 33.
 Tacitus 17.
 Tagliacozzo 80.
 Tallinn 103, 105.
 Talupojad 54.
 Tankred 89.
 Tarik 38.
 Tassilo 46.
 Teja 29.
 Templiordu 96, 111—
 112.
 Teotoburilahing 18—20.
 Teotunid 18.
 Theoderich 26—28, 102.
 Theodosius Suur 10, 23.
 Thüiringlased 34.
 Thusnelda 20.
 Tiberius 18.
 Timur 141.
 Tiroom 120.
 Titus 3—4.
 Totila 29.
 Trajanus 5.
 Troubadourid 86.
 Trükikunst 134.
 Tshehid 32.
 Türklased 97, 141—143.
 Turniirid 86.
 Üleilmiline usk 3.
 Ulfilas 21—22.
 Ungarlased (ja riik)
 58—60, 143.
 Urban II. 87.
 Usupuhastuse katse 135
 —141.
 Valens 23.
 Varus 19—21.
 Vasallid 52.
 Vaselõike-kunst 134.
 Vabad mehed 18, 50.
 Vabaherrad 120.
 Valdemar II. 102.
 Valdenslased 9.
 Valhalla 17.
 Valitsuse vaheaeg 81.
 Vandaalid 24—25, 29.
 Vanemad 31, 99.
 Vat Tyler 114.
 Veneetsia 130—132. ¶
 Verduni leping 50—51.
 Vespasianus 3.
 Velfid 71—81.
 Vendid 32, 60.
 Venelased 32, 99, 102,
 104, 141.
 Venzel 125.
 Vestfaalid 44.
 Vinland 56.
 Visconti 130.
 Vielif 114, 138.
 Vidukind 44—45. ¶
 Vilhelm, Normandia
 hertsog 57.
 Viljandi 102. ¶
 Vittelsbach, Otto von 75.
 Vodan 17.
 Vormsi konkordaat 70
 —71.
 Vürstid 18, 31, 68.
 Vürttemberg 120.

